

Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941–1943)

door Erik Somers

Archief Philip Staal

Op verzoek van prof. Jacques Presser en dr. Loe de Jong van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het huidige NIOD, dicteerde Cohen, tijdens de bezetting mede-voorzitter van de Joodse Raad, in 1956 zijn herinneringen. Met de publicatie *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941–1943)* door NIOD-medewerker Erik Somers is deze historische bron in boekvorm verschenen.

De memoires van David Cohen zijn geannoteerd en voor een goed begrip voorzien van een historische duiding. Ter inleiding bevat het boek een biografische schets van Cohen en worden kanttekeningen geplaatst bij de rol en positie van de Joodse Raad. Ook wordt ingegaan op de totstandkoming en de perceptie van Cohens herinneringen.

Integrale oorspronkelijke tekst David Cohen

Vanwege de leesbaarheid zijn in het boek tekstuele aanpassingen in de oorspronkelijke tekst van de herinneringen doorgevoerd. Verouderde spelling, het soms archaïsche taalgebruik en het feit dat Cohen zijn relaas dicteerde, vroegen daarom. Het uitgangspunt bij deze aanpassingen was zo dicht mogelijk bij de authentieke tekst te blijven. Om verificatie met het originele typoscript en daarmee een verantwoorde bronnenkritiek mogelijk te maken, is de oorspronkelijke gedicteerde tekst, voorzien van de laatste, handgeschreven correcties van Cohen hier als pdf-bestand te raadplegen.

(<http://www.niod.nl/documents/publicaties/davidcohen.pdf>).

Over het boek

Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941–1943)

Door Erik Somers

Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Geïllustreerd in zwart-wit, genaaid gebrocheerd, 224 pagina's.

ISBN 978.90.5730.536.8

WOORD VOORAF

Daar ik tot het boek over de geschiedenis van de Joden in de oorlog dat ik gaarne zou hebben geschreven, wegens de toestand van mijn gezondheid nimmer zal komen, heb ik volgens afspraak met dr. L. de Jong deze herinneringen gedicteerd. Het boek zou gedocumenteerde herinneringen hebben bevat; voor dit dictaat echter heb ik uit het hoofd mijn herinneringen opgehaald zonder veel daarbij te raadplegen, omdat mij daarvoor de tijd ontbrak. Zij moeten dus uit de documenten worden aangevuld en op sommige plaatsen zeker verbeterd. Zij kunnen op de afgesproken wijze worden gebruikt en op die wijze als materiaal dienen voor het werk van prof. Presser of anderen naast de bestaande boeken. Nu ik deze met het oog op dit dictaat nog eens heb doorgezien, moet ik daarvan zeggen dat voor de feitelijke gegevens het boek van Berkley niet slecht is, maar dat het artikel in "Onderdrukking en Verzet" van mr. A.J. Herzberg verreweg alles overtreft, zelfs in die zin dat daarnaast een boek van mij nauwelijks nodig was. Ik heb van de enkele fouten in dit opstel indertijd aantekening gemaakt en zal deze afgeven en trachten ook de fouten in de andere boeken te verzamelen.

Def. Exemplaar

INHOUD

Woord vooraf		
Mei 1940	p. 1
Het drama van IJmuiden	" 2
Een andere vlucht	" 5
De Duitsers in Nederland	" 5
De vluchtelingen	" 7
Coördinatiecommissie	" 9
Enkele bijzonderheden	15
De Joodse professoren	" 15
Verordeningen	" 17
Ontstaan van de Joodsche Raad	" 18
De gebeurtenissen februari 1941	" 23
De stichting van Zentralstelle en Expositur	" 27
Besprekingen met de Beauftragte	" 31
Razzia's	" 39
De SD en de Zentralstelle	" 43
Onze houding tegenover de Dienststellen	" 46
Het onderwijs	" 48
Openbare inrichtingen en bibliotheken	" 50
Andere maatregelen	" 51
Evacuaties	" 53
De werkverruiming in Nederland	" 54
Gemengde huwelijken	" 59
De Jodenster	" 59
Lippmann Rosenthal	" 62
Levensmiddelen	" 63
Enige bepalingen	" 63
Aanzegging van de deportaties	" 64
De razzia van 14 juli 1942	" 68
Vertrek van "transporten" uit Westerbork	" 70
Algemene beschouwingen over de razzia's	" 72
Enige razzia's augustus en september 1942	" 73
Andere razzia's	" 77
De Joodse Schouwburg	" 79
De methode van elke avond ophalen	" 83
Sperrstempels	" 87
Verskillende onderwerpen	" 88
Verhuizingen naar Oost	" 88
Barneveld	" 88
Vondelingen	" 89
Apeldoornse Bos	" 89
Het kamp te Vught	" 90
De keuze	" 95
Enkele bijzonderheden	" 100
60ste verjaardag	" 100
Arrestatie van Opperrabbin Frank	" 100
Razzia te Groningen	" 101
Verhuizing naar Oost	" 101
De grote razzia van 20 juni 1943	" 102
Sterilisatie	" 106
Razzia van 23 juli 1943	" 107
Andere gevolgen razzia 20 juni 1943	" 109
De ziekenhuizen	" 110
Razzia van 29 september 1943	" 111
Westerbork	" 112
De commandant	" 112
De staf	" 113
Ziekenhuiswezen	" 114
Vervolg Westerbork	" 116
De Joodsche Raad en zijn organisatie	" 118
Algemeen	" 118
De organisatie van de Joodsche Raad	" 120

De Nederlandse en Geallieerde regeringen en de Joden in Nederland	p. 133
Theresienstadt	" 136
Slotwoord	" 141

MEI 1940

Het is voor de mens wellicht gelukkig, wellicht rampzalig dat hij bij fatale gebeurtenissen nog een tijdlang zich laat leiden door de vroegere gang der gedachten, zonder onmiddellijk de consequenties der nieuwe situatie te overzien. Toen die 10de mei de rover ons land in de nacht had overvallen, voorzagen wij trouwens die toekomst weinig; ieder klampte zich vast aan de hoop dat het zou gelukken de vijand af te slaan, althans geruime tijd tegen te houden. Met die zorg voor het land en voor allen die ons lief waren, mengde zich bij ons, die ons zeven jaren lang hadden bezig gehouden met het probleem der Joodse vluchtelingen uit Duitsland ~~11~~, de kommer om hen. Want, niet denkend aan het lot dat ons zelf kon wachten of ons daarvan niet bewust, geloofden wij dat de toorn van de overweldiger, mocht hij overwinnen, in de eerste plaats hen zou treffen; zij hadden zich aan de greep, waarmee hun broeders in Duitsland omklemd waren, onttrokken; hij zou zich dus in de eerste plaats op hen wreken. Bovenal gingen ons ter harte diegenen, die door onze Regering in het kamp Westerbork bij Hooghalen waren geïnterneerd; hun verblijfplaats lag slechts enkele kilometers van de grens verwijderd en zij zouden dus het eerst en vrijwel onmiddellijk worden gegrepen. Wij hadden ons reeds maanden geleden tot onze Regering gewend met de vraag, wat zij in geval van oorlog met hen dacht te doen. Ons was geantwoord, dat de plannen gereed lagen; maar bijzonderheden waren ons om begrijpelijke redenen niet medegedeeld. Nu was het ons angstig te moede: had men bij die onverwachte aanval de plannen kunnen uitvoeren? Wellicht waren onze beschermelingen al in handen van den tyran, dien zij hadden willen ontvluchten; en dan als gevolg van het verblijf in ons land, waar zij juist redding hadden gezocht. Wij zagen niet dat een gans nieuwe toestand was ontstaan; dat nu evengoed als hen ons zelf de wrede hand zou kunnen treffen; dat wij van beschermers met hen tot beschermelingen waren geworden. Maar onze gedachten hielden zich, als voorheen, met hen bezig. En terwijl wij, daarmee vervuld, zondagmiddag 12 mei bijeenzaten op het bureau van ons vluchtelingencomité, kwamen twee jongens binnen. Zij hadden, gastvrijheid vindend bij de boeren, langs wier woning zij kwamen, de gehele weg te voet afgelegd om ons te vertellen dat allen uit Westerbork zich in Leeuwarden bevonden. Wij stelden ons dadelijk in verbinding met het ministerie van Binnenlandse Zaken; daar echter geloofde men het bericht niet; het had, zo bleek thans, in de bedoeling

~~11~~

gelegen, de geïnterneerden op de Zeeuwse eilanden onder te brengen en zij moesten nu bij Zwolle, waar de spoorbrug was opgeblazen, gestrand zijn. Doch de mededeling der jongens bleek juist. De Opperrabbijn van Friesland A.S. Levisson, wiens naam met gulden letters moet worden geschreven in de geschiedenis van het kamp Westerbork, had, de zorg om eigen gezin op zij zettenden alle gevaar met de vluchtelingen delend, de Sabbath in het kamp doorgebracht en maatregelen genomen voor het overbrengen van allen naar zijn woonplaats Leeuwarden. Daar spoande gemeentebestuur tezamen met burgerij zich in om hun onderdak te verschaffen; het strekt de stad tot eer, dat zij, in eigen benauwenis, een tehuis wilde zijn voor de vervolgdten van het, toen meer dan ooit gehate, regiem.

Het plan bestond allen over te brengen naar Harlingen; daar lag een boot gereed die hen naar Engeland kon vervoeren. Maar de spoedige bezetting van die stad verhinderde deze redding. Toch mag het de burgerij van Leeuwarden tot voldoening zijn, dat verschillenden van hen, die er in de eerste oorlogsdagen hebben vertoefd, later door een toeval $\frac{1}{2}$ of hoe men dat noemen wil - voor deportatie zijn behoed en de bevrijding hebben beleefd.

Het drama van IJmuiden

Doch reeds naderde het onheil de hoofdstad. De schrik, welke allen beving, legde zich in het bijzonder op de Joden; zij vreesden nu dat onder den overweldiger een gelijk lot hen wachtte als de Joden in Duitsland reeds was overkomen; ja wellicht heviger wraak, omdat zij als dubbele vijanden zouden worden beschouwd. Hun gedachten gingen, als bij de vervolgdten van alle tijden, uit naar de mogelijkheid om nog te ontkomen. En het ~~gerucht~~ gerucht bereikte hen die 14e mei dat bij IJmuiden een boot gereed lag om allen die dit wensten naar Engeland over te brengen. Volgens mijn medewerkerster in ons Vluchtelingencomité, mevrouw G. van Tijn-Cohn, was mij dit in de morgen uit Den Haag medegedeeld; ik zelf kan mij dit uit de verwarring van die dag niet meer herinneren. Hoe dit zij, het gerucht bleek waar te zijn en wij gaven het als officieel bericht door vanuit het bureau van het Comité voor Bijzondere Joodse belangen, dat in 1933 was opgericht ~~en~~ om vervolgdten bij te staan. $\frac{1}{2}$ Nu maakte zich eerst recht grote nerveusiteit en twijfel van de Joodse bevolking meester; moesten zij al wat zij hadden opgebouwd, al wat hun lief was in dit land prijsgeven voor een onzekere toekomst? Velen besloten er toe, zeker ook gedreven door die machtige drijfveer in tijden van nood, de hoop op terugkeer. Zij pakten bijeen wat zij geloofden nodig te hebben, veel dierbaars ook, dat zij niet aan anderen wilden prijsgeven. Zij namen afscheid, met pijn en angst in het hart, van hen die achterbleven en van alles wat tot nu toe hun leven als kostbaar bezit had bevat. Reeds had de vijand zijn eerste wonde geslagen.

Maar een tweede, onverbiddelijke, mededeling volgde de eerste: taxi's mochten Amsterdam niet verlaten. Zo was de mogelijkheid tot vlucht al beperkt tot hen die over een auto beschikten. Ook deze echter konden wegens het voortdurend luchtalarm hun voertuig pas laat bereiken. Toch was het ten slotte een belangrijke stoet, die, met wanhoop en hoop tegelijk, zich op weg begaf naar de haven, die redding en uitkomst zou bieden.

Doch slechts weinigen hebben het doel bereikt. Nederlandse soldaten hielden allen tegen, en vergunden slechts diegenen, die over militaire of andere papieren beschikten, de doorgang. Waarom? Het is, zover ik weet, tot op de huidige dag onopgehelderd gebleven. In die dagen beweerde men, dat een NSB burgemeester in die buurt het bevel tot aanhouding had gegeven. Doch dit is onjuist. Veeleer moet de verklaring hierin worden gezocht, dat tegenstrijdige opdrachten de oorzaak der verwarring zijn geweest. Indien de mededeling omtrent het bericht uit Den Haag juist is geweest of ook het gerucht dat daaromtrent de ronde deed, waarheid heeft bevat, moet de boot door onze Regering beschikbaar zijn gesteld. Haar opdracht moet dan doorkruist zijn door die van militaire autoriteiten, die, wetend dat het in de bedoeling der Engelsen lag de sluisen in IJmuiden op te blazen, ieder daarvandaan wilden houden. Hoe dit zij, slechts een betrekkelijk klein aantal bereikte het schip, dat met het oog op die ontploffing vroeger zee koos dan in de bedoeling had gelegen. Enkel buiten hen die per auto kwamen, waren - somber voorteken voor latere tijden - langs sluipwegen per fiets naar IJmuiden gekomen en door barmhartige soldaten tersluiks doorgelaten. Maar verreweg de meesten, een lange file, keerden terug, nu waarlijk de onzekerheid tegemoet. Men waagt het niet eraan te denken, hoevelen, om wie nu gerouwd wordt, reeds die eerste dag hadden kunnen worden gered, indien een betere regeling mogelijk ware geweest. De boot bereikte Engeland, dat allen toeliet. Maar onderweg was de Heer J. Goudstikker, de bekende kunsthandelaar, die ook ons vluchtelingenwerk tot grote steun was geweest, in het nachtelijk duister in het ruim van de boot gevallen; na veel angstig geroep en zoeken werd daar zijn lijk gevonden.

Onder de opvarenden bevond zich ook een 75-tal kinderen, die onder de hoede waren geweest van ons kindercomité. Een medewerkster daarvan, mevrouw G. Wijsmuller-Meyer, juist teruggekeerd na een moeilijke reis naar Frankrijk, waarheen zij een meisje had begeleid, had, hoewel zij na aankomst op verdenking van spionage een ogenblik gevangen had gezeten, onmiddellijk haar taak hervat. Zij wist door te dringen tot den, die dag haast onbereikbaren, stadscommandant, en had een vrijgeleide voor de kinderen verkregen. Zij huurde een autobus, plaatste alle kinderen die zij kon bereiken, daarin en bracht hen veilig naar de haven. Zij zijn allen behouden gebleven. [In Engeland zijn zij opgenomen door een geestelijke op een kasteel. Omtrent hun lotgevallen in Engeland (voorzover deze niet reeds bekend zijn) kan mevrouw A. Schwimmer-Vigevano in Jerusaleem de beste inlichtingen geven.]

[(Wat Wielek over IJmuiden vertelt, berust mijns inziens niet op juiste gegevens.)]

Eén autobus. Meer kon zij niet verkrijgen. Ook volwassenen, die zich toevallig op ons bureau bevonden, gingen mede, voorzover er plaats was. Maar de overigen?

Wij hadden alle vluchtelingen, die wij konden vinden - immers voor hen waren wij het meest beducht - in het gebouw van ons Comité verzameld, wachtend voor hen op een gelegenheid om te vertrekken. Nimmer vergeet ik die aanblik. Voor mijn herinnering rijst een schilderij van den Joodsen schilder Pilichowski: een armzalige moeder, slapend op een bank met haar kinderen om zich heen. Wat schamele bezittingen daarvoor. Het is een beeld van Joodse ellende, van zwervende landverhuizers, dat geldt voor alle tijden. Zo zaten nu deze in Nederland: ineengedoken gestalten, elkaar omvattend, bij wat povere pakken, die hun bezittingen bevatten. Een enkele, de grijze Rabbijn *Skinner*, bemoedigde hen of bad in stil vertrouwen op God. Een vrouw lag te kreunen in barensweeën. En allen zaten zwijgend en wachtend,

Maar de redding kwam niet. Meer reisgelegenheid was niet te krijgen. Zo keerden zij terug naar huis, zwijgend en wachtend.

Ik zelf was in de vroege ochtend bezocht door mevrouw A. Schwimmer-Vigeveno, met wie ik in de Zionistische beweging had samengewerkt. Zij bood mijn gezin en mij plaats in een auto. Later kwam mevrouw Wijsmuller met hetzelfde doel; beiden geloofden dat ik in bijzonder gevaar verkeerde door mijn arbeid tegen de Duitsers in de voorafgaande jaren. Om dezelfde reden had, naar ik later vernam, de leider van het Engelse paspoortbureau, met wien ik had samengewerkt, mij trachten te bereiken om mijn gezin en mij op te nemen op de boot, die de leden van legatie en consulaten naar Engeland bracht. Maar ik kon niet besluiten mijn werk aan de Universiteit en mijn arbeid voor de vluchtelingen in de steek te laten.

Op dezelfde wijze handelden twee mijner medewerkers, mevrouw Van Tijn en dr. Erich Rosenberg. De laatste bracht zijn oude moeder, die zonder hem niet wilde gaan, op de boot, maar sprong er af, toen deze al in beweging was. Met mevrouw Van Tijn keerde hij naar Amsterdam terug.

Hebben wij juist gehandeld? Onze Regering beschikte in Londen lange tijd niet over een vertegenwoordiging der Nederlandse Joden. Ons vluchtelingencomité was gedurende vele jaren met haar in voortdurend contact geweest en genoot haar vertrouwen. Met mijn medewerkers zou ik waarschijnlijk ook in Londen spoedig in het werk ingeschakeld zijn geweest en bovendien hadden wij dadelijk het contact kunnen tot stand brengen met de grote Joodse organisaties, dat nu lang op zich heeft laten wachten. Hadden wij meer kunnen bereiken dan de Joodse commissie, die ten slotte daar gevormd is? Vermoedelijk wel door onze ervaring in enkele droeve gevallen, waarvan ik nog zal verhalen. Maar in het algemeen zouden ook wij zonder resultaat hebben moeten optornen tegen schier onoverkomelijke moeilijkheden of ook onoverkomelijke onwil, die de hulp aan de Nederlandse Joden hebben verhinderd. En toch besluit na de grote ramp soms angstige twijfel mijn hart, dat niet wil zwijgen voor de overweging, dat in de historie men nimmer zeggen kan wat geschied zou zijn, als iets anders niet had plaats gevonden.

Een andere vlucht

Enkelen waagden nog, toen IJmuiden niet te bereiken bleek, op eigen gelegenheid in een kleine boot de tocht naar de overkant; een deel gelukte hij, anderen kwamen toen reeds om. Doch er waren ook, die tot een groter tocht besloten of reeds te voren besloten hadden - en onder deze niet alleen Joden. Een der eersten van hen was prof. Bonger; hij wilde, zo gaf hij te kennen, niet dezelfde lucht inademen als de vijanden, die hij steeds had gehaat; dus nam hij vrijwillig afscheid uit dit leven.

Voor de gemeenschap heb ik de ganse oorlog door het heengaan betreurd van één onder hen, dr. E. Boekman, den Amsterdamsen wethouder. Hij had, naast zijn andere eigenschappen, de allure van den groten staatsman. Hij had zich nimmer op de voorgrond gesteld bij enig werk speciaal voor Joden; maar ~~hij~~ had hij kunnen blijven leven, hij zou zeker met al zijn wilskracht voor hun belangen zijn opgekomen. Vermoedelijk zou hij een andere weg zijn gegaan dan die, welke de Heer Asscher en ik moesten kiezen; maar zeker één, waarop hij het doel, verlichting en bevrijding, klaar voor ogen zag; want hij rekende als staatsman niet alleen met principes, doch ook met mogelijkheden. Hoe vaak, als wij om moeilijke problemen bijeenzaten, heb ik naar zijn wijze raad verlangd. Toch was zijn daad voor hem de juiste; want het gruwelijk lot van zijn vriend de Miranda, voor wien wij ons tevergeefs hebben ingespannen, ware hem niet bespaard gebleven. Maar het is droef te bedenken en nimmer te vergeten, dat ook hij moest vallen, die in de benarde omstandigheden van het ogenblik zoveel had kunnen verrichten voor zijn land en voor zijn Joodse volk.

De Duitsers in Nederland

Hierboven sprak ik van de dwaasheid onzer veronderstelling, dat de Duitsers de Nederlandse Joden ongemoeid zouden laten. Toch bleek deze in die eerste tijd niet ongegrond. De burgemeester van Amsterdam, de heer De Vlugt, nodigde al spoedig een aantal Joodse autoriteiten uit tot een bijeenkomst ten stadhuiuze en deelde hun mede van de Duitse militaire bevelhebber de verzekering te hebben ontvangen, dat men de Joden in Nederland ongemoeid zou laten. Ook de secretaris-generaal van Justitie vertelde mij in die tijd bij een telefonisch gesprek, dat hij een geruststellende verklaring van hen had ontvangen. Een een derde mededeling kreeg ik bij een gebeurtenis, die, hoewel van persoonlijke aard, toch, om bijkomstige omstandigheden, te merkwaardig is, dan dat zij hier zou kunnen worden verzwegen.

De 30e mei 1940 had ik een bespreking in Den Haag met het medelid van ons Comité, mr. L.E. Visser. Daarna ontmoette ik mevrouw Wijsmuller, die onderweg er mij attent op maakte, dat de Gestapo in Den Haag was verschenen; daarmee was aan de illusie, dat Nederland van deze verschoond zou blijven, een einde gekomen. Te Amsterdam teruggekeerd, vond ik mijn woning gesloten,

mijn vrouw, mijn dochter, ons dienstmeisje verdwenen. Ik bracht dit dadelijk met de komst der Gestapo in verband; op een overval en alle gevolgen daarvan was ik in verband met mijn arbeid voor het Central Jewish Information Office voorbereid. Ik was slechts woedend, dat men mijn huisgenoten daarin betrok en wilde juist de politie opbellen, toen het verwachte bezoek verscheen: een Duits officier, die mij onmiddellijk mededeelde, dat mijn familieleden in veiligheid waren en dat er tegen mij geen enkele verdenking bestond. Verwonderd, doch volkomen kalm, leidde ik hem naar mijn studeerkamer, waar al mijn papieren overhoop gehaald waren. Hij vroeg daarop, of ik dr. M. van Blankenstein kende, den bercemden journalist. Op mijn antwoord, dat deze een jeugdvriend van mijn was, stelde hij de vraag, of ik wist, waar deze zich bevond. Ik zeide, dat ieder kind in Nederland hem dat kon vertellen; want dat dr. Van Blankenstein kort geleden vanuit Londen voor de radio had gesproken. Hij wilde daarop weten, of ik op de hoogte was van dr. Van Blankensteins pogingen tot spionage, en vooral of hij getracht had door mijn bemiddeling iemand te laten emigreren. Hoewel ik mij iets dergelijks herinnerde, wachtte ik mij wel dit te laten blijken (dr. Van Blankenstein had mij trouwens omtrent dit deel van zijn arbeid nooit uitvoerig ingelicht), zodat hij, ondanks een bedreiging mij voor een verhoor naar Duitsland te zullen brengen, niet verder kwam. Hij bracht mij daarom naar het bureau van zijn chef, waar, naar mij bleek, mijn vrouw, die onder tusschen thuis was gekomen, in gijzeling had gezeten. De chef, een majoor van de militaire contra-spionage, was reeds spoedig tevreden. Als dr. Van Blankenstein nu in Londen was, had hij in Nederland natuurlijk contact gehad met Engelsen (wat volkomen juist was), en, zo zeide hij woordelijk: "Wij hebben Holland al, wij hebben België al, wij hebben Frankrijk al; wij zullen ook naar Londen komen, en dan pakken wij daar Van Blankenstein en zijn vrienden." De zaak was afgedaan en wij konden over algemene kwesties spreken, waarbij ik gelegenheid vond hem te zeggen, hoe grote haat voor lange tijd de Duitsers door hun inval in Nederland hadden gewekt. "Och", zeide hij, "ik begrijp wel, dat u als Jood dit gelooft of hoopt; maar maakt u zich niet ongerust: tegen die Synagoge in Holland haben wir nichts vor."

Dat was nu al de derde verklaring, zij het minder officieel dan de twee vorige. Hadden de Duitsers de bedoeling ons, en ook de andere Nederlanders, om de tuin te leiden? Het is gemakkelijk, maar ook al te simplistisch, dit zonder meer te veronderstellen. Veeleer moet men, in het licht der latere gebeurtenissen, geloven dat niet alleen wij bedrogen werden, doch ook onze zegslieden. Deze waren alle militairen; en het streven van deze ging er naar uit om in de bezette landen zo

-
- 3) Een door dr. A. Wiener en mij opgerichte internationale organisatie tegen het nationaal-socialisme.

mogelijk de macht in handen te houden, maar in elk geval de rust te bewaren, die, mochten er aanvallen van de zijde der geallieerden komen, vóór alles nodig was. Deze rust bleef - wij zullen het dikwijls zien - parool, ook toen het militair bewind voor het burgerlijke onder een nationaal-socialistisch bestuur moest zwichten. Alleen uit dit oogpunt is, om reeds nu een voorbeeld te noemen, Reuters houding na de staking, waarvan ik zal verhalen, te begrijpen; de staking zelf immers boezemde hem en zijn superieuren geen vrees in; die zouden zij wel de baas worden. Maar het was de verstoring der rust, die bij hen de nerveusiteit veroorzaakte, waarvan wij toen getuige waren. Zeker hebben de militairen van den beginne af die rust geëist; zij werden daarom, naar vermoed mag worden, gesust met de verzekering dat tegen de "Synagoge" geen maatregelen zouden worden genomen. Maar zij werden ook hierin bedrogen. Want al liepen er in die tijd geruchten, dat men ernstig beraadslaagde in Berlijn over de toekomstige regeringsvorm van Nederland, in waarheid stond het wel altijd vast, dat in dit "Germaans land" een nationaal-socialistisch bestuur zou komen.

De vluchtelingen

Maar naast het Duitse bestuursapparaat bleef, gelijk men weet, het Nederlands bestaan. Ingevolge de instructies der, ondertussen naar Engeland vertrokken regering, traden de secretarissen-generaal op als hoofden der verschillende departementen. De besprekingen, welke wij sinds 1933 bij voortdoring met deze hadden gevoerd over de hulp aan de Joodse vluchtelingen, die in groten getale naar Nederland waren gekomen, hadden dus voortgang. Reeds de 20e mei - hoe herinner ik mij die trage reis en de aankomst in het nog verduisterde gebouw - hadden de onder-commandant van het kamp Westerbork, de heer Pattest, en ik zelf een bespreking met mr. A.J. Rosman, hoofd der betrokken afdeling op het Departement van Binnenlandse Zaken. Belangrijke besluiten behoeften niet te worden genomen; de vluchtelingen zouden voorlopig te Leeuwarden blijven, in afwachting van nadere beschikkingen. Maar korte tijd daarna nodigde de secretaris-generaal van het Departement van Justitie mij uit tot een onderhoud. Hij uitte zijn vrees, dat, als de Duitsers opmerkzaam zouden worden op de uitgewekenen in Leeuwarden en daardoor op het vraagstuk der Joodse vluchtelingen, dit een weerslag zou hebben op hun behandeling van de Joden in Nederland in het algemeen; hij drong er daarom op aan, dat wij zouden trachten de réfugié's in verschillende plaatsen in Nederland verspreid onder te brengen; daar zouden zij minder opvallen dan thans, nu een grote menigte in één stad was geconcentreerd. Dit was een wijze raad. Maar mijn medewerkers zetten weinig kracht achter deze actie; de slapheid, die zich in die dagen, wel als gevolg der doorstane spanning, bij vele Nederlanders openbaarde, had zich ook van ons meester gemaakt. Zo gingen de twee weken, die men ons

als termijn had gegund, ongebruikt voorbij, en de vluchtelingen moesten naar het kamp Westerbork terugkeren; er waren daar nu 700; velen waren naar elders gevlucht. En ziehier nu het wonder, of het falen der menselijke berekening, waarop ik doelde. Waren zij over het land verspreid, zij zouden met de andere Joden uit alle plaatsen zijn gedeporteerd. Nu hebben deze teruggebracht als "oude kampbewoners" op den duur in Westerbork een bevoorrechte positie verkregen, welke velen van hen voor deportatie heeft gevrijwaard en hen deelgenoot heeft gemaakt van de uiteindelijke bevrijding, die hun het leven heeft doen behouden.

De 19e mei waren mijn medewerker de heer R.H. Sitje en ik naar Rotterdam gegaan om ons met het Comité daar ter plaatse in verbinding te stellen. Ik bespaar mijn lezers de bijzonderheden van die tocht: de branden in Pernis, onze huivering bij de aankomst in de geteisterde stad. In een buitenwijk kwamen wij bijeen. Onze Rotterdamse vrienden, de Opperrabbijn A.B. Davids vooraan toonden ~~HEER~~ de wil ~~aan te nemen~~, een zelfbeheersing en een moed om, eigen smart vergetend, verder te arbeiden voor de verdrukten, die ons herinnerde aan de grote dagen uit de historie van ons volk. De eerste verbinding met onze plaatselijke afdeling werd daar tot stand gebracht; met de overige volgde zij in verloop van tijd; ons Vluchtelingencomité kon zijn arbeid voortzetten.

Doch de financiële middelen. In mijn boek "Zwervend en Dolend" heb ik reeds uiteengezet dat er in sommige kringen ontevredenheid heerste over het beheer der financiën door het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. Dit was vooral het geval, zoals ik daar zeide, bij hen die zich met het eigenlijke werk niet hadden bemoeid. Onder deze was o.a. de heer A. Krouwer, later een invloedrijk lid van de Joodsche Raad, terwijl ook anderen zich daarbij aansloten. Berkley heeft dit in zijn boek beschreven. Aldus werd het Comité voor Steun opgericht dat speciaal voor de vluchtelingen zorgde. Als ik mij niet vergis, kwam hieruit later de financiële commissie van de Joodsche Raad voort welke de financiën van dit lichaam beheerde, en bovendien zorgde voor de uitkeringen aan de Joden toen deze hun maandelijksse som niet meer van Lippmann Rosenthal, maar van de Joodsche Raad verkregen. (Hierover hoop ik t.z.t. nader te spreken.)

Deze financiële commissie zorgde ook voor de financiën van alle lichamen welke tot de Joodsche Raad behoorden, dus de ziekenhuizen en dergelijke. Van deze commissie, later gevestigd aan de Sarphatikade, waren de he~~er~~^{ren} A. Krouwer en Paul Hendrix de leiders. Het Comité van Steun kreeg zijn geld vrijwillig, maar alleen diegenen die bijdroegen, verkregen de z.g. grijze kaart en alleen aan bezitters van de grijze kaart werd door de Joodsche Raad de diensten verleend die men nodig had, (reisvergunningen, verhuizingsvergunningen en dergelijke), zodat de bijdrage in wezen een soort belasting was. Er rees daartegen wel bezwaar en ook wij zelf vonden deze methode niet aangenaam, maar de gelden waren voor de vluchtelingen en de gemeenschap noodzakelijk en daar wij voor het feit stonden

dat de Duitsers de Joodse gemeenschap als een afzonderlijke beschouwden, die dus ook voor eigen financiën te zorgen had, moesten wij noodgedwongen tot een soort belastingstelsel overgaan in de overweging dat ook de Nederlandse Staat voor zijn uitgaven zulk een belasting nodig heeft. Ik herinner mij niet of deze grijze kaart ook doorging, toen het Joodse vermogen onder beheer van Lippmann Rosenthal werd gesteld. Ik vermoed echter van niet, omdat, zoals nog blijken zal, alle uitgaven toen werden bekostigd hetzij door Lippmann Rosenthal hetzij later uit een som die door de Beauftragte uit de gelden van Lippmann Rosenthal elke maand te onzer beschikking werd gesteld. Op dit alles kom ik nog terug.

Berkley vertelt in zijn boek dat voor de opbouw van het kamp Westerbork afbetalingen ~~moesten worden~~ ^{zijn} gedaan. Ik heb in mijn boek "Zwervend en Dolend" erop gewezen dat ik de bewijzen daarvan niet heb kunnen vinden.

Coördinatiecommissie

Korte tijd na de bezetting kwam de gedachte bij mij op dat het onjuist was, alleen het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen in te schakelen voor de behandeling van de belangen der Nederlandse Joden. In de eerste plaats was dit indertijd opgericht ter wille van buitenlandse Joden, maar in de tweede plaats kon het niet als een vertegenwoordiger van en voor Nederlandse Joden worden beschouwd, daar de heer Asscher en ik de leden zelf hadden aangewezen. Men was met zijn werkzaamheden in het algemeen wel tevreden geweest, maar men zou terecht bezwaar maken als het ook de belangen der Nederlandse Joden aan zich trok. Ik meende dat een nieuw lichaam moest worden opgericht dat vertegenwoordigers bevatte van de grote Joodse organisaties in Nederland, dus de kerkgenootschappen, de Opperrabbijnen, de Zionistenbond, de Mizrahi en dergelijke. Ik legde aan deze organisaties mijn plan voor waarmee zij instonden. De Permanente Commissie tot de Zaken van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap en de Hoofdcmissie van het Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap verklaarden zich bereid een dergelijk lichaam de autoriteit te verlenen die het nodig had, en de verschillende organisaties wezen een afgevaardigde aan. Mr. dr. L.E. Visser zou het voorzitterschap bekleden (vermoedelijk als afgevaardigde van ons Comité voor Bijzondere Joodse Belangen), terwijl ik zelf het secretariaat op mij zou nemen. Verder behoorden ertoe als afgevaardigde der Opperrabbijnen de heer Dasberg, van het Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap de heer Eduard Belinfante, de heer Stokvis voor de Zionistenbond (ik zelf namens de Permanente Commissie), mr. Kisch en de heer S. Isaac (de functie der beide laatsten herinner ik mij niet).

In de eerste vergadering welke mr. Visser leidde, rees van de kant der beide laatste heren verzet tegen mijn benoeming als secretaris. Met name mr. Kisch vond dat ik in het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen in deze functie een te sterk overheersende rol had gespeeld en vreesde ditzelfde voor de Coördinatiecommissie. Uiteraard was deze enkele stem voldoende om mij voor het secretariaat terug te trekken, omdat men in zulk een lichaam alleen een leidende functie kan vervullen als men het algemene vertrouwen geniet.

Naar mijn mening was het optreden van mr. Kisch fout. Ik had tal van jaren met mr. Visser samengewerkt. Hij wilde mij gaarne als secretaris, en veel wat later gekomen is, zou zo niet vermeden, dan toch verzacht zijn indien mr. Visser en ik nauw naast elkaar zouden hebben gestaan. Nu kwam als secretaris een niet-lid der Commissie, dr. A. van der Laan, een man van uitstekende kwaliteiten en die ook in het Joodse leven uitstekend werk had verricht, die echter tegen de moeilijke vraagstukken welke zich zouden voordoen, niet opgewassen was en ook te weinig zelfstandig om daarin positie te kiezen.

Ook mr. Herzberg heeft erop gewezen dat de moeilijkheden in de Coördinatiecommissie groot waren, vooral omdat mr. Visser en ik (hetgeen zich toespitste na de oprichting van de Joodsche Raad) het oneens waren ten opzichte van de vraag of wij ons in verschillende aangelegenheden die zich voordeden, ook tot de Duitse autoriteiten moesten wenden.

De opzet van de Coördinatiecommissie, en hierin heeft dr. Van der Laan die een uitstekend organisator was, voortreffelijke diensten bewezen, bestond hierin dat zij in het gehele land met afdelingen in de meeste plaatsen de belangen der Joden behartigde voornamelijk voorzover dit ten gevolge van de oorlogsomstandigheden noodzakelijk was, naast de behartiging dier belangen in het algemeen welke aan de plaatselijke gemeenten kon worden overgelaten. De verschillende verordeningen welke de Duitsers uitvaardigden, vereisten het behartigen dier belangen. Mr. Visser en met hem alle leden der Coördinatiecommissie (uiteraard had de persoonlijkheid van mr. Visser op die opinie grote invloed; later immers maakten de meeste leden deel uit van de Joodsche Raad zelve of van een van zijn instanties) stonden op het standpunt dat de besprekingen daaromtrent uitsluitend met de Nederlandse regeringsorganen moesten plaatsvinden. Ik herinner mij dat dit ten opzichte van onderwijsmaatregelen ook inderdaad geschiedde. Bovendien wilde de Commissie (ik herinner mij eenmaal, maar vermoedelijk was het meerdere malen het geval) zich ook met protesten omtrent de verordeningen tot de autoriteiten, met name de Rijkscommissaris, wenden. Ik zelf stond op het standpunt dat wij zeer zeker ~~mak~~ ons tot de Nederlandse regeringsorganen moesten wenden (de heer Asscher en ik hebben dit als voorzitters van de Joodsche Raad meerdere malen gedaan tot wij bemerkten dat de secretarissen-generaal niets voor ons konden doen; omtrent enkele pogingen verhaal ik nog), maar dat wij zo nodig ook met de Duitsers besprekingen moesten voeren. Mijn haat en verachting voor hen was zeker niet minder groot dan die van de

leden der Commissie. Ik mag zeggen dat ik in de voorafgaande jaren daarvan (zie mijn boek "Zwervend en Dolend") voldoende bewijzen had gegeven, maar ik geloofde dat, nu door de capitulatie de bezetting van Nederland een feit was geworden, wij tegen de belangen der Nederlandse Joden zouden ingaan door een principiële weigering om met de feitelijke machthebbers tot besprekingen te komen, hetzij direct, hetzij door middel van de secretarissen-generaal.

Ik wil onmiddellijk hierbij voegen dat mr. Visser aan die feitelijke ook niet geheel ontkomen is en dat hij, toen de eerste onheilen over de Nederlandse Joden kwamen, een onderhoud met Rauter heeft trachten te verkrijgen, hetgeen hem niet gelukt is. (Hierover en over datgene wat hem omtrent de Duitsers als feitelijke macht door het college van secretarissen-generaal is medegedeeld, kan men in mijn verhoren stukken vinden.)

Ook tegen protesten verzette ik mij in het algemeen. Ik achtte deze van geen waarde en uitsluitend geschikt om fellere maatregelen uit te lokken. Protesten baten m.i. slechts, indien zij uitgaan van invloedrijke groepen en dat waren wij allerminst. Als voorzitter van de Joodsche Raad heb ik formeel enige malen geprotesteerd (het enige wat de Joodse Raad mij ten goede heeft gerekend), maar ik had nooit de gedachte dat het zou baten.

De tegenstellingen in de Coördinatiecommissie spitsten zich voortdurend toe. Mr. Visser en ik hielden op te trachten ze in particuliere gesprekken uit de weg te ruimen, omdat hij vreesde dat dit onze vriendschap zou schaden. Een correspondentie die wij over het principe voerden, is door Abel Herzberg eenzijdig gepubliceerd (in mijn verhoren vindt men mijn antwoorden). De brieven waren hem afgestaan door de dochter van mr. Visser die in deze tegen de wens en de geest van haar vader handelde; immers mr. Visser was zozeer gesteld op het vertrouwelijke karakter ervan dat hij mij verzocht, ze met de hand te schrijven en niet te dicteren. Mr. Herzberg kan mijn bezwaren tegen de publicatie niet delen. Ikzelf meen dat, wanneer twee personen een particuliere correspondentie hebben gevoerd en één van deze is blijven leven, men hem om verlof tot openbaarmaking moet verzoeken, voor men daartoe overgaat. Hoe dit zij, als later ook mijn brieven gepubliceerd worden, geven zij op dit principiële verschil, dat niet alleen toen en niet alleen bij de Joden zulk een sterke rol heeft gespeeld, een kijk.

Daar mr. Visser in de historie van de eerste tijd van de bezetting een zo belangrijke rol heeft gespeeld, wil ik op de diepere gronden van deze tegenstelling iets nader ingaan. Zij kwam natuurlijk voort uit een verschil in karakter. Hij was een man van het verzet, terwijl ik zelf ondanks mijn haat het een belang der Joodse gemeenschap achtte, de feiten te aanvaarden. Mijn verdediger, mr. B.P. Gomperts, heeft er mij eens op gewezen, dat een aanvaarding, zoals ik die voorstond, in de gehele Joodse geschiedenis voorkomt, voorzover deze zich in de ballingschap afspeelt. De Joden hebben daar altijd getracht met de machthebbers tot een overeenkomst te komen, behalve dan met de Romeinen, die zij wegens de verwoesting van Jerusalem als hun aartsvijan-

den beschouwden. Mordechai, met wie mr. Kisch mr. Visser heeft ~~vergeleken~~, was ~~in het geheel geen held. Hij trachte~~ te de gunst van de Perzische koning te verwerven ter wille van de Joden, hetgeen hem door een list gelukte. Zo liggen de voorbeelden voor het grijpen. Inderdaad is ook in de tweede wereldoorlog het Joodse verzet gering geweest. In Nederland heeft men erover gedacht, maar het plan dadelijk laten vallen (hierover kan notaris Spier inlichtingen geven). In Warschau is het pas opgekomen toen men daar wist dat men in de kampen de dood tegemoet ging en daarom de heldendood verkoos. Maar verder trachtte men in de Oostelijke landen met de Duitsers tot overeenkomsten te komen (bij mijn verhaal omtrent het bezoek van Edelstein zal ik hierover nog spreken).

Hoe dit zij, ikzelf en de meesten met mij zijn in de oorlog door de gedachte van de mogelijkheid van overleg geleid. Uiteraard had het andere standpunt, het heroïsche, zoals ik het zelf genoemd heb, mijn waardering en die van zeer velen; hieruit en uit de verering voor mr. Visser is diens grote aanhang in de Coördinatiecommissie te verklaren.

De tegenstellingen schaadden echter het werk zelf niet, omdat dit voor een groot deel van praktische aard was, slechts had men naar mijn mening volgens mijn methode meer kunnen bereiken. Dit is echter door de Joodische Raad later naar voren gekomen en, hoe men ook over deze moge denken, niemand zal kunnen ontkennen dat hij het zuivere praktische werk van elke dag ten bate van de Joden op uitstekende wijze heeft verricht. In de oorlogsjaren heeft het geen Jood aan voldoende middelen ontbroken, geen Jood heeft honger geleden, zieken en armlastigen werden verzorgd, in de kampen was al het nodige beschikbaar zowel voor het verblijf daar als voor een eventueel vertrek, en talrijke zorgen meer die t. z. t. ter sprake zullen komen (de "Cids van de Joodische Raad geeft omtrent dit apparaat uitsluitel), en al dit volkomen noodzakelijke werk was zonder overleg met de Duitse machthebbers onmogelijk geweest.

Ik acht het geschikt hier iets te vermelden dat onbekend is gebleven.

Toen de heer Edelstein uit Praag in het voorjaar 1941 hier vertoefde, gaf hij het advies om, gelijk dit in Tsjecho-Slowakije het geval was, zelf een lichaam te formeren dat de belangen der Joden tegenover de Duitsers zou behartigen. Weliswaar bestond toen de Joodische Raad al, doch deze was uitsluitend voor Amsterdam bestemd en wij hadden in die tijd ook nog niet de voorstelling dat hij zich met andere dan speciale gevallen waarvoor hij geformeerd was, zou hebben te bemoeien. Hij ried ons aan, de Coördinatiecommissie als zulk een landelijk apparaat te formeren, en wel vrijwillig, vóór de Duitsers ertoe zouden dwingen en daardoor over een door hen geschapen apparaat zouden beschikken, gelijk dit inderdaad met de Joodische Raad het geval is geweest. Op zijn verzoek hielden wij over zijn voorstel met hem een bespreking waar ook de heer Visser aanwezig was die voor de persoon van de heer Edelstein grote hoogachting koesterde. Niet alleen Visser, doch geen van ons allen wilde echter in het voorstel treden. Sommigen onzer wilden wel besprekingen over speciale

van persoonlijk een held;
was voor zijn doch
trachtte hij

in Nederland

gevallen met de Duitsers namens de Coördinatiecommissie voeren, doch niet deze vrijwillig aanbieden als de organisatie waarover zij konden beschikken. Zou dit moeten geschieden, dan zouden wij dit hebben te aanvaarden, doch van vrijwilligheid kon naar onze mening geen sprake zijn.

Het verschil tussen de opvatting van Edelstein en ons, dat ook bij andere gelegenheden naar voren zou komen, schuilt in datgene wat ik hierboven heb opgemerkt. Weliswaar had mr. Gomperts gelijk met zijn karakteristiek, doch al zijn er hier, gelijk gebleken is, resten van gebleven, deze geldt in later tijden veel meer voor Oost-Europa dan voor West-Europa. In Oost-Europa is de Joodse gemeenschap een minderheid die veel gemakkelijker zich als gemeenschap onder het gezag stelt dan in West-Europa waar men het trotse bewustzijn van gelijkheid met de anderen nimmer heeft verloren en zich dus niet gemakkelijk vrijwillig aan een autoriteit onderwerpt.

Het voorstel werd dus niet aanvaard. Ik heb het echter ook vermeld, omdat eruit blijkt dat mr. Herzberg ongelijk heeft wanneer hij zegt dat ten onrechte bij de oprichting van de Joodsche Raad de Coördinatiecommissie niet is gekend. Gelijk gezegd, de Joodsche Raad was uitsluitend voor Amsterdam en had bovendien een beperkte taak. Hij trad bij zijn oprichting niet op het terrein der Coördinatiecommissie.

Dit heeft hij wel gedaan, toen de Duitsers in feite hem tot vertegenwoordiger van de belangen der Joodse gemeenschap in Nederland maakten. In die tijd was mr. Henri Eidersheim (over wien ik nog zal spreken) secretaris, een man van veel soepeler houding dan de leden der Commissie. In die tijd hebben dan ook Coördinatiecommissie en Joodsche Raad samengewerkt, naar uit circulaires uit het archief blijkt. Tenslotte hebben de Duitsers in november 1941 de Coördinatiecommissie opgeheven.

Ik moet hierbij een pijnlijk voorval vermelden dat mij soms nog in de nacht met twijfel vervult.

In de dagen dat die ontbinding geschiedde of aanstaande was, kwam in een onderhoud met Lages en Böhmker mr. Visser ter sprake. Deze had zich vroeger op ~~ons~~ ^{mijn} verzoek tot mr. Frederiks gewend ten bate van diegenen die naar Mauthausen waren gedeporteerd. Lages en Böhmker deelden nu de heer Asscher en mij mede dat, indien dit weer geschiedde, mr. Visser naar een concentratiekamp zou worden gebracht, en zij verzochten ons, dit aan hem te berichten. Immers het was iedere Jood verboden, zich tot Nederlandse autoriteiten te wenden. Ik heb toen overwogen of ik moest zeggen dat mr. Visser het in mijn opdracht had gedaan. Ik achtte het echter op dat ogenblik raadzaam, dit niet te doen, omdat het mr. Visser niet zou baten (immers het ging hier slechts om een bedreiging) en niet alleen mij, wat ik had te aanvaarden, maar ook mijn medevoorzitter en andere leden van de Joodsche Raad zonder enig nut moeilijkheden zou kunnen berokkenen. Het spreekt echter vanzelf dat ik later mij vaak hieromtrent een verwijt heb gemaakt, vooral omdat zonder twijfel mr. Visser zich in een dergelijk geval naast mij zou hebben gesteld. Hoe dit zij, ik schreef hem een brief waarin ik hem de boodschap overbracht.

Waarom ik niet naar hem toegegaan ben, kan ik mij niet meer voorstellen. Ik vermoed omdat ik geloofde dat een brief meer indruk op hem zou maken. Hij schreef uitermate waardig en kort terug dat hij, daar wij toch de omstandigheden kenden, zeer gevoelig was voor de vernedering ons aangedaan. Ik denk niet dat de bedreiging zelf enige indruk op hem heeft gemaakt. Abel Herzberg heeft in elk geval treffend geschreven dat een milde dood hem voor erger heeft behoed.

Ik heb dit alles uitvoerig vermeld zowel omdat ik het van gewicht acht, als omdat van een enkele zijde mij juist hieromtrent verwijten zijn gedaan. Dit mag mijns inziens niet het feit betreffen dat ik hem een boodschap der Duitsers overbracht. Dit moest ik doen terwille van zijn veiligheid, maar ik had hierin ook een voorbeeld aan mr. Tenkink die hem persoonlijk de boodschap van zijn ontslag als president van de Hoge Raad was komen mededelen. Het verwijt dat ik tot mij zelf heb gericht, heb ik hierboven voldoende gekenschetst. Visser en ik waren een stuk van ons leven vrienden geweest en ik heb de herinnering aan hem als een der waarlijk groten en edelen bewaard.

Enkele bijzonderheden

Mr. Herzberg verhaalt in zijn boek dat de bestuurders van de Nederlandsche Unie zich tot mr. Visser hadden gewend met de vraag, zijn invloed aan te wenden dat de Joodse leden de Nederlandsche Unie zouden verlaten. Bij het onderhoud waren ook Opperrabbin Dasberg en ik zelf, naar ik meen ook de heer Asscher aanwezig. Wij stonden er allen volkomen afwijzend tegenover en van ons is dan ook geen enkele oproep uitgegaan.

Ik wil niet onvermeld laten dat de NSB voor de oorlog enkele Joodse leden telde, o.a. mr. Zadoks die, naar ik meen, later gefusilleerd is. Zij meenden door hun invloed de NSB van antisemitisme te kunnen afbrengen of terughouden. Bij gelegenheid dat ik enkelen van hen ontmoette (ik vermoed bij een vergadering voor het vluchtelingenprobleem) heb ik hun de rug toegedraaid zodat ik van hun argumentatie niet verder op de hoogte ben.

Daar De Joodse professoren. ~~Wat~~, naar ik meen, van de Joodse hoogleraren te Amsterdam die ontslagen zijn (naast mij Frijda en Palache), ik de enige overblijvende ben, wil ik hier mededelen dat de rector B. Brouwer ons van te voren van de maatregel op de hoogte had gesteld. Zij hadden daardoor gelegenheid van onze studenten afscheid te nemen. Op een mijner gewone colleges waren deze onverwachts in grote getale verschenen; ik heb toen eerst enkele inscripties behandeld die ik die ochtend wilde verklaren en heb naar aanleiding van ene, die op de Akropolis gevonden is, een uiteenzetting gegeven van de Griekse geest en van die van andere volkeren uit de oudheid; bij de beschrijving van de Romeinse geest had ik gelegenheid op te merken dat deze hun imperium slechts hadden kunnen handhaven door aan de onderworpen volkeren de eigen gebruiken en de eigen cultuur te laten.

De studenten hadden in die dagen de gewoonte om, wanneer Joodse professoren binnenkwamen en wanneer zij de zaal verlieten, op te staan. Een ontroerend gebaar. Hoewel ik vermeed met al te grote aandacht te spreken, heerste er in de zaal een grote droefheid om de vernedering die de Universiteit werd aangedaan; niemand schaamde zich voor zijn tranen. Aan het einde heb ik van allen afscheid genomen met een handdruk.

Frijda vertelde mij dat hij eveneens een afscheidscollege gegeven had. Van ~~xxxxx~~ Palache is mij dit niet bekend, het aantal studenten in de theologische faculteit was toen gering.

Daar ik niet weet of er een aanleiding komt, de lotgevallen van deze beiden te verhalen, wil ik nog mededelen dat Frijda, die, gelijk wij nog zullen zien, weigerde lid van de Joodsche Raad te worden, in de oorlog zijn werk voor de academici onder de vluchtelingen heeft voortgezet. De band tussen hem en zijn leerlingen bleef zeer sterk; wij waren zeer bevriend en zijn adviezen waren voor mij van veel gewicht. Hij is ondergedoken in Leeuwarden waar nog leerlingen hem bezochten (de Graaff, thans aan de Ambassade in Londen, heeft mij dit verhaald), maar hij was zeer onvoorzichtig en toen

*met - gemengd - Jooden
/ met Prof. van Dantzig*

/ afzonderlijk

de Gestapo een onderzoek deed op zijn onderduikadres, kwam hij uit nerveusiteit te voorschijn. In Westerbork, waar hij in de ziekenbarak lag, heb ik hem bezocht. In Auschwitz heeft men alle moeite gedaan, hem in het ziekenhuis te houden; doch tenslotte is dit niet meer gelukt.

Palache was voorzitter van het Portugees Israelietisch Kerkgenootschap en lid van de Joodsche Raad en van vele organisaties. Hij heeft geen moeite gedaan om naar Barneveld te komen omdat hij als Portugees (ook zijn vrouw was van een oud Portugese familie, de Pinto) een Sperre kon krijgen. Ik heb wel vermoed, doch weet het niet zeker dat hij daarom de plaats in Barneveld aan een ander wilde laten. Het is echter ook mogelijk dat hij de Portugese Sperre als beter beschouwde. Hij is dan ook later naar Westerbork gekomen dan het grote aantal der Nederlandse Joden, maar met hetzelfde transport als de Barnevelders en anderen in september 1944 naar Theresienstadt getransporteerd. Daar werd de Portugese Sperre niet erkend; ik heb in de Schlœuse (dit was een deel van de Hamburg kazerne en bestemd voor hen die werden gedeporteerd) afscheid genomen van hem en zijn vrouw, niet vermoedend dat dit voor het leven zou zijn.

Omtrent de Portugese Sperre moge ik nog opmerken dat hierover prof. dr. A. de Froe de beste inlichtingen kan geven. Een verslag van zijn hand is in mijn bezit, omdat enige jaren geleden een heer Loewenthal(?) in de Jewish Chronicle (uitknipsel in mijn archief) de bewering lanceerde dat de Portugese Joden hier een soort Marrano's waren geweest omdat zij van het "Jodendom" afvallig waren geworden. Ik heb toen van een van mijn vrienden die bestuurder is van de Spaans-Portugese gemeente in Londen, een verzoek om inlichtingen ontvangen, daar de Portugese Joden in Engeland dit als een smaad ook voor hen beschouwden. In overleg met de heer Acohen heb ik mij toen met prof. De Froe in verbinding gesteld die mij alle gegevens heeft verschaft, en deze heb ik met een toelichting mijnerzijds in fotokopie naar Londen gestuurd. Men heeft ginds echter om mij onbekende redenen nimmer gebruik daarvan gemaakt. De kwestie zelf, die een grote tragedie voor de betrokkenen is geworden, omdat zij geen andere wegen tot ontkomen hadden gezocht, is voor de geschiedenis en de wetenschap belangwekkend omdat de reden tot vrijstelling wel eens in politieke motieven is gezocht en de protectie daarom met de kwestie der Azoren zou zijn geëindigd. Dit is echter onwaarschijnlijk. Het rapport van prof. De Froe geeft al de juiste argumenten. Ik meen dat Rauter aan de protectie een eind heeft gemaakt.

Wat betreft de verordeningen welke verder vóór februari 1941 zijn verschenen, wil ik ten opzichte van de aanmeldingsplicht verwijzen naar een noot in mijn "Zwervend en Dolend" waarin ik heb uiteengezet dat het begrip "Jood" in Nederland was geformuleerd op de grondslag van de in Duitsland gebruikelijke terminologie die afweek van de Hollandse (p. 210 en 333). Hierdoor, hoewel volgens de nationaal-socialisten een Jood immers gekenmerkt werd door het ras, werd hier het Nederlands Israëlietisch en het Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap ingeschakeld wanneer er twijfel bestond of een grootouder een Jood was. Dit immers was volgens de bepalingen slechts het geval indien hij was ingeschreven in de registers van een kerkgenootschap. De Joodse gemeenten moesten nu een verklaring hieromtrent afleggen en konden daardoor verschillende vrijwaren voor hun betiteling als Jood. Dit was o.m. het geval wanneer de grootouders in Suriname of ook wel in het buitenland hadden gewoond. Een bewijs dat zij daar lid van een kerkgenootschap waren geweest, was moeilijk te brengen. Ook bij Nederlandse grootouders kon het worden geprobeerd, omdat de kerkelijke registers uit die vroege tijden niet altijd goed werden bijgehouden of ook verloren zijn gegaan.

Men heeft merkwaardigerwijze het kerkgenootschap hier wel een verwijt van gemaakt (natuurlijk ook de Joodsche Raad, maar het kerkgenootschap stond toen nog niet onder de Joodsche Raad), omdat het aan de Duitsers gegevens verstrekke. Ik zal nog opmerken dat hierin inderdaad een gevaar kon schuilen, ook al geschiedde een rapport met de beste bedoelingen; doch in dit geval was het toch volledig onmogelijk geweest voor het kerkgenootschap om een verklaring als de bovengenoemde, die van vele moeilijkheden bevrijdde (dit later zelfs van de transporten gedaan heeft), te weigeren.

Men heeft zich dikwijls verbaasd dat bij de Joden in het algemeen geen bezwaar bestond, zich als vol-Jood te melden. Men was zich van het gevaar dat daarin school, niet bewust. Evenmin als de niet-Joden die de ariër-verklaringen afgaven, zich bewust waren van de vernedering welke zij daarmee zichzelf berokkenden. Men was zich de ware aard van het nationaal-socialisme in die dagen niet bewust en het zou lang duren, voor de betekenis daarvan doordrong.

Ontstaan van de Joodsche Raad

Omtrent de onlusten in februari 1941 te Amsterdam en elders behoeft ik hier niets mee te delen, aangezien die elders uitvoerig te boek zijn gesteld. Gelijk bekend, leidden deze onlusten tot de oprichting van de Joodsche Raad. Deze geschiedde door senator ~~Böhmcker~~ Böhmcker, de Beauftragte van de Rijkscommissaris voor de stad Amsterdam, die, gelijk in het boek van de heer Sijes is uiteengezet, in die dagen reeds rondliep met plannen tot ghetto-vorming, waarin ook een Joodsche Raad paste.

Om te verklaren dat, hoewel de oprichting een gevolg was van relletjes, waarvan het bedwingen taak der politie moest zijn, deze oprichting toch door een civiel beambte geschiedde, dient men te weten dat de Judenräte reeds zeer vroeg (ik meen zelfs in de middeleeuwen) in Polen voorkomen als gedwongen vertegenwoordiging van de Joden tegenover de burgerlijke overheid (een brochure hieromtrent is in de Wiener Library en in mijn bibliotheek). Deze Joodse raden waren in het Oosten thans weer ingesteld en wel naar dat voorbeeld is hij ook hier gevormd en dus door het civiele bestuur. Voor het vervolg is dit van groot belang omdat in de eerste tijd de Joodsche Raad alleen met Böhmcker en zijn staf te maken had, al bedienden ook de SS en de SD er zich reeds van. (Bij belangrijke bijeenkomsten met de Beauftragte (de bijeenkomst in de Beurs van de Diamanthandel tijdens de staking) waren deze aanwezig.)

De Joodsche Raad kreeg echter een tweede lichaam waarmee hij te maken had, toen, gelijk ik nog zal verhalen, in het voorjaar 1942 de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung hier werd opgericht. Alle administratieve bestuurskwesties (werkverruiming, levensmiddelenvoorziening, zorg voor zieken en armen, financiën, alsook het Joodse Weekblad en andere taken van bestuur) werden door de Beauftragte op zijn bureau behandeld. De uitvoering der verordeningen en vooral de z.g. voorbereiding voor emigratie kwamen onder de Zentralstelle. Bij zeer belangrijke aangelegenheden of beter aangelegenheden die de Duitsers belangrijk vonden, hadden wij met beide lichamen tezamen te maken; doch gewoonlijk werd de verdeling gehandhaafd.

Wel greep soms de Zentralstelle of de SD in wanneer een maatregel van het civiele bestuur onder haar kwam (het einde der werkverruiming, het elimineren van de Leon die een bureau van de Beauftragte wilde inschakelen). Ik had de indruk dat in zulke gevallen de SD het altijd won.

Gelijk bekend, werden de 12de februari 1941 bij de Beauftragte ontboden de Opperrabbijn van de Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam L.H. Sarlouis, en die van het Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap, Frances, met hen de heer A. Asscher als voorzitter van de Kerkeraad der Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge. (Mij lijkt die betiteling juist dan die van voorzitter van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap omdat dit laatste het gehele land omvat en de Joodsche Raad tot november 1941 tot Amsterdam beperkt bleef.) Ik zelf was daarbij, anders dan dikwijls foutief wordt opgegeven, niet aanwezig. Böhmcker vroeg deze drie op te treden als voorzitters van een te vormen Joodsche Raad. De Opperrabbijnen verontschuldigde zich en de heer Asscher stelde mij toen voor als tweede voorzitter (de bedoeling was met gelijke rechten). Böhmcker aanvaardde dit en keurde de keuze later nog eens extra goed, omdat ik in 1935 in het Concertgebouw te Amsterdam eens een rede tegen het nationaal-socialisme had gehouden. (De zin hiervan is mij uiteraard nooit duidelijk geworden.)

Ik wil echter niet nalaten te vermelden dat Ausderfuenten mij later deze rede eens verweet. Ik vertelde hem toen niet wat ik verder nog had gedaan, maar vroeg hem wat hij in mijn plaats zou hebben gedaan, waarop hij het antwoord schuldig bleef.

Aan de beide voorzitters was, gelijk bekend, de taak opgedragen om als vertegenwoordigers der Joden op te treden. Hoe zich dit begrip ontwikkeld heeft, zal nog blijken, maar reeds nu mag worden gezegd dat er van een Joden-statuut (wederom was hier Polen voorbeeld) of een juridische vorm van de Joodsche Raad waarop wij aandrongen en waarvoor onze juridische adviseurs zelfs concepten opstelden, nooit iets gekomen is. Ik begrijp thans wel dat de Duitsers zich door het een en het ander niet wilden binden, maar in onze besprekingen met hen is er meerdere malen sprake van geweest.

De eerste taak zou nu zijn, mee te werken aan het herstel van de rust en het vormen van een ghetto. Voor het eerste werden de bekende vergaderingen in de Diamantbeurs gehouden waar de heer Asscher een rede hield. Hij spoorde aan tot rust en wij in een gemeenschappelijke circulaire tot het inkverren van wapenen. Ik heb er nooit met zekerheid achter kunnen komen of in de Jodenbuurt inderdaad wapenen waren verborgen, hoewel bewoners daarvan mij het in die tijd verzekerden. In elk geval, het vinden ervan zou in die dagen het terechtstellen van Joden ten gevolge hebben gehad en de proclamatie geschiedde, naar ik ook thans nog meen, terecht.

Wat de ghetto-vorming betreft: wij hebben ons daartegen in het vervolg der tijden met alle macht geweed en in samenwerking met de gemeente Amsterdam (ik mag niet verbergen dat hierin burgemeester Voûte een grote steun is geweest) een rapport samengesteld waarin de nadelen van ghetto-vorming voor de niet-Joodse bevolking van Amsterdam werd uiteengezet. Ik meen dat dit rapport vooral het werk was van de heer A. Veffer (deze, die, meen ik, in Blaricum woont, zou nog inlichtingen kunnen geven; misschien heeft ook de heer J. Brandon, tevoren medewerker van mr. Mijksenaar, eraan medegewerkt; deze is echter omgekomen.)

Het ghetto-rapport waarvan een fotokopie bij het Rijksinstituut berust, is een bewijs van mijn bovengenoemde bewering dat een goed bedoelde daad in de loop der tijden gevolgen kan hebben welke niemand kan voorzien. Immers de SD en Zentralstelle hebben de kaarten welke erbij gevoegd waren, later gebruikt, toen zij inderdaad ghetti inrichtten om de deportatie te vergemakkelijken.

Over de pogingen, eerst van de heer Asscher, later van ons beiden om de vrijheid te verkrijgen voor de Joden die als gevolg van de relletjes waren opgepakt, kom ik nog te spreken.

Een meer interne taak was het vormen van de Joodsche Raad, die uit 15 leden zou bestaan. Wij hadden daarin volledige vrijheid en wij kozen hen die een officiële functie in de Joodse gemeenschap bekleedden (dus de Opperrabbijn, voorzitters van kerkraden, leiders van grote Joodse organisaties) en verder verschillenden, die naar onze mening door hun persoonlijkheid hiervoor in aanmerking kwamen. Wij nodigden ook een vertegenwoordiger van de Jodenbuurt uit, de heer Quiros, die echter voor die taak niet geschikt bleek en spoedig afscheid nam om haar voor een positie in de organisatie te verruilen. Daar echter een vertegenwoordiging van de Jodenbuurt noodzakelijk was, had ik uit bewoners daarvan een kleine commissie gevormd met wie ik zelf en mijn medewerkers in geregeld contact stonden.

De uitgenodigden namen allen hun functie aan behalve, naar ik mij door een toeval vrij lang na de oorlog herinnerde, prof. Frijda die mij zeide, dat naar zijn mening de Joodsche Raad niet anders was dan een werktuig der Duitsers, woorden die mij uiteraard zijn bijgebleven, ook toen ik mij de aanleiding ertoe niet meer herinnerde.

Ook de heer A. van Dam bedankte, naar hij later vertelde, op medisch advies.

Prof. Kisch nam na overleg met mr. Visser zitting, doch, naar hij mij mededeelde, als waarnemer van de kant der Coördinatiecommissie.

In een vergadering ten huize van de heer Asscher werd de Joodsche Raad (de namen van de leden behoeft ik niet te noemen) geconstitueerd.

Ik ben hier verantwoording schuldig voor het feit dat zowel de heer Asscher en ik als de door ons uitgenodigden niet gearzeld hebben, hun functie te aanvaarden. Al wordt, voorzover ik weet, niet dit hun verweten, maar dat zij zijn aangebleven toen volgens toenmalige en latere beoordelaars de tijd van heengaan gekomen was (hierover kom ik nog te spreken). De aanvaarding op zichzelf echter vindt, zo ik wel zie, haar grond in het bewustzijn van plicht dat bij vele Joden en voornamelijk bij hen die met de leiding der gemeenschap belast zijn, ten opzichte van de Joodse gemeenschap heerst. Het is niet overdreven te zeggen dat velen van deze hun leven aan deze gemeenschap hebben gewijd, hetzij op religieus, hetzij op filantropisch en sociaal terrein. Zij waren gewend geweest, de belangen van Joden te behartigen met, om een oud-testamentarische uitdrukking te gebruiken "gans hun hart, gans hun ziel en gans hun vermogen". Er was voor hen geen sprake van dat zij zich zouden hebben onttrokken, nu het om de hoogste belangen van hun Amsterdamse Joden ging. Zij aanvaardden deze plicht als vanzelfsprekend niet alleen zonder aarzeling, maar zelfs zonder nadenken. Uit al wat voor de oorlog met de Duitse Joden gebeurd was, hadden zij natuurlijk kunnen opmaken, hoe fel en onbetrouwbaar het nationaal-socialisme was, doch deze overweging sterkte hen veeleer in hun overtuiging dat zij de taak moesten aanvaarden omdat zij immers tegenover zulk een vijand de Amsterdamse Joden niet alleen konden laten. Zij hadden altijd kunnen werken en gingen daarmee door zolang deze belangen moesten worden behartigd en verdedigd. Zij dachten er nauwelijks over na (trouwens in Nederland was dit in verreweg de meeste kringen het geval) dat zij tegenover autoriteiten zouden staan die een geheel andere moraal hadden dan de Nederlandse. Zij meenden dat door hun persoonlijkheid, zoals zij dat ten opzichte der Nederlanders hadden gedaan, zij voldoende invloed zouden kunnen krijgen om maatregelen ongedaan te maken of te verzachten, nieuwe maatregelen te voorkomen. Zij geloofden dat hiervoor een vertegenwoordiging der Joden noodzakelijk was en zij vertrouwden op de voorzitters: de heer Asscher die zij kenden uit zijn werk voor kerkgenootschap en hoofdsynagoge, en mij, wiens werk voor de vluchtelingen zij gedurende vele jaren hadden gadeslagen.

l. van heer

Ik heb dit uiteengezet, omdat naar mijn mening deze motieven niet altijd begrepen zijn. Men moet de sterkte dezer gevoelens kennen om te begrijpen dat zij ook in de moeilijkste tijd de meeste leden van de Joodsche Raad dwongen, het werk voort te zetten. Het spreekt vanzelf dat daar tegenover ook in de Joodsche Raad en bij zijn medewerkers, evenals onder de beambten er velen waren die ook indien zij deze liefde bezaten, het onverdragelijk achtten, met de felste vijanden die het Jodendom ooit gekend had, in contact te komen. (Bij mr. Visser golden nog andere motieven die stunden op zijn hooghouden van de begrippen recht en rechtvaardigheid.) Maar de leidende gedachte bij hen die ondanks alles bleven, was toch dat ondanks deze verachting ieder voor de belangen der Joden wilde blijven werken. Het spreekt vanzelf dat andere motieven daarbij kwamen, en eveneens dat ik hier sterk mijn persoonlijke denkbeelden heb weergegeven. Men moet echter de Joodse werkers in Nederland en vooral in de Oostelijke landen hebben gekend om te beseffen welk een gezindheid tot het brengen van offers deze liefde voor Jodendom en Joden bij de leiders der gemeenschap heerste.

De gebeurtenissen februari 1941

Omtrent de gebeurtenissen zelf behoef ik na het boek van de heer Sijes niets te vermelden.

Wij werden er pas in betrokken, toen op de beruchte zaterdag een aantal Joden waren gearresteerd. De heer Asscher heeft op zondagochtend toegang tot de Jodenbuurt gekregen en alle moeite gedaan tot hulp die echter niet baatte. De gearresteerden werden naar Schoorl overgebracht en onze eerste taak was te trachten, hen te bevrijden. Wij maakten daartoe een afspraak met de heer Snoeck Hurgronje die toen als voorzitter van het college van secretarissen-generaal fungeerde. Maar toen Asscher en ik ons op dinsdagochtend naar het station begaven, was de staking uitgebroken, en wij besloten dat hij alleen zou gaan en ik zelf in Amsterdam zou blijven.

Ik wil reeds hier vermelden dat Asscher bij de heer Snoeck Hurgronje niets bereikte. De secretarissen-generaal (tot wie wij ons verschillende malen wendden, ook tot Hirschfeld) konden niets voor ons doen behalve mr. Frederiks die later voor de naar Mauthausen gedeporteerden moeite deed en tenslotte met prof. Van Dam voor de Barnevelders. (Ik wil hier dadelijk bij vermelden dat ook het Rode Kruis tot niets bij machte was; toen ik ~~mij~~ terzake van de in Buchenwald geïnterneerden zijn directeur een bezoek bracht, verklaarde ook deze niets te kunnen doen.)

In de loop van dinsdagochtend werd ik opgebeld door het bureau van de Beauftragte. Men vroeg de heer Asscher en mij om half twee daarheen te komen. Ik ging, een boodschap voor Asscher achterlatend, en trof een aantal personen in civiel en anderen in officiersuniform. (De heer Sijes heeft dit op mijn aanwijzing reeds verhaald, maar kon het niet zo uitvoerig doen als ik hier.)

Op de plaats van Böhmcker zat een man met woest uiterlijk die tegen mij begon uit te varen dat de Joden de staking op touw hadden gezet. Een Joods vrouwtje op de Dam had dit beweerd. Ik werd ziedend van drift, sloeg met mijn vuist op tafel en zei dat de heren wel moesten begrijpen dat dit een spontane reactie was van het Nederlandse volk en dat de heren beter deden, uit dit voorval de geest van het Nederlandse volk ten opzichte van de Joden en ook in het algemeen te begrijpen. Er heerste uiteraard grote opwinding na mijn betoog en de SS begon mij te verwijten, dat ik hen van leugens betichtte. Ik zei dat dit niets met leugens te maken had, maar dat zij op een dwaalspoor waren en beter deden in hun handelingen met die geest rekening te houden.

Ondertussen was Asscher binnengekomen die reeds andere lezingen over de oorsprong van de staking had gehoord. Dit speet mij natuurlijk, maar de indruk van mijn woorden was gebleven en zij werden in kleine groepjes uitvoerig besproken. Voor de rest vande dag werd ik echter bij elke onderhandeling uitgeschakeld. Men sprak met Asscher vermoedelijk over de bekende aangelegenheid der drie- of vierhonderd Joden die men gevangen wilde nemen als de staking niet ophield. In elk geval belden wij, gelijk de heer Sijes reeds vermeld heeft, 's avonds een aantal werkgevers op om hun die boodschap over te brengen, en de volgende dag kwamen ook werknemers op de fabriek van de heer Asscher om mee te delen dat de staking slechts voor 48 uur bedoeld was en met de vraag of er inderdaad een plan bestond tot gevangenneming van meerdere Joden. Dan zouden zij de staking niet langer laten duren dan de afgesproken 48 uur.

Hoe sterk in arbeiderskringen deze mening gold, kan de heer Sijes beter beoordelen dan ik. In elk geval, wij konden ook achteraf bezien niet anders handelen. Gevangenneming van nog eens drie- of vierhonderd Joden zou een paniek hebben geschapen waarvoor wij de verantwoordelijkheid niet op ons konden nemen. Truwns bij mijn weten is deze houding ons ook daarom niet verweten, omdat zij zeker niet de enige, misschien zelfs niet de sterkste oorzaak is geweest voor de beëindiging der staking. De mitrailleurs waren een sterker argument.

Ik moet hier iets gaan zeggen wat ik alleen in een vertrouwelijk rapport kan uiten en wat ik ongaarne zeg omdat het zo gemakkelijk kan worden misverstaan. Het is ook zuiver mijn persoonlijke mening en ik heb er noch in de Joodsche Raad noch later met iemand over gesproken.

Toen ik lange tijd na de staking op een vroege morgen naar Vught ging en bij de bestuurder op het voorbalkon stond in een lege tram, kwamen wij op de staking in een gesprek. Hij zei: "De staking was prachtig, maar zij is te vroeg gekomen." Dit zou ik hem willen nazeggen. De staking was een uiting van het verzet en de onverzettelijkheid van dat prachtige deel van Amsterdam is voor altijd een monument. Nog in Theresienstadt vroeg men mij naar de bijzonderheden en het Nederlandse volk werd er daar nog om geprezen. Maar men moet daarnaast onder ogen zien dat het gebrek aan organisatie vooraf en het onvermogen (ik erken volledig ook van onze zijde) om haar door te zetten, het feitelijke doel heeft laten mislukken, de Duitsers te tonen dat Nederland een vervolging der Joden niet zou gedogen, integendeel hun het gevoel kon geven dat met mitrailleurs en bedreigingen onlusten konden worden verhinderd. Ware een dergelijke staking later gekomen en ware zij doorgezet, dan zou zij misschien haar invloed hebben gehad en had in elk geval in de rapporten van Bene de zin dat de bevolking van Holland de Jodenvervolging met rust opnam, niet kunnen worden geschreven.

Een grote kunstenaar als Andriessen heeft dit gezien, toen hij zijn dokwerker met gebalde in plaats van slaande vuisten uitbeelde.

Ik mag dit alles zeggen, juist omdat ook wij aan de beëindiging der staking hebben meegewerkt en daardoor mede de schuld van haar spoedig einde dragen. Dit was niet te vermijden en de staking als daad van verzet bleef er even groot om, en men moet zich voor ogen houden dat zij ook later wel van overwel digende aard had moeten zijn om een einde aan de Jodenvervolgingen te maken, en de straf zowel voor de Joden als voor de gehele Nederlandse bevolking vreselijk. Indien mijn lezers mij kunnen overtuigen, dat ik ongelijk heb, zal ik hen daarvoor dankbaar zijn.

Op donderdagochtend vroeg werd de heer Asscher naar de Dienststelle van de SD ontboden. Hij belde mij op en wij kwamen samen bij een officier die ons een hand gaf en verschillende mededelingen begon. Asscher met de hem eigen vrijmoedigheid vroeg wie hij was. Hij stelde zich toen voor als Rauter. Hij deelde ons mede dat hij met Himmler en Hitler (de volgorde viel mij op) had getelefoneerd. Dat deze hem hadden meegedeeld, dat er een einde aan de staking moest worden gemaakt, maar dat hij van hen ook de ver gunning had gekregen, geen verdere actie tegen de Joden te voeren en dat dus de drie- of vierhonderd die nog zouden worden gevangen genomen, niet zouden worden gearresteerd. Mochten door een vergissing nog arrestaties plaatsvinden, dan konden wij ons tot de Dienststelle wenden. Ondertussen werd hij opgebeld dat er, zo ik mij wel herinner, ook in Zaandam een staking was uitgebroken. Hij belde toen burgemeester De Vlugt op, in scherpe woorden erop wijzend dat er nog een einde moest komen aan de staking en dat hij hem daarvoor verantwoordelijk stelde.

Ondertussen hadden wij gevraagd wat er geschiedde met diegenen die reeds naar Schoorl waren over gebracht. ~~Hij zei dat deze naar Duitsland zouden worden vervoerd, maar als gijzelaar zouden worden behandeld. Uiteraard vroegen wij in alle toonaarden en met gebruikmaking van alle argumenten (want in het gesprek was gebleken dat de Duitsers zulke wilden) daarvan af te zien. Dit baatte echter niet.~~ Hij zeide dat deze naar Duitsland zouden worden vervoerd, maar als gijzelaar zouden worden behandeld. Uiteraard vroegen wij in alle toonaarden en met gebruikmaking van alle argumenten (want in het gesprek was gebleken dat de Duitsers (zulke wilden) daarvan af te zien. Dit baatte echter niet.

Daarna deelde hij ons mede dat zich een aantal Joden uit Amsterdam in de provincie bevond. Het was, nu er geen gevaar meer voor hen dreigde, gewenst dat deze naar Amsterdam terugkwamen. Hij verzocht ons, dit per radio om te roepen. Ik zei, daartoe bereid te zijn, indien hij de tekst dicteerde en deze voor zijn verantwoording nam. Hij deed dit met uitvoerige omschrijving van al zijn titels en ik

rust

heb in de loop van de middag deze toen in het bureau van de Beauftragte op een plaat vastgelegd in Hollandse vertaling. Het vertrouwen in zulke mededelingen was in die tijd uiteraard groter dan later. Toch moet ik erkennen dat, wanneer ik Lages of ~~Kundorfmann~~ Aus der Fuentes vroeg of een "actie" geëindigd was en zij bevestigend antwoorden, dit ook inderdaad altijd het geval geweest is. Gelijk echter blijken zal, loog Rauter niet ten opzichte van de uit de provincie terugkerenden, maar wel wat betreft de driehonderd anderen die niet zouden worden gevangen genomen.

In de loop van de dag moesten wij ons enige malen tot de Dienststelle wenden omdat er nog arrestaties plaatsvonden. De gearresteerden werden echter op onze aanvraag onmiddellijk vrijgelaten.

Ik moet hieraan iets verbinden wat naar mijn mening niet is opgelet. Gelijk bekend, zijn de eerste z.g. gijzelaars uit Buchenwald naar Mauthausen gebracht. Daarheen is ook gegaan een groep van ongeveer driehonderd die in juni gearresteerd zijn naar aanleiding van een aanslag in de Schubertstraat. Naar mijn mening worden in de documenten de februari-actie en de juni-actie met elkaar verbonden en ik kan mij aan de indruk niet onttrekken dat de Duitsers, niet kunnende vergeten dat zij driehonderd Joden hadden moeten vrijlaten, deze alsnog in juni hebben gearresteerd. Het verhaal dat ik omtrent de arrestaties na de aanslag in de Schubertstraat zal doen, kan dit vermoeden naar ik meen, bevestigen. Rauter heeft, wat zeker niet verwonderen kan, in deze dus zijn belofte gebroken.

Wat de gijzelaars betreft, reeds na korte tijd kwamen doodsberichten omtrent hen binnen. Wij wendden ons tot de SD en spraken er met Blumenthal, uiteenzettend welk een onrust deze berichten onder de Joden wekten. Wij zeiden te weten dat ook de Duitsers in Nederland rust wensten en vroegen dus om een onderzoek. Hij zegde dit toe en vroeg ons verder doodsberichten met de oorzaak ervan (immers juist op deze: hartverlamming bij jonge mensen, ernstige ziekten bij sterken, hadden wij gewezen) aan hem door te geven. Wij hebben dit gedaan. Na verloop van tijd werden wij 's morgens naar de Dienststelle ontboden en Blumenthal deelde ons mede dat de toon van onze brieven van die aard was geweest dat zelfs de ene Dienststelle niet op die wijze aan een andere schreef. Als straf hiervoor zouden de Joden uit Buchenwald naar Mauthausen worden overgebracht. Wij wisten toen nog niet wat dit betekende, maar ik stond verbijsterd. Ik liet belangrijke Duitse brieven altijd aan een van mijn medewerkers lezen om zeker te zijn dat geen verwarring kon ontstaan. De brief was een korte geweest en zakelijk, gelijk gevraagd was, maar in de toon geenszins onhoffelijk. Ik heb mij hiervan dan ook nooit een verwijt kunnen maken. Men zocht een reden om degenen die wegens de februari-staking gestraft waren, verder te straffen. De foto's van hen in Buchenwald tonen op afschuwelijke wijze dat dit steeds de bedoeling is geweest.

Urooraakt

27
Ik wil hierbij vermelden dat een dergelijke aanmerking op de toon van een brief eens heeft ~~verhinderd~~ dat iemand met zijn familie die voor verblijf in Barneveld was aangewezen, desondanks is gedeporteerd. Het ministerie van Binnenlandse Zaken had dit in de nacht vóór de deportatie aan de commandant van Westerbork getelegrafeerd, doch deze was over een of andere verkeerde betiteling zo gebelgd dat hij beval aan het verzoek geen gehoor te geven.

De urnen met as van hen die in Buchenwald waren omgekomen, werden naar Amsterdam gezonden; zij zijn op de begraafplaats te Diemen ter sarde besteld. De eerste maal was ik tegenwoordig, later steeds een mijner medewerkers.

De stichting van Zentralstelle en Expositur

In het voorjaar 1941 vertelde mevrouw Van Tijn die relaties met het buitenland had onderhouden, mij dat wij bezoek zouden krijgen van de voorzitter der Kultusgemeinde in Wenen. / Uit Praag kwamen Edelstein en Friedmann en met, of iets vóór of na hen Hans Günther en Rahm. Deze laatste deelde Asscher en mij mede dat Edelstein was gekomen om ons te helpen bij de stichting van een Zentralstelle für Jüdische Emigration gelijk die in Praag bestond, en van een Expositur. Ik liet mij de betekenis dezer woorden uitleggen (Expositur is het Oostenrijkse woord voor het Duitse Aussenstelle of Vermittlungsstelle) en vernam dat het in de bedoeling lag om door deze twee lichamen de Duitse Joden in Nederland behulpzaam te zijn bij de emigratie. Wij konden hiertegen op dat ogenblik geen bezwaar hebben, temeer omdat Edelstein, lid van het bestuur der Kultusgemeinde (niet de Joodsche Raad, zoals geschreven is) in Praag daaraan meewerkte en, naar ons bleek, geenszins alleen omdat hij daartoe gedwongen was. Wij leerden Edelstein (over hem thans het boek van Adler: Theresienstadt) kennen als een hoogstaand man, vol liefde voor het Jodendom en met grote gaven. Friedmann was zijn helper. Hij stond in sommige opzichten op een ander standpunt dan wij. Ik heb reeds een voorbeeld daarvan verhaald en wil al dadelijk hier vermelden dat hij mij het advies gaf, hier volkomen vrijwillig een werkverruiming in Nederland te organiseren. Natuurlijk wees ik dit af, maar zijn standpunt heb ik later wel begrepen; in Tsjecho-Slowakije had hij het gedaan en daardoor die Joden behoed voor deportatie naar Lublin en Polen. Hij vond zijn positie bijzonder moeilijk, want in feite moest hij de Zentralstelle opbouwen in overleg met ons maar toch zelfstandig. Tot een conflict is het echter nooit gekomen dank zij zijn takt.

*De twee vol was, daad,
was was belan gijes
was*

De Zentralstelle over wier betekenis ik nog wel spreek, was spoedig opgericht. Günther werd de leider. Zij was toen gevestigd in de Van Eeghenstraat; daartegenover, als ik mij wel herinner, de Expositur. Van deze was in gemeenschappelijk overleg mr. Leo de Wolff als leider aangewezen. Wij wilden gaarne een Hollander, maar ondanks zijn capaciteiten was deze taak voor hem te zwaar. Zo kwamen wij tot de keuze van dr. E. Sokluzker, een Oostenrijks advocaat, in 1938 naar Nederland gekomen die eerst in Reuver geïnterneerd was geweest, later in Hoek van Holland, vervolgens werkzaam voor de oorlog in onze afdeling Kampen en nu met deze taak belast. Een uitermate scherpzinnig man van ongewone kwaliteiten als diplomaat en een voortreffelijk organisator. De keuze van een Oostenrijker bleek het voordeel te hebben dat hij het Oostenrijkse dialect, dat door verschillende beambten van de Zentralstelle gesproken werd en voor mij vaak onverstaanbaar was, beheerste.

Ik heb ook later uitstekend met hem kunnen samenwerken ofschoon hij voorzichtiger was dan ik. Hij wist altijd de weg en het juiste ogenblik te vinden om iemand te benaderen en Aus der Fuentes vertrouwde hem veel toe wat hij dan op de hem eigen behoedzame en enigszins geheimzinnige wijze aan mij overbracht.

Het wil mij voorkomen dat, als men zich stelt op het standpunt van de politiek van de Joodsche Raad tegenover de Duitsers, de keuze geen betere had kunnen zijn. Ten opzichte van deze politiek was hij uiteraard slechts een van de uitvoerders. In belangrijke kwesties raadpleegde hij mij niet alleen, maar liet ook aan mij na zijn advies de beslissing. Dit laatste omdat hij na de oorlog geheel ten onrechte is gevangen genomen, gelukkig echter spoedig vrijgelaten.

Op een morgen werd ik door bemiddeling van Edelstein bij Günther geroepen. Hij bood mij een stoel en zeide dat hij aangezien hij door bemiddeling van de Expositur met de Zentralstelle zou samenwerken, mij wilde leren kennen. Wij zouden dus niet over zakelijke aangelegenheden spreken, doch over principiële kwesties. Hij had gehoord dat ik Zionist was en wilde gaarne daarvan vernemen. Ik legde hem de bedoeling van het Zionisme uit en wij kwamen over vele onderwerpen te praten. Plotseling zei hij: "Hoe denken de Hollanders over de oorlog?" Ik antwoordde (het was voorjaar 1941): "Alle Hollanders denken dat U de oorlog zult verliezen." "En U?" "Ik ben een Hollander." Hij keek mij lang in de ogen en zei: "U moet wel weten dat ik achter deze tafel zit niet alleen als beambte maar als even overtuigd Nationaal-Socialist als U Zionist bent en ik zeg U, dat de Hollanders zich vergissen. Wij zullen de oorlog winnen." Hierop zweeg hij korte tijd en zei toen: "Maar als U niet zou denken zoals U denkt en ik niet zoals ik, zouden wij beiden niet kunnen leven." Dit merkwaardige gesprek is mij natuurlijk nooit uit de gedachten

gegaan, maar blijkbaar ook hem niet. Hij zei later tegen Edelstein en Friedmann dat ik een man was die de waarheid sorak en dat hij dit waardeerde. Het heeft mij, hoe wonderlijk dit moge klinken, leed gedaan dat ten slotte niet hij leider van de Zentralstelle is geworden. Hij was zeker fanatieker nog dan Aus der Fuentes, maar hij was een man van aanzien in de partij en ik had met hem principiële kwesties kunnen bespreken waartoe Aus der Fuentes geen bevoegdheid had. Hem zou ik gewezen hebben op de haat welke de Duitsers zich voor geslachten door de Jodenvervolgingen op de hals haalden. Hij zou mij hebben geloofd en er aandacht aan hebben geschonken. Ik heb natuurlijk niet de minste illusie dat dit de gehele politiek tegenover de Joden ook maar iets zou hebben veranderd, maar ik had dan tenminste de voldoening gehad, in dit opzicht te hebben getracht, mijn deel bij te dragen. Bovendien had hij zelfstandig beslissingen kunnen nemen in principiële aangelegenheden waarover wij met hem hadden kunnen spreken, terwijl nu Lages en Aus der Fuentes zich altijd beriepen op Den Haag waarmee wij niet in contact konden komen. Aan de andere kant, als een oordeel in zulke subtiele kwesties kan worden gegeven, moet worden gezegd dat dr. Schlutzker, die de vrijstelling van individuele gevallen bepleitte, dit zeker bij Aus der Fuentes beter vermocht dan het bij Günther het geval ware geweest.

Gelijk bekend, is Günther later plaatsvervanger van Eichmann geworden. In Theresienstadt was hij even gevreesd als deze. Toen ik daar pas was aangekomen, liet hij mij roepen. De Judenälteste Epstein vergezelde mij. Hij liet mij vier uur wachten, ontving mij daarna staande temidden van zijn gevolg en vroeg onbelangrijke bijzonderheden betreffende Asscher en de organisatie in Nederland. Toch heeft wellicht de indruk die hij bij ons eerste gesprek had gekregen, aan de Nederlanders in Theresienstadt diensten bewezen. Ik had mij daar in een ongelukkig ogenblik laten aanstellen tot leider van de Hamburg-Kazerne waar voornamelijk de Joden uit Nederland woonden. Ik bleek voor die taak volkomen ongeschikt. Ik kon niet, gelijk zulk een leider doen moet, orde brengen in de kamers en zorgen voor een goede verdeling daarvan. Mijn enige verontschuldiging moge wezen dat mijn voorganger, een Tsjechische Jood, het ook niet had gekund, maar wil daarmee mijn volledige ongeschiktheid niet vergoelijken. Natuurlijk heb ik enige malen mijn ontslag aangeboden, doch de Judenälteste durfde dit niet aan de Duitsers overbrengen omdat de Hollanders in Theresienstadt al geen goede naam hadden. (Zie het boek van prof. Utitz over Theresienstadt.)

Hoe dit zij, in vele kamers en de zalen heerste wanorde en de Duitsers wier eis van goed gestrekte lakens Abel Herzberg zo prachtig beschrijft, waren uitermate gebelgd. Op een goede dag stuurden zij een boodschap dat, als er geen orde kwam, alle Nederlandse Joden zouden worden overgebracht naar een kamp waar wij wel orde zouden leren. Een inspectie zou na enkele weken volgen.

Twee weken later kwam Günther die verrichten. Hij begroette mij en ging met mij naar mijn kamer met zijn gevolg en vroeg mij of ik mijn kamer behoorlijk op orde vond. Ik antwoordde bevestigend, maar hij toonde mij lachend alle fouten en begon daarbij een gesprek over verschillende aangelegenheden waarbij hij mij vroeg of ik iets wist omtrent de militaire toestand in Holland.

Het was toen begin 1945. Ik antwoordde dat ik hem daarover een vraag wilde stellen. Wij hadden gehoord, zeide ik, dat het Zuiden van Holland bezet was door de Geallieerden, maar was het nu de provincie Zuid-Holland of het Zuiden van Holland? Zijn gehele gevolg onder wie Möhs en Rahm, deinsden terug. Maar hij vatte de vraag heel kalm op zonder haar te beantwoorden.

Van de maatregel, ons over te brengen, kwam niets. In Theresienstadt was men wel kwaad dat ik hem op de hoogte had gebracht van onze inlichtingen, doch dit heeft nooit geschaad. Men zei mij, dat de gunst die Günther mij blijkbaar betoonde, mijn dood betekende en hierin had men gelijk. Want toen de uitwisseling met Zwitserland kwam, heeft hij mij nadrukkelijk daarvan uitgezonderd (wellicht echter omdat hij verschillenden voor betere ruilobjecten wilde gebruiken) en bij de mars naar Tirol die men driehonderd van ons op het laatst wilde laten maken en die onze dood zou hebben betekend, was ik ingedeeld. De komst der Amerikanen heeft, gelijk bekend, dit verhinderd.

Zijn opvolgers als leiders der Zentralstelle, die zich toen ook met de uitvoering der verordeningen begonnen bezig te houden, waren eerst enkele lieden die later in Den Haag een rol hebben gespeeld, maar wier namen ik vergeten ben; daarna een man ^(Kornfeld) Inrhard of iets dergelijks die ons altijd staande ontving, zodat Asscher weigerde naar hem toe te gaan. Niet alleen de Joden echter behandelde hij op onbeschofte wijze doch ook andere Nederlanders in officiële posities die bij hem kwamen. Het merkwaardige is dat de Duitsers zulk een houding, welke in Oost-Europa vanzelf sprak, hier blijkbaar niet wensten, want hij verdween spoedig tot vreugde van sommige mijner niet-Joodse vrienden die met hem te maken gehad hadden, en van mijzelf.

Maar Aus der Fuentes kwam in zijn plaats.

*Reykow
Juden wie Jacobowitz
Vanden*

*dit blijft ook uit
Fouen sand verlaad
oukent Günther)*

Besprekingen met de Beauftragte

Ondertussen hadden sedert de stichting van de Joodsche Raad telkens besprekingen van de heer Käscher en mij plaatsgevonden met de Beauftragte Böhmcker wiens bureau zich toen in de Van Niereveldstraat, later op het Museumplein waar thans het Amerikaanse Consulaat-Generaal is gevestigd, bevond. Daarover alle besprekingen liepen, kan ik mij niet meer herinneren, en ik geloof ook niet dat wij er in die tijd al notulen van maakten. De voornaamste onderwerpen liggen mij echter wel in het geheugen. Deze waren in de eerste plaats uitvloeisel der relletjes en der staking waarmee blijkbaar de Beauftragte toen nog te maken had. Bij een van deze besprekingen vroeg ik hem naar aanleiding van het incident in de Van Nieuwstraat waarom, indien de man die van de aanslag beticht werd, werkelijk schuldig was, waarover ik geen oordeel wenste te uiten, de schuld van één zo vele, ja haast alle Joden treffen moest. Hij keek mij toen aan en zeide zeer duidelijk: "Und wir Deutsche dann?" Ik keek stomverbaasd terug, maar hij wendde de blik niet af. Kon hij Hitler hebben bedoeld? Dit leek toch onmogelijk en zeker dat hij dit aan twee Joden zou zeggen.

Hoe dit zij, vooral uit het boek van Sijes heb ik geleerd, welk een heftige anti-semiet hij was. Tegenover ons uitte hij dit niet. Het bleef bij zakelijke besprekingen welke op hoffelijke toon werden gevoerd.

In maart 1941 (Berkley, p. 22) ontvingen wij een brief van hem waarin hij schreef dat ingevolge een verordening van de Rijkscommissaris alle Joodse organisaties behalve de godsdienstige onder de Joodsche Raad gebracht moesten worden. Kort daarna hadden wij met de betrokken instantie in Den Haag (ik meen Schröder en Müller Lehning) een bespreking. Deze deelden ons mede dat het aantal Joodse verenigingen uitermate groot was en dat het beter was, door opherving en samenvoeging dat tot een kleiner aantal terug te brengen. (Wij konden ons hiertegen meelij verzetten omdat de feiten zo waren. Als bewijs hiervoor moge gelden dat na de oorlog men ook de Joodse verenigingen onder één hoofd heeft verenigd.) Alle zouden onder de Joodsche Raad komen, die hiervoor een afzonderlijke organisatie, de Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging (JVVV) stichtte. Deze had een afzonderlijk bureau onder uitstekende leiding en heeft veel goeds kunnen verrichten. De oude bestuursleden van de nu opgeheven verenigingen verrichtten daarbij uitstekend werk. Voor verdere inlichtingen: mr. S.J. van Lier.

Een ander belangrijk onderwerp was de uitgave van het Joodse Weekblad. Hierbij had een rol gespeeld een zekere de Leon, een revisionist (voorzitter van een Joodse staat in Palestina in plaats van Balfour's National Home). Hij had een groep gevormd (een interessante brief van deze uit later tijd aan de heer Asscher bevindt zich in mijn archief) en was in verbinding met de Deutsche Pressestelle in Den Haag. De Duitsers zagen misschien op zijn instigatie een overeenkomst tussen het revisionisme en het fascisme en begunstigde hem daarom. Hij kreeg verlof tot uitgave van een Joods weekblad dat onder zijn redactie inderdaad wel enige fascistische trekken vertoonde. Niet alleen wijzelf, maar ook de toenmalige voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond, mr. M.L. Kan (hij was compagnon van mr. Polenaar) (in Bergen Belsen omgekomen) waren hierdoor natuurlijk zeer verontrust en, hoewel mr. Kan om principiële redenen ontslag had genomen als lid van de Joodsche Raad, werkten wij in deze aangelegenheid toch van harte samen. Het enige middel was, de Beauftragte een plan voor te leggen om aan de Joodsche Raad de uitgave van een weekblad op te dragen. Hij stemde hiermee in (hij beschouwde ons als de vertegenwoordigers der Joden) en had van de Leon blijkbaar geen hoge dunk) en wij kwamen met de firma Joachimsthal die het Nieuw Israelitisch Weekblad had uitgegeven, tot een overeenkomst: het blad zou onder onze verantwoordelijkheid staan, maar een redactie zou zorgdragen voor de inhoud (deze staat vermoedelijk vermeld in het eerste nummer dat 11 april 1941 verscheen). De firma Joachimsthal nam de technische op zich terwijl wij grotendeels de eerste kosten droegen (later betaalde het zichzelf ruim uit de advertenties). De heer S. Joachimsthal (in Bergen Belsen omgekomen) legde de heer Asscher en mij elke week de kopij voor ter goedkeuring. Ik meen niet dat de Beauftragte censuur uitoefende. Dit geschiedde wel later door de Zentralstelle (Berkley, p. 28).

Vooraf in de Ereraad heeft men mij de uitgave van het Joodse Weekblad zeer sterk verweten, omdat de Duitsers er gelegenheid door kregen, bepalingen en mededelingen die zij niet in de grote pers wisten opgenomen te zien, daar te lanceren. Ik heb het nadeel daarvan natuurlijk niet kunnen ontkennen en indertijd ook al ingezien, maar het gaat hier als met veel wat de Joodsche Raad (en niet alleen de Joodsche Raad) in de bezettingstijd heeft gedaan. Wij moesten voor en nadelen niet zozeer tegen elkaar afwegen (bij de aanvang konden wij dit nog niet vermoeden), als wel beide laten gelden, en de voordelen overwogen mijns inziens. Er waren altijd verschillende Joodse couranten geweest welke de band tussen de Joden bevestigden en waarin herderlijke woorden van de rabbijnen, mededelingen omtrent de Joodse gebeurtenissen en dergelijke werden opgenomen. Het moest toch nu, nu ons de gelegenheid werd geboden, dit voort te zetten, als noodzakelijk worden beschouwd zeker in de tijden van nood de Joden een bindmiddel te geven. Bovendien namen de berichten van de Duitse autoriteiten slechts een kleine ruimte in. Men grote daarentegen die van de Joodsche Raad

Leidung

en al zijn afdelingen omtrent de interpretatie van verordeningen, omtrent cursussen, omtrent alles wat in een gemeenschap bekend behoort te worden gemaakt. Dit stond dan weer aan de kant van het voordeel. Mij persoonlijk stuitte het veel meer tegen de borst dat wij soms bekendmakingen van de Duitsers moesten opnemen (dit echter, naar ik meen, pas later), door Asscher en mij ondertekend. Het was echter onmogelijk daaraan te ontkomen (want in die tijd oefende reeds de Zentralstelle het zeggenschap uit), zonder het Joodse Weekblad als geheel in gevaar te brengen, en dit wilde ik vermijden.

Het bezwaar tegen de opname van berichten van de Duitse autoriteiten alleen in het Joodse Weekblad vond zijn grond ook in het feit dat hierdoor naar voren werd gebracht dat het nationaal-socialisme de Joodse gemeenschap beschouwde als een eigen afzonderlijke naast de Nederlandse. Dit druiste zoeer in tegen de beste Nederlandse traditie dat niet alleen anderen, maar ook wijzelf daardoor gedrukt waren. Dit bezwaar gold echter geenszins alleen deze courant. De organisatie van de Joodsche Raad, die kon vergeleken worden met het bestuur van een middelmatig grote stad met al zijn vertakkingen behalve de burgerlijke stand, bracht de gedachte der eigen Joodse gemeenschap eerst recht naar voren. Het komt ook bij dit vraagstuk er natuurlijk op aan, gelijk ik boven reeds uiteenzette, of men bereid is, zich naar omstandigheden te schikken, wanneer men daardoor voordelen voor een gemeenschap meent te verkrijgen, dan wel het principe boven alles stelt. In deze voordelen waren, ik zette het hierboven reeds uiteen, in de organisatie van de Joodsche Raad gelegen naar men moet erkennen, zelfs indien men gelooft dat zijn bestaan de deportaties heeft vergemakkelijkt. Sterker, naar mijn oordeel was het onvermijdelijk dat er een bestuur met administratieve lichamen van deze gemeenschap was, nu zij eenmaal als een afzonderlijke door de Duitsers werd beschouwd. Hoe gevaarlijk het voor de Joden zou zijn geweest indien een de Leon, maar zeker indien de Duitsers zelf of hun Nederlandse trawanten dit bestuur hadden gevoerd, hoop ik aan de hand van enkele voorbeelden nog uiteen te zetten.

Ten opzichte der redactie wil ik vermelden dat in de loop dertijden mr. A.J. Herzberg haar neerlegde om principiële redenen waarin weliswaar persoonlijk ik aan zijn zijde stond, maar toch niet vermocht, hem te handhaven. Zelfs in die benarde dagen zweeg de strijd binnen de muren van Jerusalem niet geheel; de Zionistische beweging was in die dagen nog klein van omvang en het was niet te vermijden dat in de Joodsche Raad en haar organisatie vele niet-zionisten zich bevonden. In een blad waarvoor de voorzitters de verantwoordelijkheid droegen, konden derhalve fel-Zionistische artikelen niet worden opgenomen zonder aanstoot te geven. Mijzelf deed dit leed, omdat ik ze gaarne zelf had geschreven, maar ik heb altijd op het standpunt gestaan dat, wanneer men een ambt bekleedt, men weliswaar zijn persoonlijke gevoelens mag uiten, maar niet van zijn macht misbruik maken om anderen aanstoot te geven.

Daarom moest ik het met de heer Asscher eens zijn dat een artikel van Herzberg werd geschrapt; hij trok voor zich de juiste conclusie.

Uiteraard vermeld ik dit meer om een indruk te geven van de strijd intra muros dan om het feit zelf. Van de strijd tegen de Duitse Joden hoop ik nog te verhalen.

Ik wil hier een enkel woord aan toevoegen omtrent de lotgevallen van de Leon, die, al had hij wonderlijke ideeën, een beter lot had verdiend, omdat dit verhaal wederom een kijk geeft op de verhouding tussen de SD en het bureau van de Beauftragte. In dit laatste had de Leon zich invloed weten te verwerven, vooral omdat hij beloofde de werkverruiming in Nederland met succes ter hand te zullen nemen. Wij hadden zelfs de indruk dat sommigen van dit bureau hem wel graag aan het hoofd van de Joodsche Raad zouden zien. Dit alles geschiedde veel later ten tijde der deportaties en op een bepaald ogenblik werd de Leon door de SD gearresteerd. (Ik vergeet te vertellen dat hij lid was van de redactie van het Joodse Weekblad dat men op deze wijze van hem had gekocht.) De heer Joachimsthal kwam toen bij mij met verzoek, een poging tot redding te doen. Hoewel hij, maar vooral zijn groep, als een gevaar voor de Joodse gemeenschap moest worden beschouwd, heb ik dit toch natuurlijk niet geweigerd. Ik bracht Aus der Puenten een brief met een geargumenteed verzoek, hem vrij te laten. Deze nam er kennis van, maar de Leon bleef gevangen. Ik heb in de Schouwburg afscheid van hem genomen. Het bureau van de Beauftragte vermocht blijkbaar even weinig als ik.

Het lijkt mij hier een geschikte plaats, iets te vermelden van het bureau van de Beauftragte, echter met de opmerking dat het aldus in mijn herinnering pas in later tijd onder Schröder zo was geformeerd.

Referent voor Joodse zaken was een Regierungsrat Rombach, een typische Duitse ambtenaar, goed op de hoogte van de zaken die hij behandelde, volgens een vastgesteld systeem tewerkgaande en met een luide stem waarmee hij vooral door de telefoon (zelfs de rector der universiteit) ontsag trachtte in te boezemen. De heer Asscher en ik bezochten hem dikwijls (Schröder zagen wij in tegenstelling tot Böhacker bijna nooit); ik ging ook dikwijls alleen voor het bespreken van detailzaken waarmee ik, omdat ik mij geheel aan dit werk kon wijden, beter dan Asscher op de hoogte was. De verschillende onderwerpen die wij behandelden, zijn in de Gedächtnisaufzeichnungen te vinden. Hij had de gewoonte, ze zelf na elk gesprek te dicteren telkens met een blik naar mij of ik het aldus juist achtte, zodat ik alle verbeteringen kon aanbrengen. De Gedächtnisaufzeichnungen in mijn archief zijn ^{grotendeels} door mij gedicteerd. Onze gesprekken omvatten vrijwel alles wat over het bureau van de Beauftragte liep (niet de werkverruiming, niet de ziekenhuizen en armenzorg, niet de levensmiddelen). Zij geven daarvan dus een zo nauwkeurig mogelijk denkbeeld en ik behoef ze hier niet op te noemen.

De afdeling Ziekenhuizen en Armenzorg werd behandeld door Köring, die veertien jaar in Nederland had gewoond en er door nauwe banden mede verbonden was. Met hem kon men altijd gemakkelijk tot overeenkomst komen en ik was steeds blij wanneer hij bij een onderhoud met Rombach aanwezig was, omdat hij op tactvolle wijze door kennis van Amsterdamse toestanden mijn mening wist te ondersteunen. Rombach zelf maakte niet de indruk van een extreem-nationaal-socialist. Hij was een beambte die zijn taak vervulde zoals hij dat in Duitsland gewend was geweest.

Moelijkheden leverde een kwestie op die mij in die tijd sterk verweten werd, maar waarin ik naar mijn mening gelijk had.

Met Rombach moesten financiële aangelegenheden worden besproken en andere die op het terrein lagen onzer commissies, dus JVVV, onderwijs en dergelijken. Deze commissies vonden het onjuist dat ik alleen deze aangelegenheden behandelde, ~~maar~~ ik er uiteraard minder verstand van had dan zij, en zij stelden er dus prijs op, mij te vergezellen. Ik kon dit niet afwijzen, maar merkte dat in de praktijk ik dan minder gedaan kreeg dan wanneer ik alleen was. Er ontstond wel verschil van mening onder henzelf of ook waren hun uiteenzettingen te technisch voor Rombach, of zij bemoeiden zich tijdens het gesprek ook met andere aangelegenheden dan die waarvoor ik gekomen was en brachten daardoor verwarring, omdat van die aangelegenheden zij niet op de hoogte waren. Dit heeft ons o.a. Slotemaker de Bruine gekost die in de afdeling Kinderen voortreffelijk werk verrichtte en zelfs, mirabile dictu, geregeld de wekelijkse vergaderingen van het ambtelijk apparaat bijwoonde. Ik denk nog niet zonder innerlijke vreugde aan het verbaasde gezicht van Rombach, toen hij ontdekte dat een niet-Jood bij de Joodsche Raad werkzaam was. Zelfs heb ik het vertrek een half jaar weten uit te stellen. Ik moet hierbij voegen dat de bedoelde medewerkers weliswaar tegen mijn alleen gaan zich verzetten, maar dat zij zich over de bereikte resultaten, speciaal ten opzichte van de ons elke maand toegekende som uit de gelden van L.R. voor financiële verzorging van personen en instellingen, niet beklaagden. Hun daarentegen moet ik de eer geven dat zij mij steeds met lager cijfers van onze financiële middelen naar Rombach lieten gaan dan deze in waarheid vertoonden, zodat ik meer vroeg dan zij bedoelden en bij de aftrek door Rombach op het cijfer kwam dat zij wensten.

Ik meen, al volg ik daarom niet de chronologische volgorde, goed te doen, hierbij enkele onderwerpen te behandelen die ik anders zou vergeten.

De verordeningen, voorzover die binnen het bereik van de Beauftragte vielen (de meeste echter waren op het terrein van de Zentralstelle) moest ik voor een juiste interpretatie eveneens met Rombach behandelen. Voor deze interpretatie zorgde onze juridische commissie die nog van de coördinatie-commissie was overgenomen.

*Deelname van het gezin
met het hoofd van het
bureau, dat de levens-
middelen van de Joden
en de verordeningen daarvan
behandelde.*

Een belangwekkende kwestie deed zich hierbij voor ten opzichte der Joodse advocaten. Deze mochten alleen voor Joden werkzaam zijn (sedert medio 1941). Er bestond echter bereidheid, aan enkele advocaten toe te staan, voor niet-Joden werkzaam te blijven, hetgeen uiteraard voor hen van gewicht kon zijn. Ik ontving hiervoor bezoek van de dekens der advocaten in Amsterdam en Den Haag (de laatste mr. Van Doorn). Deze konden geen vrijheid vinden, uit de advocaten een keuze te doen zonder daaronder mijn standpunt, dat de Joodsche Raad tegenover de advocaten daartoe verplicht was, af te keuren. Dit is ook inderdaad geschied met medewerking van de Joodse advocaten zelf.

*[die ik ontrent de
leure waaspleege]*

Deze medewerking bestond ook voor een voor de betrokkenen belangrijke aangelegenheid die ik persoonlijk behandelde. Zij betrof de bijstand voor de Duitse rechtbank in Nederland aan Joden in civiele processen. Daarvoor was aangewezen mr. E.L. van Emden die ik uit mijn studententijd kende als een zonderling man. Bovendien nam hij veel geld en vervulde zijn taak slecht. Nu hadden Asscher en ik ons tot principe gesteld, nimmer ons te wenden tot Nederlandse nationaal-socialistische functionarissen. Een advies om Asscher te benaderen hebben wij dan ook niet opgevolgd. In dit geval, waar het om particuliere belangen ging, meende ik daartoe verplicht te zijn en ik wendde mij tot de secretaris-generaal van Justitie, mr. J. Schrieke met wien ik in onze studententijd zeer bevriend was geweest. Het gesprek had onmiddellijk succes toen ik hem aan de zonderlingheid van mr. Van Emden herinnerde. Ik kreeg het verzoek, twee andere advocaten naast hem voor te dragen. Joodse advocaten maakten daartoe een voordracht op. Aangewezen werd mr. S. van Oven die zijn taak natuurlijk uitstekend vervulde en mij uit zijn gesprekken met de Duitse rechters later veel heeft verteld.

Toen 15 september 1941 een verordening verschenen was, welke het bezoek van schouwburgen en dergelijke gebouwen verbood, stichtte, naar Berkley mededeelt, de heer B. van Leer de z.g. Van Leer-Stichting, die voor ontspanning in de vorm van concerten en klein toneel zorgde. Voor de Joden was dit in alle moeilijkheden in waarheid een vreugde. Ik heb na de bevrijding wel vernomen dat sommige niet-Joden zich aan de uitvoeringen hebben gestoten, omdat zij zelf, nu Joden er niet meer mochten komen, geen concerten, bioscopen en uitvoeringen meer bezochten. In de oorlog hebben wij dit nobel gebaar, voorzover ik weet, niet gekend, maar ook dan zouden wij geen bezwaar hebben gemaakt, omdat de Joden onder veel sterker druk leefden dan de niet-Joden (althans nog in die tijd) en ontspanning nodig was voor hen.

Een anecdote kan ik hier niet weglaten. Het orkest der Van Leer-Stichting onder leiding van Albert van Raalte, mocht alleen werken van Joodse componisten uitvoeren. Ik legde dus, of in mijn afwezigheid een ander, aan de Zentralstelle de programma's voor. Daar ik zelf in de muzikale wereld niet thuis ben, konden mijn medewerkers mij gemakkelijk om de tuin leiden, en met de Duitsers gelukte dit op voortreffelijke wijze. Mijn medewerkers gaven niet-Joodse componisten Joodse namen. Zo geschiedde het dat op dezelfde avond een compositie van Saint-Saëns in het Concertgebouw onder diens eigen naam, in de Hollandse Schouwburg door de Van Leer-Stichting onder de naam Cohn werd uitgevoerd.

1 februari 1941 verscheen de verordening omtrent de aanmeldingsplicht, die ik reeds besproken heb. Gelijk bekend kregen de vol-Joden daarvan een bewijs, getekend door de voorzitters van de Joodsche Raad. Het spreekt vanzelf dat de gedachte daaraan mij thans zeer drukt. In die tijd echter, gelijk ik reeds heb uiteengezet, zagen noch wij noch de meeste niet-Joden de afschuwelijkheid daarvan in.

lijkt dat

Dit was eveneens het geval ten opzichte van onze medewerking aan een kartotheek van de Joden welke door het Centraal Bevolkingsregister in Den Haag op bevel der Duitsers moest worden vervaardigd, naar ik meen als deel van een register van alle Nederlanders. De directeur had mr. Henri Edersheim, onze vertegenwoordiger in Den Haag, verzocht om hulp te verschaffen bij het gedeelte dat de namen der Joden omvatte. Mr. Edersheim had er met mij over gesproken en wij zagen geen van beiden er bezwaar in; dit deed ook de Joodsche Raad niet; ~~in~~ in de notulen ~~de~~ daar mededeling over gedaan in een kort zinnetje zonder dat dit tot opmerkingen aanleiding gaf. Prof. Gerbrandy heeft in zijn radiorede van 21 oktober 1943 deze kartotheek genoemd als een der bewijzen dat de Duitsers van de Joodsche Raad gebruik hadden gemaakt voor de deportaties. Immers, deze kartotheek zou later daarvoor zijn gebruikt. Hij en anderen vergeten echter dat in de tijd waarin de kartotheek werd vervaardigd, ik denk begin 1941, niet alleen van deportaties nog geen sprake was, maar dat voor een medewerking (zij bestond uit arbeid van, ik meen, 25 typisten onder leiding van mr. Leo de Wolff) zelfs goede gronden waren aan te voeren; in die tijd immers was het van gewicht dat onderscheid werd gemaakt tussen vol-, half- en kwart-Joden, en dit onderscheid werd in de kartotheek nauwkeurig gehandhaafd, zodat wij konden geloven, er de half- en kwart-Joden zelfs een dienst mee te bewijzen. Te vermelden valt dat een Duitser die het gehele werk kwam inspecteren, over de medewerking van Joden woedend was, omdat, naar hij zeide, gemakkelijk fraude kon worden gepleegd. (Wat toen de kartotheek een nacht op de expositur zich bevond, inderdaad het geval is geweest.)

Het is mij altijd een raadsel gebleven of dezelfde kartotheek dienst heeft gedaan voor de deportaties. Dr. Sluzker, die het beter weten kan dan ik, meent zeker van ja. Ikzelf heb altijd geloofd dat althans in Amsterdam het Bevolkingsregister hetzij de kaarten gereed maakte, hetzij lijsten, en dit is, naar mijn mening, nu bevestigd door een ambtelijke publicatie over het Amsterdamse Bevolkingsregister in de oorlog. De zaak verdient nader onderzoek.

In elk geval werd de kartotheek slecht bijgehouden. Dit geschiedde door ambtenaren van de Zentralstelle die verhuizingen niet of laat opnamen. De rechercheurs en politie-ambtenaren, belast met het ophalen der te deporteren Joden, brachten dan ook elke nacht stapeltjes onafgedane oproepen mede; de beambten van de Expositur, ter Zentralstelle aanwezig, hadden dan gelegenheid, deze stapeltjes tot de helft terug te brengen; de geadresseerden daarvan liepen dan/ geen gevaar meer.

van de eerste tijd

Razzia's

Hierboven heb ik reeds de razzia vermeld van 11 juni 1941 welke plaats vond naar aanleiding van een aanslag op een Dienststeltje in de Schubertstraat. Ik wil daarvan thans enkele bijzonderheden vertellen.

De bewoners van het werkdorp Wieringen (zie "Zwervend en Dolend"), dat toen onder leiding stond van mr. A.J. Herzberg, waren in juni 1941 onverwacht naar Amsterdam overgebracht. Eerst werd hun onderdak verleend in de fabriek van de firma Asscher, daarna kwamen zij bij particulieren in huis. Uiteraard wendde het bestuur van het werkdorp, waarvan, als ik mij wel herinner, bij afwezigheid van prof. Van den Bergh, die in Buchenwald was geïnterneerd, ik reeds toen het voorzitterschap had overgenomen, waarvan mevrouw Van Tijn secretaresse was en de heer Jules Cohen zich onder de bestuursleden bevond, zich meermalen tot de SD om terugkeer naar Wieringen te verkrijgen. Deze aangelegenheid bleef "in behandeling".

In de tweede plaats was al veel vroeger aan de Joodsche Raad opgedragen om, zo ik mij wel herinner, uit duplikaten van de afgegeven kenkaarten lijsten van de Joden te maken met vermelding van hun adressen en aangifte tot welke categorie zij behoorden. Een klein bureau was hiervoor ingericht in een van de lokalen van de Joodse Gemeente.

Op een dag in juni kwam op het bureau van de Joodsche Raad een zekere Barby die werkzaam was bij de SD, toen nog gevestigd op de Herengracht. Met Barby hadden wij verschillende aangelegenheden moeten behandelen: op de dag van het onderhoud met Reuter de vrijklatting van enkele Joden die nog waren gearresteerd; ik herinner mij (het komt in mijn verhaal te pas) dat bij die gelegenheid Asscher die zeer opgewonden was, de hand op zijn schouder legde en dat hij dit verbood, zeggend dat een Duitse officier zich zo iets niet kon laten welgevalen. Verder had ik hem vrij langdurig ontmoet, toen op *11 Meis in maart '41* ik 's morgens vroeg werd opgeroepen om naar het Comité voor Joodse Vluchtelingen te komen. Daar bevond hij zich met enkele anderen om mij mee te delen dat het Comité was opgeheven en dat de Joodsche Raad de zorg voor de vluchtelingen moest overnemen. Met hem samen begaf ik mij toen naar de Beauftragte (Böhmcker) voor wien het officiële protocol hieromtrent werd opgemaakt.

Tussen vele haakjes moge ik hierbij vermelden dat wij van de opheffing van het Comité nimmer een schriftelijke mededeling hebben gekregen. Dit heeft het gelukkige gevolg gehad dat na de bevrijding ik aan de Raad voor Rechtsherstel kon verzekeren dat het Comité alleen bij mondelinge mededeling was opgeheven: daardoor kon de Stichting voor Bijzondere Joodse Belangen zonder enige formaliteit worden hersteld en de vrij belangrijke geldmiddelen welke haar waren gebleven (zie "Zwervend en Dolend") te harer beschikking gesteld, waarvan nog steeds gebruik wordt gemaakt.

Deze Barby kwam begin juni op ons bureau, gaf mij een hand (over dit gebaar kom ik nog te spreken), behandelde verschillende zaken met mij en vertelde dat zijn chef Lages de Wieringer jongens terug wilde sturen. Hij had daarvoor echter de lijsten met hun adressen nodig. Ik zei dat het afgeven daarvan niet tot mijn competentie behoorde, maar tot die van het bestuur van het werkdorp. Daar dit brandend van verlangen was, de jongens terug te krijgen, verzocht ik mevrouw Van Tijn en de heer Cahen naar het bureau te komen. Zij gaven hieraan dadelijk en ook gaarne gehoor. Barby herhaalde de mededeling van Lages en de lijsten werden hem in de loop van de ochtend door mevrouw Van Tijn verstrekt. Daarna zei Barby mij dat Lages ook gaarne een proef wou zien van de lijsten die in het bovengenoemde bureau werden vervaardigd om na te gaan of dit op de juiste wijze geschiedde. Ik verstrekke hem een of twee letters van het alfabet in afschrift.

In de namiddag werden Asscher en ik bij de SD geroepen. Dit wekte bij ons geen verwondering omdat er vele hangende zaken waren waarvoor wij een bespreking verwachtten. Wij werden in een der bovenlokalen van het gebouw gelaten waar een ons onbekende man bij ons bleef, die ons mededeelde dat hij niet wist waarvoor hij of wij hier zaten, maar dat hij slechts opdracht had bij ons te blijven tot wij werden geroepen. Het wachten duurde lang en tegen zes uur vroeg Asscher of hij zijn huis mocht opbellen. Dit werd toegestaan en hij vernam toen en deelde mij mee dat een grote razzia van jonge mannen aan de gang was. Wij zaten geheel machteloos onder bewaking tot wij naar een ander lokaal geroepen werden waar Lages stond, omringd door een groot gevolg, die ons mededeelde dat er een aanslag was geweest op een Dienststelle in de Schubertstraat en dat in die buurt vele Joden woonden en dat het zeker was dat Joden de aanslag hadden gepleegd; daarom waren 300 jonge Joden opgepakt die naar elders zouden worden overgebracht.

Wij waren natuurlijk uitermate geslagen en deze verslagenheid zal ertoe hebben bijgedragen dat ik, wat ik mij uiteraard nimmer heb kunnen vergeven, geen verband legde tussen Wieringen en de razzia; het bezoek van Barby was alweer verscheidene dagen of misschien lager geleden. Wel viel het mij op dat Lages uitermate zenuwachtig was en dit had mij tot de conclusie kunnen en ook moeten leiden. Asscher wist van de afgifte van de lijsten die, daar hij geen zitting in het bestuur van Wieringen had, buiten hem om was gegaan, niets en hij begon dus te pleiten voor vrijlating der gearresteerden. Ik sloot mij daarbij aan, erop wijzend dat een Jood juist een gewonde Duitser had geholpen en dat een aanslag door Joden, op zichzelf onwaarschijnlijk, hierdoor toch wel geheel werd ontkend. *Zijn* woorden baatten uiteraard niet.

Toen wij in de hall beneden kwamen, vonden wij daar de jongens in lange rijen opgesteld. Ik kon niets doen dan hun wat bemoedigende woorden toefluisteren, hun belovend dat wij alles in het werk zouden stellen voor hun bevrijding, maar vermocht verder geen troost te geven.

Hoe vaak heb ik, toen het verband mij duidelijk werd, mijzelf niet verweten dat ik niet op heel andere toon tot Iages heb gesproken, dat ik hem niet gewezen heb op zijn eer als officier die door leugen bezoedeld was. Mijn enige verontschuldiging, indien het een verontschuldiging is, kan worden gevonden in de omstandigheid dat wij van de schurkachtigheid dezer ~~kat~~ lieden toen nog geen begrip hadden. Barby had zich op zijn waardigheid als officier beroepen, Iages had een hoge rang; wij hadden uit Duitsland staaltjes vernomen van de gemeenheid van de bewakers in de kampen, maar wij meenden, al hadden verhalen uit de eerste wereldoorlog ons dit reeds anders kunnen leren, dat althans in het leger (het onderscheid tussen de SS-troepen en het eigenlijke leger was ons toen nog niet duidelijk) een geest van eerlijkheid de boventoon voerde.

Ik had de gelegenheid voorbij laten gaan en kon er later niet meer op terugkomen, omdat wij toen met allerlei instanties te maken kregen tot wie wij ons verzoek om vrijlating moesten richten, en dergelijke woorden als ik toen had moeten uiten, de besprekingen zouden hebben geschaad. Ik kan wel als troost nemen dat bij die eerste samenkomst ook scherpe woorden niet zouden hebben gebaat en dat ik Asscher, die van niets wist, daardoor in moeilijkheden zou hebben gebracht, maar het was mijn plicht geweest, op dat ogenblik anders te spreken. Ik heb, zoals uit dit verhaal zal blijken, later wel feller woorden gesproken en daarmee soms ook wel mijn doel bereikt, maar op dat ogenblik zou het de slachtoffers niet gebaat, wellicht geschaad hebben, en ik moet daarom het oordeel over mijn houding, hoezeer die mijzelf in later tijd met wroeging heeft vervuld, aan anderen overlaten.

De volgende dagen waren uiteraard gewijd aan de pogingen tot vrijlating waarvan ik gewaagde; ik moge vermelden dat ook nu weer mijn gevoel van plicht te dezen opzichte mij ervan weerhield om af te treden. Deze pogingen hebben geen succes gehad. Het enige wat wij konden doen, was ^{het}zondering te verkrijgen in het kamp te Schoorl voor diegenen die te zwak waren voor de arbeid waarvoor zij volgens de SD bestemd waren. Bovendien konden de ouders en wij ~~aan~~ daar allerlei doen toekomen, maar het lot had hen voor Mauthausen bestemd en de eerste doodsberichten kwamen nu al sneller dan dit het geval was geweest bij de gijzelaars in Buchenwald, binnen.

De gemeenheid van de leugen is uit mijn verhaal voldoende gebleken. De gemeenheid om uit de families die jongens uit Vieringen hadden opgenomen, ook Nederlandse jongens mee te nemen als wrede beloning voor de geschonken gastvrijheid, is erger dan deze. Ik zie nog op mijn kamer voor mij zitten Joseph Gompers die mij kwam smeken alles te doen voor zijn enige zoon die met een jongen uit Vieringen was weggehaald.

De Nederlandse jongens, die meegingen, waren alle uit deze gestroopte lijnen ghaald. Van de andere lijnen is, voorzover ik het kunnen nagaan, geen gebruik gemaakt.

*de in school winter-
reeds*

Ik zal later uiteenzetten, waarom ik ondanks alles mijn taak heb voortgezet; het spreekt vanzelf dat, nu ik dit achteraf beschouw, ik dit nauwelijks kan begrijpen, al geloof ik juist te hebben gehandeld.

Uit Mauthausen is, gelijk bekend is, na de oorlog één van deze jongens teruggekeerd die verhalen omtrent het verblijf in dit kamp, waar de Oostenrijkse SS het bewind voerde, heeft meegedeeld.

Wijzelf hielden natuurlijk niet op om, ook toen de jongens vertrokken waren, alle moeite te doen voor hun terugkeer, altijd nog, ik moet het herhalen, ons niet bewust van de ware aard van hen die hierover te zeggen hadden. Deze ware aard is trouwens geenszins alleen onszelf, maar vrijwel alle anderen pas na de oorlog duidelijk geworden. Ik behoef er ~~ni~~ slechts aan te herinneren dat de verhalen omtrent de massa-moorden in het Oosten ook door de Joodse organisaties en de staatslieden niet werden geloofd.

In deze pogingen werd ook mr. Frederiks betrokken, die ~~inder tijd~~ de toezegging kreeg dat Joden niet meer naar Duitsland zouden worden overgebracht en die ons dit met vreugde medeelde. Ook hij had van de sluwheid dezer lieden geen begrip. Immers wij weten nu dat deze toezegging was gedaan als gevolg van de interventie van de Zweedse gezant te Berlijn. In hoeverre deze interventie een gevolg is geweest van onze interventie kan ik niet met zekerheid zeggen. Wel weet ik dat mijn medewerker mr. H. Edersheim en ook ik zelf in voortdurend contact waren met de heer Van der Vlucht, toentertijd consul van Finland in Den Haag. Deze reisde geregeld naar Berlijn en heeft zich daar met de Zweedse gezant in verbinding gesteld. Deze vroeg toegang tot Mauthausen. Dit werd niet verleend, maar er ontstond een correspondentie waarvan afschriften op het Rijksinstituut, waaruit blijkt dat besloten werd, in Nederland gevangen genomen Joden daar te laten en niet meer naar Duitsland te brengen, opdat niet weer een interventie van de Zweedse gezant zou komen, daar men de Zweedse diplomaten in het buitenland nodig had voor interventie ten behoeve van Duitsers. Na de oorlog heb ik hierover nog een correspondentie gehad met de heer Van der Vlucht en door hem met de Zweedse gezant die in deze aangelegenheid betrokken was geweest. Deze correspondentie heb ik dr. A.E. Cohen ter hand gesteld.

Het spreekt vanzelf dat wij ~~(helaas kan ik dit niet van ons allen zeggen)~~ sedert die tijd wel zeer op onze hoede waren en dat wij ook nooit meer enige lijst behalve voor vrijstelling, aan de Duitsers hebben afgestaan. Dit vereiste echter veel omzichtigheid en mevrouw Van Tijn, die in haar in 1944 geschreven rapport het doet voorkomen alsof alleen zij verdere lijsten heeft geweigerd, was en is volkomen op een dwaalspoor. Zij deed het immers zo dat het grootste gevaar bestond dat de lijsten in handen van de Duitsers kwamen, door te weigeren een lijst af te geven. Aus der Fuentes antwoordde daarop uiteraard met de bedreiging, ze dan te komen halen. Zij volgden daarom de meer doeltreffende methode van uitstel, verklarend dat de lijsten nog niet gereed waren. Dit heeft zijn uitwerking nooit gemist. De aangelegenheid werd vergeten en de lijst niet ingeleverd.

Zelfs bij de z.g. keuze-lijsten bij het oproepen van de Joodsche Raad in mei 1943 is dit systeem met succes zij het met groot gevaar gevolgd.

Mr. Wiessing heeft mij in *Propria Cures* in 1951 ervan beticht dat ik toen de lijst der opgeroepen en aan de Duitsers heb ter hand gesteld. Dit is volkomen onwaar. Ik heb Aus der Fuentes ondanks zijn herhaalde aanvraag aan het lijstje gehouden en voor het geval dat hij zelf zou komen, had de secretaris van de Joodsche Raad, J. Brandon, een buitengewoon moedig en handig man, in overleg met mij lijsten klaarge-maakt van overledenen en reeds gedeporteerden, in de overtuiging dat deze niet zouden worden gecontroleerd. Ware dit wel het geval geweest, dan zou dit voor ons uiteraard de zwaarste straf betekend hebben. Wij moesten dit op ons nemen omdat het inleveren juist van die lijsten toen het doodsgevaar voor vele duizenden zou hebben betekend die ondertussen waren ondergedoken.

De SD en de Zentralstelle

Het lijkt mij hier de plaats om over de organisatie en de bezetting van de SD en de Zentralstelle, voorzover ik die heb leren kennen, een korte beschouwing in te lassen.

Lages was van die organisaties het hoofd. Aus der Fuentes was met de leiding van de laatste belast, maar stond onder hem. De Duitsers hechtten daarbij groot gewicht aan de rang die zij als officier bekleedden. Daarom stond Aus der Fuentes als *Hauptsturmführer* bij voorbeeld boven Gemmeker die slechts *Sturmführer* was. Gemmeker kon op een beslissing van Aus der Fuentes, ook indien hij dit wenste, niet terugkomen.

De inrichting van de SD is voldoende bekend. Aus der Fuentes had een kleine staf om zich waartoe *Wörlein* behoorde, een man die al vroeg tot de nationaal-socialistische partij was toegetreten, de een of andere bloedorde daarvan droeg en daarom invloed had; ik heb hem altijd voor bijzonder dom gehouden tot ik na de oorlog notulen van hem heb gelezen die de inhoud van het besprokene goed weergaven, zodat hij niet geheel van verstand ontbloot kan zijn geweest. Een tijd lang was ook *Streich* er werkzaam, berucht omdat hij in de Joodse Schouwburg eens de voeten der opgesloten en inspecteerde en zich ook verder misdroeg. Het was echter niet moeilijk, als er bewijzen konden worden gebracht, in de Schouwburg vrijstelling van hem te verkrijgen. Ook *Wörlein* was gemakkelijker dan Aus der Fuentes. Wij maakten wel van diens afwezigheid gebruik om bij *Wörlein* enkele maatregelen doorgezet te krijgen, al deed Aus der Fuentes bij terugkomst sommige daarvan wel teniet.

Verder bevond zich als hulp van Aus der Fuentes in het gebouw een kleine staf van onbeschaafde, onkundige, vaak ruwe jongemannen, die echter Sluzker, die omtrent dit alles meer kan vertellen dan ik, op voortreffelijke wijze gebruikte voor allerlei doeleinden.

Onder de Zentralstelle stond later ook de Hausrat-erfassungsstelle die te maken had met het inventariseren der uit Joodse woningen gehaalde goederen. Er waren daarbij ook Joodse jongens werkzaam die echter niet onder de Joodsche Raad stonden, omdat deze Hausrat-erfassungsstelle in zeker opzicht een onafhankelijk lichaam was (ook hieromtrent dr. Sluzker te raadplegen).

Verder was voor de Zentralstelle werkzaam een bende van Nederlandse nationaal-socialisten onder wie ik mij een zekere Oly herinner. Hij was even fors als Asscher of misschien nog sterker; een worsteling tussen beiden heb ik uit vrees dat Asscher tegen deze beroepsworstelaar het onderspit zou delven, moeten voorkomen.

De Expositur was in voortdurende verbinding met de Zentralstelle. Hun beambten brachten er de aanvragen en aangelegenheden van Joden die onze hulp zochten, over.

In de andere steden in Nederland volvoerden de bureaux van de SD de taak welke hier aan de Zentralstelle was opgedragen, en onze vertegenwoordigers voerden er de onderhandelingen mee. Zij waren zeer verschillend van aard.

Een bijzonder zware taak had in Den Haag onze vertegenwoordiger, mr. Henri Edersheim, die met Fischer te maken had die zelf weer onder Harster en Zöpf stond. Trouwens, Aus der Fuentes en Lages moesten zich ook dikwijls tot Den Haag wenden tot ons verdriet omdat, als wij iets van hen gedaan ~~kregen~~ gekregen hadden, dit vrijwel altijd vernietigd werd door Harster die wij niet konden bereiken; gelukkig bleef er veel over waarin zij zelf konden beslissen. Edersheim moest wegens het karakter van Fischer bij de instanties die onmiddellijk boven hem stonden, anders handelen dan wij, voorzigtiger en ook wat soepeler. Hij kwam echter geregeld naar Amsterdam om over alle belangrijke zaken overleg met mij te plegen en ik moest de verantwoordelijkheid overnemen, omdat ik inzag dat hij in geheel andere omstandigheden dan wij werkte. De algemene lijn was echter dezelfde en deze werd ook door onze vertegenwoordigers in andere plaatsen gevolgd, ook al had ieder daarbij volkomen vrijheid, en werkten (evenals op ons bureau) verschillend naar mogelijkheid mede met het verzet, uiteraard met onze instemming; met name moet ik in dit opzicht de heer S.N. Menko te Enschede noemen en roemen.

Lages en Aus der Fuentes zullen uiteraard in mijn verhaal vaak voorkomen zodat ik van een algemene karakteristiek kan afzien. Ik vond Lages, en niet alleen om bovengenoemde reden, een sluw en onbetrouwbaar man. Ik was in de vele besprekingen die wij met hem hadden, dan ook uitermate voorzichtig. Helaas was dit met Asscher niet het geval zodat ik soms, als deze iets meedeelde, precies het tegenovergestelde moest beweren, waarbij Lages mij een blik gaf om mij aan te tonen, dat hij de situatie volkomen begreep.

Asscher verzocht mij vaak om toe te staan, alleen naar Lages te gaan, omdat hij dan meer van hem gedaan kreeg. Aan dit verzoek vpldeed ik natuurlijk en ik moet erkennen dat Asscher inderdaad gelijk gehad had. Toch vervulden die bijeenkomsten mij met enige angst omdat, hoezeer ik omtrent Asscher alle goeds wil zeggen, hij één gebrek had dat ieder kende: hij kon geen geheim bewaren. Wat er in die gesprekken tussen hem en Lages is verhandeld, weet ik niet, maar ik was steeds bevreesd dat hij omtrent verschillende toestanden, misschien ook personen inlichtingen gaf die ik zelf ver van deze sluwe man zou hebben gehouden. Aan de andere kant kon hij ook in mijn aanwezigheid alles wat hij beliefte, tegen Lages zeggen, met name omtrent een gunstige afloop van de oorlog voor de geallieerden, waaraan hij vasthield om zichzelf moed in te spreken. Ik geloof dat deze vrijmoedigheid, de charme die van Asscher uitging, en de indruk van kracht welke zijn gehele persoonlijkheid opriep, hem de plaats hebben gegeven die naast het slechte dat ik noemde, voor verschillenden goeds en het meest kostbare bezit, het leven, heeft opgeleverd. Asscher liet, als hij iets wilde, niet af; Voornamelijk als het gold het belang van personen die hij waardeerde, want hij had ten opzichte van deze arbeid veel meer een persoonlijke dan een zakelijke belangstelling, ook al ijverde hij voor de problemen, wanneer daarbij personen betrokken waren. Dit laatste maakte dat de verhouding tussen hem en Aus der Fuentes veel minder goed was. Aus der Fuentes was sterk organisatorisch ingesteld en behandelde daarom in onze samenkomsten in het algemeen liever de problemen dan personen. Vandaar dat ik die mij vooral met de eerste bezighield, kwesties van personen liet ik aan dr. Sluzker over en alleen in de bijzondere gevallen die zullen blijken, kwam ik er zelf voor op (behalve dan bij razzia's waar dr. Sluzker en ik samenwerkten), in de besprekingen met Aus der Fuentes de voornaamste rol speelde. Onze sferen van invloed waren dus gunstig verdeeld.

waar ik

De geest op de Zentralstelle was uiteraard een andere dan op het bureau van de Beauftragte. Daar werden, als ik het zo uitdrukken mag, zuiver bestuurlijke aangelegenheden behandeld, terwijl het op de Zentralstelle om mensenlevens ging. De beambten van de Beauftragte waren dan ook gewone ambtenaren, terwijl bij SD en Zentralstelle of politie ambtenaren zaten of nationaal-socialisten die in deze kwaliteit tot hun functies gekomen waren. Zij waren dus veel scherper en een gesprek met hen eiste veel emotie en veel beleid.

Onze houding tegenover de Dienststellen

Onze houding tegenover de Dienststellen was uiteraard in zoverre een moeilijke dat wij de vragenden waren en volkomen afhankelijk van hun beslissingen, maar wij konden toch enige invloed uitoefenen omdat men ons had aangesteld als vertegenwoordigers van de Joden en men met Duitse mentaliteit zich nu ook verplicht achtte, niet alleen ons aan te horen, maar ook onze wensen te overwegen. Dit laatste geschiedde dan met inachtneming van alle bepalingen die daarvoor golden, dus om enkele voorbeelden te noemen, op het bureau van de Beauftragte werden ons financiën toegekantst aan of hulp voor ziekenhuizen of voor levensmiddelen omdat en in zoverre de bepalingen dit eisten en toelieten. Op de Zentralstelle konden wij vrijstelling van deportatie bepleiten voor gemengd-gehuwden, voor Joden met minder dan vier Joodse grootouders, voor Portugezen en allen op wie de bepalingen toepasselijk waren. Met gemoedsargumenten viel natuurlijk niets te beginnen, integendeel, zeer grote gezinnen met vele kinderen voor wie wij pleitten, werden juist op transport gesteld, omdat Berlijn grote aantallen eiste. Daarenboven konden wij ook iets bieden in de vorm van de werkzaamheden die op de Expositur en door personeel van de Expositur op de Zentralstelle werden verricht. Er is hierop later van de kant van tegenstanders van de Joodsche Raad wel aanmerking gemaakt, doch men moet, wanneer men nu eenmaal tot de houding van vragenden is gedwongen, ook iets kunnen bieden; zelfs indien dit soms het werk van de Zentralstelle enigszins kan hebben vergemakkelijkt, (Dr. Sluzker kan beter dan ik uiteenzetten waarin deze werkzaamheden bestonden) zo betekent de omvang van dit werk toch niets tegenover datgene wat wij ervoer verkregen: de redding van mensenlevens.

- en

Aan het bureau van de Beauftragte konden wij met minder gewetensbezwaren onze organisatie aanbieden, die haar, ~~dit~~ zelfs graag, de zaak uit handen nam om de geldmiddelen te verdelen, voor de zieken en levensmiddelen te zorgen. Men kwam daar, als het mogelijk was, onze wensen dan ook tegemoet.

L uitdrukkelijk

Mijn houding tegenover de ambtenaren met wie ik te maken had, was, gelijk vanzelf spreekt, een zuiver ambtelijke. Prof. Kisch heeft zeer tot mijn verdriet geschreven dat ik moeite deed, hen te behagen. Dit is, ik schaam mij bijna het te moeten meerschrijven, volkomen onjuist. Behalve in de allerlaatste tijden waarin al wat ik gezien had, mijn geestkracht had gebroken, heb ik wanneer dat nodig was, een fel woord hun nooit gespaard. Zij vonden dit trouwens vanzelfsprekend en hebben het ook altijd aanvaard. Een hand heb ik nooit gegeven (het spijt mij ook dit (te moeten zeggen) behalve eenmaal aan Aus der Fuentes, toen ik hem van zijn plannen

trachtte af te brengen op een gunstig moment, en wanneer anderen die met mij waren, het deden. (Zo gaf Asscher Lages een hand, omdat hij, naar hij dacht, de verstandhouding met hem daardoor verbeterde.) Persoonlijke gunsten heb ik nimmer aanvaard, behalve toen mij die ter redding van mijn familie (ik vermoed op instigatie van Asscher) werden aangeboden en later toen ik in Westerbork wilde blijven om de terugkeer van de gedeporteerden, waarop ik rekende, te organiseren. Het heeft mij verdrotten dat, toen er sprake was van reizen naar de kampen, Asscher Lages verzocht, vergunning te geven, 2de klasse te reizen. Ik kon mij toen niet van hem distancieren, maar heb er slechts een enkele maal voor verre reizen als mij een vermoeiende taak wachtte of om andere geldige redenen, gebruik van gemaakt. Andere uitzonderingen heb ik nooit aanvaard. Wij hadden, omdat dit nodig was, verlof, gebruik te maken van taxi's en van de tram waarbij wij echter tot het voorbalkon beperkt waren. Ook kreeg ik, als ieder, reisvergunning wanneer dit nodig was. Wat dit laatste betreft, Joden mochten geen zitplaats innemen wanneer niet-Joden stonden. Dit betekende in de praktijk dat men slechts zeer zelden in de trein kon zitten.

Ik schaam mij, dit alles te moeten zeggen omdat het vanzelf spreekt, maar ben ertoe gedwongen omdat, nu ik de gelegenheid heb, ik bepaalde punten die mij ten onrechte worden verweten, wil rechtzetten.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik, dit ook te doen ten opzichte van een zeer belangrijke aangelegenheid die ver boven het persoonlijke uitgaat. Toen ik eens op het voorbalkon van de tram wilde gaan staan, werd ik daarvan verwijderd door enige officieren van het leger. Ik haal dit aan omdat aan de Joodsche Raad en speciaal aan mij verweten is, dat wij niet de hulp van het leger en met name van Christiansen tegenover de SD hebben ingeroepen. In de eerste plaats hebben wij dat wel geprobeerd, zij het door bemiddeling van anderen en zonder enig succes, maar in de tweede plaats weten zij, die zulke dingen beweren, van de verhoudingen in Duitsland uitermate weinig. Lang voor de oorlog, ik behoef dit nauwelijks uiteen te zetten, heerste juist in de kringen waaruit deze generaals en officieren werden gerecrueteerd, een uitermate groot antisemitisme. Ik wil wel aannemen dat zij aan de uitmoording der Joden niet hun goedkeuring hebben gehecht, maar het uitschakelen van Joden uit de staatgemeenschap en op sociaal gebied, was hun zeker naar de zin. Zij zouden het wellicht niet zelf hebben doorgevoerd (de toestand in België levert daarvoor enig bewijs), maar, wanneer zij plaatsvond, verzetten zij zich niet. Toen eens een Jood zich schriftelijk tot Christiansen om hulp had gewend, werd hij prompt door de SD gearresteerd en gedeporteerd.

Dat de aanslag in de Schubertstraat slechts een aanleiding tot deportatie was geweest, wordt ook bewezen door de razzia's welke iets later (september 1941) werden gehouden in Den Haag, in Twente en Gelderland. Daarbij werden ook jongemannen opgepakt en naar Mauthausen gebracht. In Twente werd daarbij gearresteerd de heer A. Palache, leraar aan het lyceum en een der dragers van het Joods-culturele leven in Enschede; hij is in Mauthausen omgekomen en zijn heengaan wordt in Enschede nog steeds betreurd.

Toen de arrestaties in Arnhem hadden plaatsgevonden, ben ik op verzoek van de heer Mogendorff aldaar erheen gegaan omdat onze vertegenwoordiger Mr. M.J. Wolff niet aanwezig was. Ik heb er enkele autoriteiten bezocht onder wie ook de commissaris der Koningin, mr. baron van Heemstra. Zij allen konden niets doen en ons Arnhemse comité kon dus alleen de materiële hulp verlenen die ook wij gegeven hadden.

Het onderwijs

In augustus 1941 kwam de bepaling dat vanaf 1 september 1941 Joodse leerlingen slechts onderwijs mochten ontvangen van onderwijzers en leraren van Joodse bloede. Dit had in de praktijk ten gevolge dat zij de openbare instellingen van onderwijs niet meer mochten bezoeken en dat Joodse leerkrachten alleen op scholen met uitsluitend Joodse leerlingen mochten worden aangesteld. Deze afzonderlijke scholen die voor het lager onderwijs minstens 50 leerlingen moesten hebben en voor de middelbare en andere "een voldoende aantal", konden natuurlijk alleen in de grote steden worden opgericht; in de kleinere en in dorpen is echter ook voor onderwijs in enige vorm gezorgd.

De missie waarin dit alles werd geregeld, was uitgegaan van de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding en gericht tot de burgemeesters. Er was de raad in gegeven, zich voor medewerking te wenden tot de coördinatie-commissie die met het departement in contact had gestaan. (Ik moge hier vermelden dat de coördinatie-commissie toen officieel nog bestond, maar ook na haar opheffing door de Duitse autoriteiten zich niet als opgeheven heeft beschouwd en haar werk voortzette in samenwerking met de Joodsche Raad.) Zo kwam een samenwerking tot stand tussen de gemeentebesturen, de coördinatie-commissie en de Joodsche Raad. De twee laatste lichamen richtten top de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs te Amsterdam, waarvan ik, ik geloof later, door de Duitsers als voorzitter werd aangesteld.

maar waarvan de eigenlijke leiding berustte bij een terzake uitermate kundig man, de heer I. van der Velde, vroeger inspecteur bij het lager onderwijs (thans nog altijd in deze functie werkzaam en te bereiken: Spoorzichtlaan 25, Heemstede; hij kan veel uitgebreider inlichtingen geven dan ikzelf). Er hadden verschillende besprekingen van deze Centrale Commissie met de afdeling Onderwijs in Amsterdam en vermoedelijk ook andere steden plaats. De kosten voor het onderwijs kwamen eerst aan de gemeente, later aan de Joodsche Raad; de ouders moesten echter, voorzover dat mogelijk was, schoolgeld betalen. De omvang van het werk was natuurlijk zeer groot. Er was een apart bureau, ik meen in de Tulpstraat, voor ingericht met vele ambtenaren.

De scholen waren naar algemeen oordeel voortreffelijk. Het vreselijke kwam pas later, wanneer vrijwel elke morgen als de klassen weer bijeen kwamen, leerlingen of ook de leraren ontbraken. Voor hen echter die de oorlog mochten overleven, is deze opleiding van veel nut geweest. Na de bevrijding zijn de scholen als openbaar erkend en alle diploma's dus geldig verklaard. De heer Van der Velde zal hier vele voorbeelden van kunnen geven. Ook ik zelf heb het treffend meegemaakt.

Op de afdeling gymnasium van het Joods lyceum te Amsterdam dat onder de uitstekende leiding van de heer W. Ph. Elte stond, (deze kan naast een mijner lezers veel meer inlichtingen verschaffen), was aldaar een jaar eindexamen gehouden dat door de inspecteur was ingericht en waar dus ook (Joodse) rijksgecommitteerden aanwezig waren. Na de bevrijding verzocht de inspecteur dr. H. Renkema, mij om inlichtingen over de diploma's. Samen met de heer Elte heb ik hem de kwestie uitgelegd en alle diploma's, op dit gymnasium uitgereikt, zijn toen als geldig erkend. Ik hoop dat dit met alle andere ook het geval is geweest.

De schoolgebouwen werden door de gemeente ter beschikking gesteld.

Dat wij in deze aangelegenheid vrijwel uitsluitend met Nederlandse autoriteiten te doen hadden, vergemakkelijkte natuurlijk ons werk, speciaal voor de heer Van der Velde die een tegenstander was van de politiek van de Joodsche Raad maar uit plichtsbesef zich aan het hoofd van dit werk stelde (hij is gemengd gehuwd) en het op prachtige wijze en ondanks ons verschil van mening ook in voortreffelijke samenwerking met mij heeft volbracht.

Openbare inrichtingen en bibliotheken

Iets later (in september 1941) kwam de verordening waarbij het Joden verboden was, gebruik te maken van openbare inrichtingen voor ontspanning en tijdverdrijf. Dit gold dus voor parken, restaurants, schouwburgen, bioscopen, openbare bibliotheken, leeszaalen en dergelijke.

Enkele daarvan heb ik reeds besproken.

Wat de parken betreft, er konden zich daarbij b.v. vragen voordoen als de kwestie of men de verkeerswegen van het Vondelpark mocht betreden, of kleine plantscenen ook als zodanig werden beschouwd en dergelijke. Gelijk gezegd, raadpleegde ik over zulke vraagpunten steeds de juridische commissie en legde dan de vraag aan de Zentralstelle of de Beauftragte voor, wat in de praktijk weinig nut had, omdat zij vrijwel altijd in ongunstige zin beslisten. Wij moesten ons echter van alles op de hoogte stellen om anderen van voorlichting te kunnen dienen. Dit geschiedde bij de Joodsche Raad, maar ook bij een afzonderlijk voorlichtingsbureau, de Centrale Voorlichtingsdienst, onder leiding van de heer E. Spier, aan wie veel hulp verleend werd door mr. dr. W. Diamand. (In mijn archief komt nog een na de bevrijding samengesteld verslag van zijn hand hieromtrent voor.)

Wat de pensions en restaurants betreft: er werden nu vele Joodse gesticht in het algemeen onder goede leiding die een grote hulp betekenden. Hieronder b.v. de rusthuizen voor ouden van dagen waarvan er veel bestonden en die een bron van grote zorg waren later bij de deportaties. Er was een aparte afdeling om toezicht daarop te houden. Vele hebben, zolang zij hier waren, een verzorgd leven daaraan te danken. Een van de afdelingen van de Joodsche Raad hield daar toezicht op.

De bepalingen betreffende openbare bibliotheken en leeszaalen hadden natuurlijk tot gevolg dat deze door Joodse studerende niet meer konden worden bezocht. Het spreekt vanzelf dat niet-Joodse collega's behulpzaam waren bij het verkrijgen der nodige boeken. Ik herinner mij echter niet dat wij zelf leeszaalen hebben opgericht. De Amsterdamse Universiteitsbibliotheek was, meen ik, gedwongen bepaalde boeken afzonderlijk op te bergen. Hieromtrent kan prof. mr. H. de la Fontaine Verwey het best inlichtingen verschaffen. De Bibliotheca Rosenthaliana is in een later stadium in beslag genomen en weggebracht. Zij is echter voor een groot deel later teruggevonden en in de oorspronkelijke staat hersteld. Ditzelfde was het geval met een beroemde bibliotheek van Joodse boeken, toebehorend aan de heer S. Seeligmann, vraagbaak voor geleerden in de ganse wereld. Ik was verbaasd en verheugd, in Theresienstadt deze terug te vinden; de zoon van de heer Seeligmann, dr. J.L. Seeligmann, werd met prof. Utitz daar bibliothecaris en heeft haar, meen ik, later in zijn bezit gekregen. ~~Maar~~ (Dr. Seeligmann is thans werkzaam aan de Universiteit te Jerusalem.)

Wat de openbare bibliotheken en laboratoria betreft, een afschuwelijk voorval os mij daarbij in herinnering gebleven, dat ik hier wil vermelden omdat het, naar ik geloof, niet bekend is.

Prof. dr. E. Cohen, de beroemde chemicus, was om welke reden dan ook door Duitse instanties tot ariër verklaard. Hij verzocht mij eens om te vragen of hij nu zijn laboratorium mocht bezoeken. Ik wees hem de weg om dit te weten te komen en meen ook dat het hem was toegestaan.

Toen ik in Westerbork geïnterneerd was, bleek hij op een dag daarheen te zijn gedeporteerd, ondanks zijn ariërschap. Ik bracht hem in connectie met de z.g. contact-commissie, de opvolgster van de Joodsche Raad in Westerbork, die in overleg met een andere instantie in het kamp alle uitzonderingsgevallen aan de commandant voorlegde. Haar hulp mocht echter in dit geval niet baten, omdat de SS die hem blijkbaar als strafmaatregel naar Westerbork had gebracht, alles zo had voorbereid, dat zijn komst viel op de dag die aan de nacht der deportatie voorafging. Op zo korte termijn was niets te doen. Prof. Cohen is de volgende ochtend naar het Oosten vertrokken en nimmer teruggekeerd.

Afgezien van het afschuwelijke van zijn dood, toont ook deze gebeurtenis weer hoe de SS zich tegen het burgerlijk bestuur verzette wanneer een maatregel van het laatste hun niet aanstond en, voorzover ik weet, kreeg de SS dan altijd haar zin, zonedig gebruik makend van de middelen waarvan ik hier een aanhaal.

Andere maatregelen

In oktober kwam het verbod om te verhuizen, van woning te veranderen en te reizen. Echter kon de Joodsche Raad in bepaalde gevallen vergunning geven om voor korte tijd aan deze bepalingen te ontkomen.

Voor de verhuizingen waren verschillende bureaux gesticht die in de Gids van de Joodsche Raad te vinden zijn. Ik vind daarbij echter niet een bureau voor korte veranderingen van woonplaats, het doorbrengen van enkele dagen en nachten bij een ander, dat onder leiding stond van de heer J. de Miranda (heeft de oorlog overleefd, maar zijn adres is mij niet bekend.)

Reisvergunningen werden afgegeven door de Expositur die ze echter aan de Zentralstelle moest voorleggen. Naar ik meen, waren zij ook door deze getekend. Zij werden in het algemeen gemakkelijk verstrekt en waren vooral van nut voor handelsreizen zolang deze mogelijk waren.

[De volgende

Mijn lezers vergeven het mij indien ik soms bij een bepaald onderwerp iets verhaalt wat slechts in de verte ermee te maken heeft, omdat ik, zij het om andere redenen, het vermelden wil en anders vrees het ~~aan~~ te zullen vergeten. (Deze mededeling dient om aan te tonen dat ook onder de Joden, zij het gelukkig zeldzaam, zich verraders bevonden niet slechts van enkele personen doch ook ten opzichte van het Joodse vraagstuk als geheel. Het verhaal speelt in later tijd.

Dr. Sluzker die met het aanvragen van reisvergunningen zeer gemakkelijk was, verzette zich sterk tegen een aanvraag waarmee ikzelf instemde, van een zekere Pollack, een Tsjechische Jood. Ik was zijn aanvraag gunstig gezind, omdat hij blijkbaar goede connecties had met het ministerie van Economische Zaken en zeker ook met andere instanties. Hij verschaftte ons met name bonnen voor de gevangenen in de Joodse Schouwburg. Hij voerde vele gesprekken met mij en gaf mij inlichtingen over de politieke toestand welke ik buiten hem nog slechts van een man (doch deze was volkomen betrouwbaar) ontving. Dit alles was mij veel waard en ik pleitte dus voor de reisvergunning die hem naar Den Haag bracht, dus o.m. naar het ministerie van Economische Zaken. Waarom hij deze reisvergunning nodig had, is mij een raadsel gebleven, want hij had, naar later bleek, connecties met de Zentralstelle. Toen deze na de aanslag op het gebouw werd verdreven en de invasie begon, werd deze naar Velp overgeplaatst waar dr. Sluzker die toen in Westerbork geïnterneerd was, maar vrij mocht reizen, ook later nog onderhandelingen voerde. Daar trof hij Pollack die er aan de katotheek werkte en deze verscheen ook eens op de toen nog bestaande Expositur vermond, maar onmiddellijk herkend. Hij moet een gevaarlijk man zijn geweest, want hij is in de latere dagen van de oorlog, toen hij naar zijn huis fietste, in Amsterdam-Zuid (waar hij dus nog steeds mocht wonen) door twee mannen die naast hem kwamen fietsen, doodgeschoten. Dr. Sluzker (en ook Asscher die hem nocit wilde ontmoeten) hadden dus goed gezien; hoever het verraad was gegaan, konden wij niet doorgronden.

In december 1941 werd aan de Duitse Joden de "gelegenheid" geboden zich voor vrijwillige emigratie bij de Zentralstelle te melden. Toen moet dus het opnemen begonnen zijn van de vermogenswaarden met behulp van een afdeling van de Joodsche Raad, waarover ik nog kom te spreken.

Evacuaties

De evacuaties voornamelijk van Duitse Joden, uit verschillende plaatsen waar zij blijkbaar gevaarlijk werden geacht voor de oorlogvoering, begonnen in januari 1942 met de evacuatie van Zaandam. Ik herinner mij nog hoe de voorzitter der Joodse gemeente bij mij kwam om overleg te plegen ook omtrent de hulp welke wij zouden kunnen bieden. Ik herinner mij ook de wellicht schijnbare kalme waarmee hij alles behandelde, die mij toen nog opviel, maar die ik later als iets gewoons heb leren kennen bij velen wie rampzaliger lot nog had getroffen. Dit vermogen tot aanpassing heb ik altijd bewonderd. In mijn beschrijving van de Joodse Schouwburg, van de razzia's en van Westerbork kom ik er nog op terug. Het is wellicht een der redenen geweest waarom, zoals ik hierboven heb vermeld, er van verzet niet alleen niets kwam doch waarom ook de geneigdheid daartoe (en bij zeer velen ook tot onderduiken) ontbrak. Er was een amor fati die misschien noodlottig heeft gewerkt maar die altijd zichtbaar was. Men heeft wel gezegd dat de Joodsche Raad hiertoe het voorbeeld had gegeven, maar ik heb bij mijn verblijf in kampen ervaren dat hij behalve dan veel later in enkele plaatsen in Polen en Joegoslavië in andere landen nog sterker was dan hier.

Bij de evacuaties verleenden wij door middel van onze staf de noodzakelijke hulp. Wij hielpen dus bij het pakken en vervoeren der bagage en bij de vestiging van de Nederlandse Joden uit Zaandam in Amsterdam. Dit laatste gaf natuurlijk, toen later de Nederlandse Joden uit vrijwel alle plaatsen werden geëvacueerd, grote moeilijkheden. Onze medewerkers hebben echter deze moeilijkheden overwonnen en voor allen plaatsing weten te vinden.

De verdere evacuaties die ik hier niet behoef op te noemen, betroffen in het algemeen voorlopig alleen de Duitse Joden. Deze werden, anders dan de Nederlandse, naar Westerbork gebracht. Dit is hun, die in de eerste tijden kwamen, voor een deel tot redding geweest. Immers zij werden later tot de alte Kampainsassen (A.K.) ~~arkans~~ gerekend en mochten bij de evacuatie van Westerbork dus achterblijven. Vooral de geëvacueerden uit Hilversum waren in het kamp voor een deel uitstekende krachten die, als men de omstandigheden buiten beschouwing laat, van veel nut zijn geweest voor hun medebewoners. Ik meen dat ook dr. Ottenstein, vraagbaak en hulp voor duizenden, tot hen behoorde.

De oproepen tot evacuatie gingen uit van de Joodsche Raad. Dit geschiedde omdat wij daardoor in staat waren, de nodige hulp te verlenen. Deze bestond in de zorg voor het meubilair dat, als ik mij wel herinner, mocht worden meegenomen of door ons opgeborgen, en bijstand bij het vertrek. Behalve in Zaandam trof de evacuatie in het begin de Duitse Joden, maar in maart 1942 werd het kustgebied ontruimd en vandaar ook de Joden van Nederlandse nationaliteit, die in Amsterdam werden ondergebracht. Toen bij voortgaande evacuatie geen woningen beschikbaar waren, beval de burgemeester inkwartiering van evacuees in Joodse gezinnen. De daarmee belaste afdeling van de Joodsche Raad moest hierbij uiteraard veel hulp verlenen. Het was een eerste maatregel om de Joden uit geheel Nederland behalve Den Haag en Rotterdam naar Amsterdam over te brengen teneinde de deportaties gemakkelijker te maken.

Als merkwaardigheid moge worden vermeld dat tijdens de gevangenneming van Asscher en mij, toen de procureur-fiscaal in moeilijkheden kwam, hij, naar de betrokken rechercheur mij mededeelde, trachtte uit een Londens besluit onze juridische schuld af te leiden, omdat wij door de oproepen tot evacuatie van Duitsers ertoe hadden meegewerkt dat mensen naar kampen werden overgebracht. In het Londense besluit was dit blijkbaar strafbaar gesteld. Ik heb echter niet vernomen dat het hem gelukt is, daaruit enige consequentie te trekken. De met het onderzoek belaste rechercheur die mij had verweten, dat van de Joodsche Raad oproepen voor deportatie waren uitgegaan, hetgeen ik op goede gronden had ontkend, legde mij, blijkbaar als bewijsstuk, een oproep tot evacuatie voor. Hij had er niet op gelet dat reeds de datum aanwees (januari 1942) dat het geen oproep voor deportatie zijn kon.

De werkverruiming in Nederland

In het voorjaar, zo ik mij wel herinner, van 1941 deelde Böhmecker ons mede dat het in zijn bedoeling lag, Nederlandse Joden in Duitsland tewerk te stellen. Dit zouden vooral personen wezen die met de Joodsche Raad waren verbonden, omdat hij dan zeker was, geschikte werkkrachten te vinden. Zij zouden daarvoor vooraf een scholing doormaken in een kamp dat in Ommen was opgericht. Zijn bedoeling was mij niet duidelijk; Berkley meent dat het over werklozen ging, maar ik heb het aldus in mijn herinnering. Een van onze niet-Joodse medewerkers ging ter verkenning naar Ommen en werd daar gewaar dat NSB-ers het kamp zouden leiden. Ik had nu gemakkelijk spel, ging naar de Beauftragte en deelde hem dit mede, wetend dat hij de NSB-ers uitermate haatte. Hij zeide dat ik meer wist dan hij, maar al dan niet na onderzoek van zijn kant liet hij het plan varen. Het werd echter

ongeveer een jaar later weer opgenomen of opnieuw opgevat. De Duitsers vroegen de Joodsche Raad behulpzaam te zijn bij werkverruiming voor Joodse werklozen. Wij stonden voor een moeilijke vraag omdat wij aan de ene kant niet konden weigeren, daar ook niet-Joodse werklozen aan de werkverruiming waren onderworpen, maar aan de andere kant niet wilden meewerken aan een tewerkstelling die van ons uitging. Wij antwoordden derhalve dat onze organisatie hiervoor niet berekend was. De Duitsers gaven daarop de opdracht aan de Rijksdienst voor de Werkverruiming met wie ten stadhuiuze te Amsterdam een bespreking plaatsvond.

Nu een officiële Nederlandse instantie deze taak op zich nam, konden wij ons niet onttrekken, temeer omdat wij geloofden verlichting te kunnen brengen en omdat wij in onze medewerker Meyer de Vries iemand bezaten die juist van deze arbeid door zijn vroegere werkkring goed op de hoogte was. Ik moge aanraden over dit onderwerp in elk geval de heer Meyer de Vries, Gentsestraat 189, Scheveningen, te raadplegen, daar mij na de bevrijding gebleken is, hoeveel technische kwesties hierbij te pas kwamen.

Het Arbeidsbureau (ik kan alleen over Amsterdam oordelen) verzond nu de oproepen eerst aan de inderdaad werklozen. Echter werden al spoedig Joden tot werklozen gemaakt omdat bepaalde beroepen, straathandel en andere, voor hen verboden werden. Er had een keuring plaats, een tijdlang door Joodse doktoren, die strenge maatstaven aanlegden. Toch moesten zij velen goedkeuren die dus tot vertrek naar de werkkampen werden gedwongen. De eerste keuring in de Diamantbeurs zal ik niet gemakkelijk vergeten. De wanhoop van hen die daar waren, de moeite door verschillenden gedaan om hen van arbeid te ontslaan, hetgeen niet altijd gelukte.

Op het bureau van de Beauftragte was met het toezicht op dit onderdeel belast een zekere Rodegro, die, omdat hij een der oudste nationaal-socialisten was, op dit bureau, daar veel invloed had. Hij was een man die geen medegevoel kende en ik had mijzelf beloofd, hem eigenhandig op te knopen na de bevrijding. Dit is niet gelukt, gesteld al dat het mogelijk geweest ware, omdat hij vertrokken was, toen ik terugkwam. In de praktijk echter was hij gemakkelijk om de tuin te leiden, hoewel hij steeds met bedreigingen tegen de heer De Vries en ons werkte. Hij was van oordeel dat wij (altijd in samenwerking met het Arbeidsbureau) de meer welgestelde klasse der Joden spaarden en vooral of uitsluitend proletariërs opriepen. Dit was juist, maar wij konden hem niet overtuigen dat het een gevolg was van de samenstelling der Amsterdamse Joodse bevolking. De Joodse doktoren die keurden, werkten ook zeer mee om het getal zo klein mogelijk te houden, terwijl ook het Arbeidsbureau, waar eerst de heer Kaan de leiding had, alles deed om het getal te verminderen, zodat tenslotte inderdaad slechts 5000 Joden in kampen zijn geplaatst.

De kampen

Over de toestand in deze kampen geeft Berkley een goed overzicht. Zij werden door onze medewerkers geregeld bezocht en ook enkele rabbijnen wijdde zich met toewijding aan deze zaak. Echter leden de tewerkgestelden zeer onder de koude en onder onthouding van verlof om nietige redenen. Wel waren zij ingericht door de Nederlandse Heide Maatschappij en, zo ik mij wel herinner, ook onder Hollandse beampten gesteld, maar deze werden blijkbaar gecontroleerd en konden niet alles doen wat zij wensten.

Daar Rodegro niet ophield met zijn pogingen, het aantal groter te maken, daarin tegengewerkt door de Arbeidsbeurs en ons, verving hij de Joodse doktoren door NSB-doktoren, die natuurlijk veel meer personen goedkeurden. Ook werd het goedgezinde personeel van de Arbeidsbeurs meer en meer door NSB-ers vervangen, zodat wij daar niet meer op medewerking konden rekenen. De Joodse doktoren hadden zich ook meer en meer teruggetrokken omdat zij geloofden door zich voor de keuring beschikbaar te stellen, mede te werken aan iets wat zij in de grond afkeurden. Ik heb hen eens bijeeroepen en hun met klem voorgehouden dat zij daardoor bewerkten dat aan NSB-doktoren de keuring zou worden opgedragen. Zij namen echter mijn argumentatie niet aan en bleven zonder tegenargumenten te uiten in hun houding volharden. Slechts een stelde zich verder beschikbaar. Ik heb de houding van de overigen onjuist gevonden, doch het was een principiële houding tegenover die van de Joodsche Raad en ik kon deze niet veranderen. Gelukkig vonden wij toch (de heer De Vries kan daarover beter verhalen dan ik) middelen om het getal klein te houden.

Een afzonderlijke uiteenzetting moet hierbij gevoegd worden over een kamp bij Ellekom, "Palestina" genoemd door hen die het beheerden. Dit was (ik belde Rodegro erover op) bedoeld als een van de kampen, gelijk zij zich verder vooral in de Oostelijke provincies bevonden. Er drongen echter geruchten tot ons door dat SS er de leiding had en dat de toestanden er afschuwelijk waren. Wij trachtten ons op de hoogte te stellen langs de weg die wij daarvoor altijd gebruikten en wel door een niet-Jood of meerdere erheen te laten gaan teneinde te trachten in de omgeving inlichtingen te verkrijgen. Dit gelukte echter in dit geval niet. Het kamp was volkomen onbereikbaar en de omwonenden konden niets erover vertellen. De bloedverwanten kregen briefkaarten, vaste formulieren waarop slechts stond dat men het goed had. (Zulk een briefkaart, naar ik meen, in mijn archief) Ik aarzelde of ik mij tot Lages zou wenden. Hij was altijd zeer gevoelig indien Hollandse SS misbruik maakte van hun macht, maar ik wendde mij, en dit juist was mijn kracht, alleen tot hem als ik volkomen zeker was van mijn gegevens. (Zo b.v. later ter wille van de Joden in Amersfoort omtrent wier mishandeling ik betrouwbare gegevens had gekregen ik van iemand die van daar naar Vught was overgeplaatst. Inderdaad had deze poging succes niet zozeer omdat Lages met het lot der Joden was begaan, als wel omdat Joden niet in Amersfoort thuis hoorden. Enkelen zijn aldus nog gered.) Ik besloot dus meer inlichtingen in te winnen, maar de ontknoping kwam op andere wijze. Om de een of andere reden werden enkelen uit dit kamp naar Westerbork overgebracht. Daar

was de dokter van het kamp, Spanier, ontzet over de toestand waarin zij aankwamen en hij maakte daar de commandant van Westerbork Gemmeker op opmerkzaam. De mannen waren volkomen uitgeteerd en droegen in sterke mate de sporen van mishandeling. Ik heb hen gezien en moet hen vergelijken met degenen die in 1945 uit de concentratiekampen in Theresienstadt aankwamen, van wie niets dan geraamten waren overgebleven.

De uit Ellekom naar Westerbork gevoerden werden daar goed verzorgd maar hebben evenmin als de in Theresienstadt aangekomenen nimmer hun kracht weer herkregen. Uit hun verhalen bleek dat er in Ellekom iets was als een oefenschool voor Hollandse SS voor de behandeling van Joden. Gemmeker op wie Spanier grote invloed had, was heftig verontwaardigd over het feit dat Hollandse SS zich zonder voorkennis der Duitsers van een dergelijke positie had meester gemaakt. Hij gaf bericht aan zijn superieuren en het kamp werd onmiddellijk opgeheven. De bewoners werden naar Westerbork overgebracht. Verschillenden van hen zijn echter daar gestorven.

Ik moge ten opzichte der werkverruiming hiermee volstaan omdat de algemene gegevens gemakkelijk elders te vinden en te verkrijgen zijn.

Wil men de beschrijving van het kamp voor gemengdehuwden te Havelte, zo kan men zich het beste wenden tot mijn broer Josef Cohen, de Savornin Lohmanlaan 3 te Groningen, die er geïnterneerd is geweest en er een belangrijke administratieve post heeft bekleed en er later uit ontvlucht is.

De 2de oktober 1942, toen er gebrek was aan mensen voor deportatie, heeft de SD in dit werk dat onder de civiele Duitse autoriteiten was gesteld, ingegrepen en zowel de mannen in de werkkampen als hun vrouwen en kinderen in hun huizen gevangen genomen en naar Westerbork gebracht.

Asscher en ik hadden diezelfde avond een langdurig onderhoud met Lages en Aus der Fuentes. Over Amsterdam immers was door deze plotselinge actie een verschrikking gekomen als nog nooit tevoren. Het was de eerste razzia op zo grote schaal. Lages en Aus der Fuentes deelden ons echter mee dat dit op hoog bevel geschied was en dat er dus niets kon worden gedaan. Ook in dit opzicht faalde onze berekening, immers wij hadden in de latere maanden de werkverruiming niet zo sterk gesaboteerd als in de eerste maanden omdat wij geloofden dat degenen die eraan waren onderworpen, beter in Nederland konden blijven dan slachtoffers der deportatie te zijn. Wij werden in de gedachte dat dit van langer duur zou kunnen wezen, geschrkt door de grote werkkraft die het bureau van de Beauftragte en met name Rodegro achter dit werk zette. Ook de civiele instanties echter moesten wederom in dit geval wijken voor de SD en onze berekening faalde.

Mijn enige troost daarbij is dat, wanneer ik boeken lees over de toestanden in andere landen, ik zie hoe ook daar de Joden die trachtten te reddden en daarvoor projecten bedachten of steunden, in hun berekening mistastten, een troost helaas alleen voor eigen geweten. Tegen de vernietigende kracht die in onze vijanden belichaamd was konden noch wij noch anderen iets ondernemen. Toch heeft deze overweging noch hen die op gelijke wijze als wij werkten, noch ons ertoe gebracht ons werk op te geven omdat wij allen het gevoel hadden dat de Joden dan geheel zonder hulp zouden zijn en het ons bij voortdurend althans gelukte, te rekken wat de tijd betreft (en wij verloren nooit de hoop op een einde van de oorlog) en te reddden in een aantal gevallen waarin wij voerspraak op grond van bestaande bepalingen konden waken. Deze toestand was in vrijwel alle landen gelijk behalve in die steden waar slechts elementen zich van belangrijke posities hadden meester gemaakt. (En juist dit wensten wij voor Nederland te verhinderen.)

Toen ik na aankomst in Theresienstadt in de eerste vergadering van de Aeltestenrat welke ik bijwoonde, verslag gaf van de toestand in ons land, zei de Judente Epstein in zijn antwoord dat deze overeenkwam met de toestand in alle landen. Ik vond er verschillenden in de Aeltestenrat terug met wie ik voor de oorlog had samengewerkt en zij bevestigden mij dat zij hadden gehandeld als wij, altijd gedragen door de hoop dat zij konden reddden en rekken en dat het einde van de oorlog spoedig zou komen. In elk geval is het naar mijn mening gelukkig dank zij de uitstekende samenwerking in dit opzicht in de eerste tijden tussen de Nederlandse instanties en ons, om de werkverruiming minder afschuwelijk te maken dan zij anders zou zijn geweest, maar altijd en ook in dit geval zijn onze pogingen tenslotte verijdeld door het ingrijpen der Duitsers.

Dit is het geval geweest ten opzichte van Vught, een project nog wel waarin de Nederlandse SD voor zichzelf hulp had gezocht en evenzo in onze voortdurende pogingen van elke nacht om hen, die 's avonds gevangen waren genomen, te reddden, door de razzia's die al ons werk weer vernietigden en die wij dan ook met alle middelen trachtten te vermijden. Het spreekt echter vanzelf dat deze overwegingen van gering belang zijn tegenover het lot dat de geteisterden zelf heeft getroffen. Ik moest echter ze uiten omdat, wat mijn lezers wel begrijpen, ik bij het dicteren dezer herinneringen telkens zelf voor de gewetensvraag word gesteld of wij juist hebben gehandeld en ik ook niet ter verdediging van mijzelf maar voor eigen geweten deze vraag naar voren breng.

*Uitsluiting
1. Verdragen*

Gemengde huwelijken

Ten opzichte der gemengde ^{Jeluiden} huwelijken hadden wij een taak zoals ik die hierboven beschreef. Dikwijls werden zij voor deportatie gearresteerd en wij konden dan voor hun rechten opkomen, in vele gevallen met goed gevolg, vooral omdat de bepalingen niet geheel duidelijk waren en daarom niet altijd streng konden worden gehandhaafd.

Ik wil alleen de schandelijke praktijken nog naar voren brengen, al is het feit zelf bekend, die de Duitsers toepasten om het gemengde huwelijk dat uitvlucht bood, tegen te gaan door in maart 1942 Joden die met niet-Joden ondertrouwd waren, gevangen te nemen en naar concentratiekampen over te brengen. Dit was een plotselinge daad die weliswaar achteraf leek te steunen op een verbod van het gemengde huwelijk, doch die mensen trof die van dit verbod niet op de hoogte konden geweest zijn en des ondanks werden gestraft. Wij hebben niet opgehouden ertegen te protesteren en het onwettige der handelwijze (de Duitsers waren er altijd zeer op gesteld, daarmee te schermen) te wijzen. Dit had echter geen resultaat. De actie was als in vele gevallen bedoeld ter afschrikking en heeft als zodanig natuurlijk ook haar uitwerking gehad.

De Jodenster

De 27ste april 1942 werden Asscher en ik bij Aus der Fuentes geroepen die ons in gezelschap van Wörlein aankondigde dat voortaan door alle Joden de gele ster moest worden gedragen. Exemplaren daarvan had hij bij zich om ons te tonen hoe deze moest worden uitgeknipt en op welke wijze zij moesten worden aangebracht, zichtbaar gedragen en goed vastgehecht, zodat zij niet konden worden losgetornd. Het verslag omtrent deze bijeenkomst behoef ik niet te schrijven omdat de notulen die Wörlein heeft gemaakt, zijn overgebleven. Het exemplaar ervan of een afschrift bevindt zich in het Joods-Historisch Museum. Zelf werd ik in mijn woorden geleid door een artikel dat Robert Weltsch (thans in Londen), een bekend Zionist, vóór de oorlog had geschreven in het Zionistisch orgaan de "Jüdische Rundschau", toen de Duitse Joden tot het dragen van de ster werden gedwongen. Het was getiteld geweest "Tragt ihn mit Stolz, den Judenstern". Ik vertelde dit aan Aus der Fuentes die mij echter waarschuwde ~~tegen~~ dat de gevolgen ernstiger zouden zijn dan ik op dat ogenblik vermoedde. Hij had daarmee helaas volkomen gelijk.

Ons werd de opdracht gegeven om in de gebouwen van de Joodsche Raad de ster te verkopen; mededeling daaromtrent verscheen in de algemene pers. Wij aanvaardden deze opdracht krachtens het principe dat ik mij gesteld had om de Joden zelf zo min mogelijk met de SD en ook met andere Duitse Dienststellen in aanraking te laten komen omdat zij er voor mishandeling of erger bejegening niet gevrijwaard waren. Ik druktte dit aldus uit dat wij een muur wilden zijn tussen de Joden en de Duitsers. Het merkwaardige is dat ik deze uitdrukking (ik meen met de term "buffer") heb teruggevonden in een verdediging van de Engelse minister Ede van de houding der Engelse autoriteiten op de Kanaaleilanden die ook met de Duitsers in contact waren ter wille van het belang der Engelsen. Ook meen ik haar in iets andere vorm te hebben gelezen in woorden van minister Gerbrandy die dr. de Jong aanhaalt in zijn "Je Maintien-drai" die ik echter niet terug kan vinden. Hoe dit zij, in Amsterdam en ook in alle andere plaatsen werd de Jodenster verkocht in de bureaux van de Joodsche Raad tegen 25 cts. per stuk welke wij aan de Duitsers moesten afdragen. Een fabriek in Twente had, zo werd ons meegedeeld, voor de druk gezorgd.

Een gevolg van dit alles kan ik niet onvermeld laten omdat de aard der Duitsers in het verhaal naar voren ~~kwam~~ komt. De Jodenster moest vanaf een zondag worden gedragen maar reeds op zaterdag daaraan voorafgaande werden verschillende die haar niet droegen, gevangen genomen en naar de Euterpestraat gebracht. Ik belde natuurlijk dadelijk op en kreeg de verzekering dat zij zouden worden vrijgelaten, hetgeen ook geschiedde. Nu bleek het echter op zondagochtend dat wij niet genoeg sterren bezaten voor de aanvraag en ik gaf dus opdracht, verklaringen van ons gereed te maken dat wij niet voldoende sterren meer hadden en dat de personen die zonder ster werden aangetroffen, daaraan geen schuld droegen. Deze verklaringen werden hun ter hand gesteld met mijn ondertekening. Asscher die zich met dergelijke details nooit bemoeide, wist er niets van. Des maandags werd ik opgebeld door Rombach die mij de oorzaak der verklaringen vroeg en met mijn uitleg tevreden was. Des dinsdags in de ochtend werd ik echter op de Zentralstelle ontboden en aan een verhoor onderworpen. Ik moest daarbij, wat nimmer geschiedde, staan (als een eigenaardigheid moge ik alvast vermelden dat, toen ik zei, van de gelegenheid gebruik te willen maken om enkele zaken van de Joodsche Raad te bespreken, mij dadelijk een stoel werd aangeboden). Het verhoor was zeer streng en Lages die binnenkwam en naar mijn overtuiging van de gehele kwestie niets begreep (evenmin trouwens als ik) voegde zich bij al deze strengheid. Het bleek dat ik mij had schuldig gemaakt aan gebrek aan vertrouwen. Des zaterdags was mij door Aus der Fuentes verzekerd dat arrestatie van onschuldigen niet zou plaats

vinden en ik had het nu nodig gevonden, een verklaring te geven, terwijl ik erop had moeten vertrouwen, dat hij zijn woord zou houden. Aus der Fuentes was zeer opgewonden en wendde zich, gelijk hij bij zulke gelegenheden placht te doen, naar het venster om zijn ontroering te verbergen. Ik antwoordde natuurlijk dat het niet ging om een gebrek aan vertrouwen, maar dat ik de Joden niet wilde blootstellen aan gevangenneming. Er was, zo betoogde ik, al schrik genoeg onder hen en mijn ~~mijn~~ maatregel had bedoeld hun die niet door een arrestatie in nog groter mate te bezorgen. Mijn woorden baatten echter niet. Het verhoor waarbij ook mijn verklaring aan Rombach in het spel kwam, werd vrijwel de gehele dag voortgezet en ik bereidde Sluzker er reeds op voor dat ik zou worden gevangen genomen. Des avonds te zes uur werd ik bij de SD geroepen om mijn vonnis te vernemen. Blumenthal deelde mij daarbij mede dat, hoewel mijn misdrijf zeer ernstig was en de voorzitters van de Joodsche Raad hierom dienden te worden gevangen genomen, men toch besloten had dit niet te doen, omdat men van mijn goede bedoeling overtuigd was. Ik zeide hem dat ik van de hele zaak niets begreep en dat ik hem toch moest zeggen dat, terwijl ik vrijwel mijn gehele leven voor zaken van vluchtelingen met autoriteiten had onderhandeld en dus kon weten wat dit betekende, ik iets dergelijks nog nimmer had ondervonden, maar dat ik wel geleerd had dat deze autoriteiten anders waren dan de vroegere. Blumenthal glimlachte en zei: Ja, wij zijn anders.

Ik heb dit verteld, zowel om naar voren te brengen dat het onmogelijk was, in de geest dezer lieden door te dringen, als omdat bewaarheid werd wat Sluzker en ik vaak tegen elkaar zeiden dat wij altijd met één been in de gevangenis stonden. In het Oosten zou opzending naar een concentratiekamp het directe gevolg zijn geweest. In het Westen was men altijd meer geneigd om zolang het ging, aangelegenheden op rustiger wijze af te doen; dit natuurlijk uitsluitend omdat men de publieke opinie niet al te zeer tegen zich wilde krijgen.

Het dragen van de Jodenster heeft het noodlot der Joden aangekondigd en bezegeld. Alle maatregelen tegen hen konden nu gemakkelijk worden toegepast, omdat zij steeds kenbaar waren. Het niet-dragen heeft, als dit ontdekt werd, velen tot verderf gestrekt, hele families werden wel gestraft als één lid daarvan zich aan de bepaling onttrok. Ook werd, gelijk men weet, op alle mogelijke wijzen de bepaling in het nadeel der Joden toegepast: niet-bevestigde sterren leidden reeds tot moeilijkheden.

Het onderhoud op die 27ste april is in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom een der noodlottige.

Lippmann Rosenthal

Op 21 mei 1942 werden nieuwe bepalingen afgekondigd betreffende de eis om vermogenswaarden in te leveren bij Lippmann Rosenthal en omtrent het maximum van uitbetaling per maand dat op verzoek voor enkelen verhoogd werd, die geacht werden ten gevolge van hun beroep of het huis waarin zij woonden, dit nodig te hebben.

Aan het hoofd van deze instelling stond een Duitser, ik meen von Kretschmar, die later wegens oneerlijkheid is afgezet en naar ik meen, ook gevangen genomen. Wij behandelden de aangelegenheden met een Hollander wiens naam gemakkelijk in mijn archief is te vinden. Hoewel deze een moeilijk en onaangenaam man was, gelukte het toch vrij veel van hem gedaan te krijgen. Voor het overige moge ik naar Berkley verwijzen die van deze aangelegenheid voortreffelijk op de hoogte kon zijn omdat zijn schoonvader, de heer A. Krouwer, leider was van de financiële afdeling. Deze was een van de invloedrijke leden van de Joodsche Raad door zijn klaar verstand en kritische geest en zijn kennis van zaken. Zijn leiding van de financiële commissie en zijn werk daarvoor was voortreffelijk. Zijn grote steun was P. Hendrix, een bankier die uit Theresienstadt gedeporteerd is evenals zijn vrouw en kinderen. Deze laatste behartigde nog financiële zaken toen hij in Westerbork geïnterneerd was en had daardoor verlof naar Amsterdam te reizen waar hij mijn besprekingen met Rombach voortzette.

Over Lippmann Rosenthal en de financiën in het algemeen kan de heer Krouwer het best inlichtingen geven. Ik vrees echter dat hij daartoe niet bereid zal wezen, omdat hij later geariseerd en daardoor in Amsterdam gebleven, nog tijdens de oorlog moeilijkheden heeft gehad wegens zijn lidmaatschap van de Joodsche Raad; weliswaar is hij gerehabiliteerd door werk voor het verzet, maar hij heeft mij elke inlichting geweigerd, ook al had ik die voor bepaalde belangen nodig. (Hij is het best te benaderen door de heer S.J. van Lier, de vroegere gemeente-secretaris; het boek van Berkley is vooral uit gegevens van deze twee samengesteld.)

De 1ste januari 1943 werden wij bij de Beauftragte (Schröder) geroepen die ons meedeelde dat voortaan gelden voor levensonderhoud, voor ziekenhuizen, voor armenzorg en andere instellingen en arbeid niet meer door Lippmann Rosenthal aan de betrokkenen zouden worden uitbetaald, maar elke maand aan de Joodsche Raad een telkens vast te stellen "Pauschalsumme" zou worden uitgekeerd, waaruit deze dan de voornoemde kosten moest bestrijden. Dit was ons niet onaangenaam; de gang naar Lippmann Rosenthal waar opgeschoten jongens en onbekwame krachten de zaken behandelden, was voor de Joden niet aangenaam. (Ik moge hierbij vermelden dat de beampten van Lippmann Rosenthal in Westerbork die aan de daar aankomenden de vermogenswaarden ontnamen, van hetzelfde kaliber waren; daar echter was de contact-commissie velen tot steun.) Van 1 januari 1943 af begon dus de worsteling met Rombach welke ik hierboven heb verhaald.

Door de financiële commissie werd vastgesteld welke bedragen ieder kon krijgen. Het heeft veel moeite gekost, de lijsten daarvoor bij Lippmann Rosenthal te krijgen. Bij de financiële commissie was een afdeling hiervoor

ingesteld waarvoor ieder moest uiteenzetten om welke reden hij het aangevraagde bedrag per maand nodig had.

Levensmiddelen

De 12de juni 1942 werd bepaald dat Joden groenten en dergelijke artikelen alleen in Joodse zaken en op Joodse markten mochten kopen. Dit gold voorlopig slechts voor Amsterdam. Het bleek derhalve nodig dat zowel de Joodse zaken van die artikelen werden voorzien als dat Joodse markten werden ingericht. In verband daarmee werd de afdeling groentendistributie in het gebouw van de Joodsche Raad gesticht met dr. A. van der Laan, de secretaris van de Joodsche Raad, als leider. Deze was directeur van het marktwezen in Amsterdam geweest en derhalve voor deze taak bijzonder geschikt, zowel wat betreft de kennis der waren als het omgaan met de vroegere groentenhandelaren die nu als beambten van de Joodsche Raad deze nieuwe taak volvoerden. Hun gemeenschappelijke arbeid heeft gemaakt dat de aanvoer nimmer stagneerde en dat de Joden, gelijk ik reeds vermeldde, van levensmiddelen konden worden voorzien. In het gebouw van de Joodsche Raad (die onder-tussen van de Lijnbaansgracht verhuisd was naar Nieuwe Keizersgracht, ik meen, 58, een huis dat ons door de Beauftragte was aanbevolen maar dat alleen als centrum kon dienen voor enkele bureaux terwijl andere over de gehele stad verspreid waren) vormden deze lieden een roerig element dat alleen door het taktvol optreden van dr. Van der Laan tot de orde kon worden gebracht.

Enige bepalingen

De bepalingen van 30 juni 1942 betreffende het verbod om tussen 20 uur 's avonds en 6 uur 's morgens op straat te komen, het vertoeven in woningen van niet-Joden en andere maakten onderwerp van discussie uit in de juridische commissie en derhalve ook in onze besprekingen met de Duitse instanties. Wij gebruikten het Joodse Weekblad om punten waarover verschil van mening kon bestaan, op te helderen. Hierdoor kon worden voorkomen dat uit gebrek aan kennis fouten werden begaan die noodlottige gevolgen konden hebben. Beambten van de Joodsche Raad en anderen voor wie dit uit hoofde van hun functie of bezigheid nodig was, verkregen uitzondering van de bepalingen.

Aanzegging van de deportaties

In mei of juni 1942 had op de Lijnbaansgracht een verandering van leiding plaatsgevonden in de afdeling die zich bezig hield met het opmaken van de aangifte van vermogenswaarden door buitenlandse Joden. Degenen die deze moesten indienen, werden daarbij in het algemeen door Duitse Joden terzijde gestaan. Het kwam er immers op aan dat in deze opgaven niets vermeld zou worden wat tot strafvervolgning van de betrokkenen kon leiden, dus het smokkelen van geld uit Duitsland wat wel ieder gedaan had, verkeerde opgaven voor belastingen en dergelijken. De beampten waren voornamelijk juristen en deze konden de gegevens welke de buitenlandse Joden hun brachten, dusdanig verwerken dat de smokkel of de verkeerde opgave niet duidelijk werden, een levensbelang uiteraard voor de betrokkenen en een reden waarom wij dit werk op ons hadden genomen.

Maar gelijk ik al vroeger heb gezegd, de Nederlandse Joden hadden zich behalve dan de Zionisten niet verbonden gevoeld met Joden uit andere landen. Zij hadden de Duitse vluchtelingen aanvaard omdat deze slachtoffers waren van het antisemitisme, maar zij hadden zich nooit één met hen gevoeld. Trouwens ook de Duitse Joden waren voor een groot deel een kolonie op zichzelf gebleven en zij hadden in grote massa ook op hun beurt weer niets willen weten van de immigranten uit Polen die naar Duitsland waren gekomen.

(Ik moet in dit opzicht uitdrukkelijk uitzondering maken voor een eminent man, mijn hulp bij het vluchtelingenwerk, dr. Hans Goslar, die met zijn schoonvader dr. Alfred Klee (beiden zijn omgekomen) juist voor opname van de Poolse Joden in de Duits-Joodse gemeenschap had geijverd.)

Wegens deze antipathie tegen de Duitse Joden ontstonden er in de Joodsche Raad en andere kringen bezwaren tegen het feit dat zoveel Duitse Joden bij de betrokken afdeling en in het algemeen op het bureau aan de Lijnbaansgracht werkzaam waren. Leidster van het bureau met grote invloed op de andere bureaus in dat gebouw was mevrouw G. van Tijn-Cohn, eveneens van Duitse afkomst. Deze had onder haar vele, soms eigenaardige eigenschappen de gave om in een bepaald werk nauwkeurig het tijdstip te doorzien wanneer zij dit op moest geven. Zij kende de vijandige stemming die daar tegen haar in sterke mate heerste, zowel omdat zij Duitse was als omdat zij steeds de eerste plaats wilde innemen. (Ikzelf had als Zionist tegen het eerste niet het minste bezwaar, maar ook ten opzichte van haar andere eigenschappen hield ik haar altijd de hand boven het hoofd omdat zij in organisatie- en financiële aangelegenheden een voortreffelijke kracht was.)

Mevrouw Van Tijn deelde mij mee in mei of juni 1942 dat zij de leiding van het genoemde bureau wilde opgeven; de antipathie van velen was mij bekend en ik moest haar dus gelijk geven. Zij trad af en werd opgevolgd door de heer A. de Hoop, voor de bezetting directeur van de Bioscoopbond, die later om onbekende reden na in Westerbork voortreffelijk werk te hebben gedaan, als leider van de Joodsche Raad en ten opzichte dier aangiften die toen in Westerbork werden samengesteld, vermoedelijk door verraad uit kringen van de Bond met zijn familie op transport is gesteld en nimmer terugkeerde.

Eind juni 1942 kregen wij een oproep om op een vrijdagavond op de Zentralstelle te komen. Reeds lang hadden geruchten de ronde gedaan dat ook de Hollandse Joden de aangiften waartoe tot nu toe alleen de Duitse Joden verplicht waren geweest, zouden moeten inkveren. Wij verwachtten dat dit ons op die avond zou worden meegedeeld; Asscher die zich met dergelijke administratieve aangelegenheden niet bemoeide, meende ook deze aan ons te kunnen overlaten en had ons ~~aan~~gezegd, dat hij gaarne om uit te rusten een weekend in Noordwijk zou doorbrengen. Aangezien wij geloofden dat het inderdaad alleen om een administratieve maatregel ging, hadden wij daartegen geen bezwaar geuit, zodat de heer De Hoop, dr. Sluzker en ik naar de conferentie gingen. Ik herinner mij alsof ik een voorgevoel heb gehad dat iets vreselijks komen ging, hoe ik met dr. Sluzker die blijkbaar evenzeer ongerust was, en mij daarom uit mijn woning afhaalde om nog allerlei te kunnen bespreken, op een prachtige zomeravond onderweg troost trachtte te putten uit het gezang der vogels die zich aan alle kanten lieten horen.

Wij werden ontvangen door Aus der Fuentes en Wörlein. De eerste deelde ons mee dat hij ons een gewichtige mededeling moest doen. Er zou een werkverruiming komen voor Joodse mannen en vrouwen van 16 tot 40 jaar, doch nu niet in Nederland, doch in Duitsland. Deze Arbeitseinsatz zou polizeilich zijn en dus onder de Zentralstelle staan. Zowel buitenlandse als Nederlandse Joden zouden er voor worden opgeroepen, zo zij gezinnen hadden, in gezinsverband.

Wij waren van deze geheel onverwachte mededeling natuurlijk uitermate geschrokken. Ik zei: "U weet natuurlijk dat een dergelijke Arbeitseinsatz ingaat tegen de bepalingen van het volkenrecht." Hij antwoordde onmiddellijk: "Wir bestimmen das Völkerrecht." Ik nam papier en pen en zei dat ik deze uitlating wilde opschrijven, maar hij onderbrak mij door te zeggen: "Ik bedoel: wir bestimmen den Arbeitseinsatz." Ik zei dat ik dit niet belangrijk vond en legde mijn pen neer. Hij vervolgde door mee te delen dat verwacht werd dat de Joodsche Raad hieraan zou meewerken door het in-~~stare~~ vullen van de vermogensaangiften die moesten worden aangegeven, voor men aan de polizeiliche Arbeitseinsatz deel kon nemen. Ik nam daarop mijn portefeuille op als teken dat ik het onderhoud als geëindigd beschouwde en dat wij niet bereid waren tot medewerking. Op dat

*En voerde er later
aan toe: "Hij mist
die Siegel."*

ogenblik echter zag ik of meende ik in de ogen van Aus der Fuentes en Wörlein een dergelijke triomf te zien dat ik haar weer neerlegde. Wörlein maakte dadelijk hierover een opmerking en zei dat het opnemen van de portefeuille een bewijs was geweest dat wij niet wilden meewerken. Ik trok hieruit te sterker mijn conclusie en zei dat in een zo belangrijke aangelegenheid overdenken en dus het eventueel terugkomen op een eerste impuls noodzakelijk was.

Wij gingen nu door met het gesprek waarin bijzonderheden naar voren kwamen die uiteraard vooral de heer De Hoop aangingen, en namen daarna afscheid. Aus der Fuentes zei later tot Sluzker dat het gesprek hem bijzonder on aangenaam was geweest.

Ik heb er later natuurlijk over nagedacht of ik inderdaad iets boosaardigs in de ogen van beiden kon hebben gezien en wat ervan de reden kon zijn geweest. Ik heb aangenomen dat ik gelijk had (ik moet hieraan toevoegen dat de heer De Hoop in de vergadering van de Joodsche Raad de volgende dag mij om mijn houding prees en dus dezelfde indruk had) en dat de reden hiervan was dat zij geloofden, de Arbeitseinsatz gemakkelijker zonder de Joodsche Raad te kunnen volvoeren door maatregelen van geweld. Ik heb hiervan een bevestiging gevonden in het boek van dr. H.G. Adler over Theresienstadt waar hij op pag. 20 de tragische problematiek van een dergelijke beslissing schildert in de volgende woorden: "Funktioniert er (der Judenrat), ist er gefügig, so vermag er den Prozess der Liquidierung zu beschleunigen. Verweigert er den Gehorsam, so beschwört er Sanktionen gegen die Gemeinschaft herauf ohne die Gewissheit den Liquidationsprozess damit aufgehhalten zu haben." De eerste zin is daarbij vooral op de toestanden in het Oosten toepasselijk waar de Joodse Raden een bepaald aantal Joden voor de deportatie moesten aanwijzen, wat bij ons nimmer het geval is geweest; weliswaar hebben wij hulp verleend bij het invullen der lijsten, doch dit had evengoed in Westerbork, waar men dwang kon toepassen, kunnen geschieden, waar het later ook geschied is. Bovendien kregen wij door deze medewerking het recht om vrijstellingen op de bepaalde wijze voor te dragen en vermeden wij bovendien dat de Joden zelf zonder onze hulp en dus met gevaar voor levensgevaarlijke fouten ^{deze} zouden invullen en ze dan weer zonder onze hulp op de Zentralstelle met zijn vijandige beampten moesten indienen. Dat de Duitsers bij weigering onzerzijds inderdaad naar deze sancties op grote schaal zouden hebben gegrepen, is wel duidelijk uit het feit dat zowel voor als na de eerste transporten razzia's zijn gehouden, de eerste ter waarschuwing, de tweede als straf voor de geringe opkomst.

De formulieren

Waarschijnlijk vond men deze methode gemakkelijker en begroette daarom met vreugde mijn eerste handeling, al moet ik erkennen dat Aus der Fuentes bij de eerste razzia onder zijn leiding grote tegenzin toonde.

Wat er die avond zou zijn geschied als Asscher aanwezig was geweest, is onmogelijk te zeggen. Zijn afwezigheid kan natuurlijk van historische betekenis geweest zijn voor de volgende tijden. Ik heb echter reden om aan te nemen dat hij zich met mijn tweede zienswijze zou hebben verenigd, omdat hij de volgende ochtend, toen hij op ons telefonisch bericht teruggekeerd was, dit deed. Hij was een man met primaire karaktereigenschappen. Hij kon onmiddellijk een besluit nemen maar trok dit dan na beraad en overweging even dikwijls in. Dat zou vermoedelijk ook in dit geval zo geweest zijn.

De volgende ochtend riep ik enkele van de invloedrijkste leden van de Joodsche Raad bijeen om hun de vreselijke boodschap mee te delen. Zij keurden in afwachting van de vergadering van de Joodsche Raad welke die middag zou worden gehouden, mijn besluit goed.

In de middagvergadering was dit eveneens het geval. Berkley heeft deze goed beschreven met alle argumenten pro en contra. Ik moge eraan toevoegen dat de heer Voet die toen nog lid van de Joodsche Raad was, in zijn dagboek heeft opgetekend (wat ik zelf mij niet herinner) dat ik in deze vergadering gezegd heb: "Dit is het einde van de Joodsche Raad." Hij prijst deze uitlating omdat naar zijn mening ik op dat ogenblik de situatie goed doorzag. (Het dagboek is nog in het bezit van zijn zoon, de heer Voet in Israel.)

Toch moet ik ook na al wat de Nederlandse Joden hebben ondervonden, thans als mijn mening uiten dat ons besluit in die tijden en in die omstandigheden goed was. Ik wil het zo sterk mogelijk uitdrukken. Zou niet na de bevrijding een zo sterke actie tegen de Joodsche Raad zijn ontketend dat zij mij in een verdedigende positie heeft gebracht, ik zou zowel aan de juistheid of noodzakelijkheid, gelijk Abel Herzberg het uitdrukt, van het bestaan van de Joodsche Raad of van zijn besluit om zijn medewerking te verlenen ook bij de deportaties, nimmer hebben getwijfeld. Men vergeeft mij het persoonlijk woord als ik zeg dat ik het moeilijke leven na de bevrijding heb kunnen dragen omdat ik mijn best heb gedaan, mijn mede-Joden bij te staan in het grootste gevaar dat zij konden doorleven. Had ik mij aan deze plicht tot helpen die mijn leven had gevuld, onttrokken door mijzelf in veiligheid te stellen, zo had ik mij dit nimmer vergeven. Ik bedoel daarmee niet dat ik hun die dit gedaan hebben, dit verwijt of mij als hun meerdere beschouw. Zij hadden tot redding van hun eigen leven en het leven van hun gezin niet alleen het recht, maar de plicht, doch de meesten van hen hadden niet een leven achter zich waarin hun toewijding aan de Joodse zaak de kern van hun bestaan vormde.

Toen ik het tweede besluit nam en in de Joodsche Raad na twijfel de medewerking bepleitte, werd ik zeker meer gedreven door deze wil dan door datgene wat ik in de ogen van Aus der Fuentes en Wörlein had menen te bespeuren. Wanneer ik in de tijd van de arbeid had geweten wat er in het Oosten geschiedde, zo zou ik dit werk niet hebben gedaan. Men kan zeggen dat het dan te meer nodig ware geweest en ook als meer nodig moest zijn gevoeld. Maar het zou onmogelijk zijn geweest om te gaan met lieden van wie ik wist dat zij de moordenaars waren van mijn volk. Nu het echter om tewerkstelling leek te gaan en ook in brieven welke wij ontvingen, van vernietiging geen sprake was (de tewerkgestelden immers wisten daar zelf niets van) moesten de pogingen om hen te redden voor wie de mogelijkheid aanwezig was, doorgaan. Een andere weg had ik niet kunnen betreden en ook ~~wanneer~~ Asscher of anderen in de loop der tijden weifelden, ben ik zelf bij dit standpunt gebleven. Het heeft mij de kracht gegeven om zelfs de razzia's bij te wonen, een kracht waartoe, hetgeen ik om zijn menselijkheid waardeer, Asscher en anderen niet in staat waren.

Het is bekend dat de 15de juli de oproepen voor de Arbeitseinsatz eerst naar het Centraal Station begonnen. Zij werden per aangetekende brief bezorgd, maar vooraf hadden wij de lijst verkregen. Wij konden daarop hen schrappen die volgens de bepalingen van oproepen waren vrijgesteld. Voorzover ik weet werden onze adviezen hieromtrent steeds aanvaard en dit gaf mij in die tijd nog de overtuiging, juist te hebben gehandeld.

De vrijstellingen werden gebracht in een van onze bureaux aan de Lijnbaansgracht dat de naam kreeg van Geheim Bureau. Deze naam heeft ertoe geleid dat men geloofde dat hier juist de oproepen gereed werden gemaakt hetgeen echter, zoals ik reeds zeide, noch toen noch later ooit is geschied. Wij hebben altijd geweigerd, de oproepen zelf te tekenen en men heeft deze ~~wijgri~~ weigering steeds gerespecteerd. De treinen vertrokken zo ik mij wel herinner, elke avond van het Centraal Station naar Westerbork. Voor het bestaan van de Joodse Schouwburg als verzamelpunt haalden trams de zich anmeldenden uit verschillende delen van de stad. Onze medewerkers waren op het station aanwezig om hulp te bieden en in Westerbork werden door de Joodsche Raad en andere instanties alle gevallen nog eens onderzocht, Doch slechts weinigen gaven aan de oproep gehoor.

De razzia van 14 juli 1942

Deze kleine opkomst was uiteraard een gevolg van de angst en onzekerheid die heerste en de onwil om het eigen huis te verlaten; en deze was niet gebroken door een razzia van 14 juli die als een waarschuwing was bedoeld. Hierbij werden 400 Joden gearresteerd onder wie ook employeés van de Joodsche Raad. Zij stond onder leiding van Blumenthal.

Allen of bijna allen werden naar het gebouw van de SD in de toenmalige Euterpestraat gebracht waar zij de tuin als verblijfplaats kregen aangewezen en de kelders des nachts. In de tuin moesten zij in twee groepen telkens om de beurt rondwandelen. Het was een afschuwelijk gezicht en even afschuwelijk was dat vrouwelijke medewerksters van de Zentralstelle vanuit de ramen de ongelukkigen fotografeerden.

De tweede dag gingen Asscher en ik naar Blumenthal toe terwijl hij met zijn gevolg naast de rondwandelende groepen stond. Wij betoogden dat er niet de minste reden was geweest, hen gevangen te nemen daar zij volkomen onschuldig waren (de employeés van de Joodsche Raad waren al de eerste dag op een door ons ingediende lijst vrijgelaten). Blumenthal, zeker niet alleen door onze woorden, liet allen vrij met uitzondering van enkelen die in hun fietstassen voorwerpen hadden die zij om een of andere reden niet mochten bezitten of vervoeren. Deze werden naar Westerbork gebracht.

Vertrek van "transporten" uit Westerbork

Eind juli of begin augustus kwamen op een donderdagmiddag enkele personen uit Westerbork bij mij, Joodse ambtenaren en een Quaker die daar werkzaam was. Zij vertelden mij dat de vorige avond uit Hooghalen een transport vertrokken was met bestemming naar het Oosten die het eerste transport gedeporteerden daarheen vervoerde. De trein bestond geheel uit goederenwagens, behalve enkele personenwagens voor het personeel. De toenmalige commandant van Westerbork had langs de trein gelopen, almaar roepend dat dit niet ging, dat de mensen bij aankomst zouden moeten werken en dan al door de treinreis dodelijk vermoeid zouden wezen.

Wij zaten geheel verslagen bijeen. Ik bedacht dat als de deportaties op die wijze geschieden, onmogelijk arbeid het einddoel kon wezen, maar dat de gedeporteerden een onzekere toekomst, wellicht de dood tegemoet gingen. Wij overlegden wat wij konden doen en ik zei dat ik de volgende ochtend de Zentralstelle zou opbellen. Vóór ik dat echter doen kon, hadden zij mij reeds bereikt, om mij mee te delen dat het getal ~~opgekomenen~~ opgekomenen van de vorige avond zo gering was als nooit tevoren. Ik antwoordde dat dit geen verwondering kon wekken als de vertrekkenden zo behandeld werden als dit in Westerbork was geschied en dat ik hun dadelijk wilde spreken. Asscher en ik gingen naar de SD en werden daar door Aus der Fuentes en Blumenthal ontvangen. Ik ging zitten en zei dat niet-Joodse inwoners van Drente bij mij gekomen waren om hun verontwaardiging te uiten dat de gedeporteerden in goederenwagens (zij zeiden veewagens) waren vervoerd, dat de commandant zelf daartegen protest had aangetekend en dat het voor mij een bewijs was dat de Joden niet naar het Oosten werden gestuurd om daar te werken, maar dat men ze zou "abschlachten".

Ik kon mijn drift en ontroering niet meester blijven en Aus der Fuentes en Blumenthal waren zeer onder de indruk. Zij zeiden dat zij de kwestie onmiddellijk zouden onderzoeken (natuurlijk ter wille van de grootte der transporten) en dat wij er verder van zouden horen.

Des middags vond een tweede conferentie plaats waarbij ook Schröder aanwezig was. Een van de drie zei dat zij de kwestie hadden onderzocht en dat ik gelijk had gehad. Alleen het woord "abschlachten" had ik niet mogen gebruiken, zei Blumenthal. "De Duitsers schlachten niet ab." In het vervolg zouden personenwagens voor de transporten worden gebruikt.

Dit is ook geschied tot een bepaalde datum waarop Gemmecker uitdrukkelijk liet weten (ik vermoed ter wille van Sluzker, want ik was reeds geïnterneerd en heb in die tijd hem slechts eenmaal in het begin gesproken) dat er geen personenwagens meer beschikbaar waren en

dat daarom goederenwagens zouden moeten worden gebruikt, welke men echter zo geriefelijk mogelijk zou maken. (Zelf ben ik ook in zo'n goederenwagen twee dagen lang op weg naar Theresienstadt geweest. Het was vermoeiend omdat men altijd op de grond moest zitten, hoogstens wat tegen de wand van de wagen kon leunen, omdat alleen bovenin in de wand openingen waren en omdat er slechts één emmer was als gemeenschappelijk toilet, die onderweg zo nu en dan geleegd werd.)

Naar Bergen Belsen bleven echter personentreinen gaan omdat het vertrek daarheen als een bevoorrechtiging werd beschouwd.

Bij de tegen mij gevoerde vervolging heeft men in dit woord "abschlachten" wel een bewijs menen te vinden dat ik op de hoogte was van het eigenlijke doel der reis, of dit althans vermoedde. Ik moet erkennen dat ik zelf niet weet om welke reden ik het heb geuit. Zonder twijfel zag ik in de wijze van vervoer een aanwijzing ervoor, doch meer gegevens had ik niet. Ik kan, zo ik de verklaring niet wil zoeken in zaken die boven menselijk bereik liggen, dit woord niet verklaren. Toen grif werd toegegeven dat ik gelijk had, en personenwagens werden ingevoerd, heb ik met mijn verstand het ook van mij afgezet, zeker ook omdat wij in de loop der tijden berichten uit het Oosten kregen die op werkgelegenheid duiden, welke er inderdaad ook was. Eenmaal is zelfs een gevluchte uit Maidanek bij ons gekomen die ons zeide dat de toestanden daar niet slechter waren dan in Westerbork. Nu wij weten dat zelfs diegenen die dicht bij de crematoria woonden, de bedoeling daarvan niet kenden, nu wij weten dat in Theresienstadt de jongeren de voor allen bestemde gaskamers hebben gebouwd zonder het doel daarvan te kennen, nu ik weer inzage heb gekregen van een brief welke Max Bolle, de algemene secretaris van de Joodsche Raad, uit het kamp waar hij vertoefde en dat dicht bij Auschwitz lag, aan zijn secretaresse heeft geschreven en waarin hij vroeg of wij soms iets wisten omtrent het lot van zijn vrouw en kinderen, nu kan ik begrijpen dat ondanks de aanwijzingen en de gevoelens die ik zelf blijkens mijn verhaal had, wij onkundig bleven, hoe naief dit op het ogenblik moge schijnen.

Ik moge hier wederom iets aan toevoegen wat op zichzelf niet van gewicht is, maar dat ik toch als commentaar op de in het bezit van Oorlogsdocumentatie zijnde verhalen niet wil vergeten. Er komt daarin een getuigenis voor van mr. Stomps die met een voormalig Oostenrijks officier op het bureau van de Joodsche Raad bij mij zou geweest zijn met verhalen omtrent de gebeurtenissen in het Oosten. Mr. Stomps is een achtenswaardig man, naar ik verneem, maar het verwonderlijke is dat noch ikzelf noch mijn toenmalige secretaresse, mej. F. de

Lange (Ruijschstraat 41), die alle bezoekers bij mij bracht, zich iets van dit bezoek herinneren. Bovendien staat reeds in het verhoor dat de officier mij iets heel anders verteld zou hebben dan de uitmoording in de vernietigingskampen en in de derde plaats heb ik omtrent de politieke betrouwbaarheid van deze officier die toegang had o.a. tot von Weissäcker's blijkens documenten bij het Rijksinstituut, een bijzonder slechte indruk gekregen. Ik meen zelfs dat hij door de Nederlandse regering later is uitgewezen. Dit echter uitsluitend als commentaar, niet ter zake.

De naam van de officier van, meen ik, meerdere of iets dergel.

Algemene beschouwingen over de razzia's

De razzia's welke vanaf 6 augustus 1942 tot en met september 1943 hebben plaatsgevonden (die van 14 juli vormt een uitzondering als waarschuwing vooraf), vonden plaats wanneer er niet voldoende Joden zich hadden gemeld voor de opkomst aan het Centraal Station, of als straf, of wanneer Berlijn een grote deportatie eiste, hetgeen vooral in later tijd meerdere malen geschiedde. Zij waren, afgescheiden van het afschuwelijk karakter der razzia's zelf dat ik bij de verschillende razzia's beschrijven zal, ook hierom noodlottig omdat bij de haast waarmee alles geschiedde en het grote aantal der gedeporteerden, vrijstellingen in het algemeen wel haast niet te bereiken waren. Dit geschiedde dan wel in Westerbork door de Contact Commissie in overleg met ons en verschillende organen. Als transporten te spoedig vandaar vertrokken, was dit niet mogelijk. Wij vreesden daarom het feit van de razzia zozeer dat wij, als daarmee bedreigd werd, zonder enig verweer een waarschuwing in het Joodse Weekblad plaatsten.

Zich na oproep te houden

De razzia's hebben de Duitsers in staat gesteld, het Jodendom in Nederland te liquideren. Alle andere methoden gingen, juist omdat eerst de vrijstellingen moesten worden uitgezocht, langzaam. Als bewijs hiervoor buiten mijn eigen herinnering kan worden aangehaald dat in het geheime stuk "Entwicklung der Judenfrage in den Niederlanden (bis zum Jahresende 1942)" nog staat dat wegens zieke Joden en Sperrren "schlagartige Räumung ganzer Provinzen nicht möglich ist. Der ~~Ab~~ Abtransport aus Wohnungen und Lagern geschah deshalb mit persönlichem Aufruf.", terwijl in het rapport "Entjudung der Niederlande, 15 Juni 1944" wordt vermeld dat "in der Hauptsache" (de deportatie geschiedde) "mit schlagartigem Festnahmeaktionen von kleinerem oder grosserem Ausmass."

De Sperrren, velerlei in haar soort, hadden dus in den beginne de grote razzia's verhinderd. Het is mijn lezers bekend, maar ik wil toch het hier vermelden dat in het Oosten dergelijke razzia's vele tienduizenden in eenmaal ombrachten. Het zou dus voor de Duitsers

niet moeilijk zijn geweest, de in verhouding daartoe kleine Joodse bevolking van Nederland in enkele grote razzia's te deporteren. Of de houding van Aus der Fuentes en Wörlein op de avond die ik heb beschreven, daardoor bepaald werd? In elk geval was dit later een van de redenen waarom ik van mijn besluit later geen berouw heb gehad.

Belangrijker echter is, in hoeverre dit besluit waarvan de Joodsche Raad zich de verantwoordelijkheid bewust was, goed of juist fataal is geweest voor de Nederlandse Joden. Is mijn redenering juist, dan moet m.i. worden gezegd dat het goed was, omdat ons parool "door rekken redden" erbij opging, doch anderen mogen hierover oordelen.

Enige razzia's augustus en september 1942

De 6de augustus 1942 vond plotseling een razzia plaats omdat er niet voldoende Joden opkwamen voor deportatie. Ik meen dat daaraan vooraf gegaan was de beruchte redevoering welke door Schmidt was gehouden en waarin hij had gezegd dat de Joden een begin moesten maken met het opruimingswerk en dat hun lot hard zou wezen. Berkley (p. 72) heeft reeds verteld dat wij bij Lages, Aus der Fuentes en Schröder (zo ik mij wel herinner) werden geroepen omdat zij met ons wilden spreken over de geringe opkomst. Wij vonden uiteraard de gelegenheid te betogen dat de redevoering van Schmidt de oorzaak daarvan was en dat zij, beter dan ons te roepen, zich bij Schmidt erover konden beklagen. Zij antwoordden echter met de razzia.

Deze begon reeds vroeg in de morgen, als ik mij wel herinner door aanhouding op straat. (Juist hiervoor en bij overtredingen was de Jodenster noodlottig, gelijk Aus der Fuentes mij reeds had voorspeld.) Daar deze razzia de eerste was in haar soort, begaf ik mij naar Aus der Fuentes om te vragen wat er aan de hand was. Ik trof hem in zijn kamer in een grote en, naar het mij voorkwam, en nog altijd voorkomt, werkelijke ontroering. Hij verklaarde mij dat de razzia geschiedde omdat te weinig Joden opkwamen en men de transporten voltallig moest hebben en hij zei toen, mij aankijkend: "Aber glauben Sie mir, Herr Cohen, ich will es nicht." Ik nam toen zijn beide handen en zeide: "Aber, Herr Hauptsturmführer, wenn Sie nicht wollen, so tun Sie es nicht." Hij keerde zich naar het raam, wat hij deed als hij in ontroering was en zijn tranen wilde verbergen, keerde zich toen om en zeide: "Herr Cohen, ich muss, es geht nicht anders." Ik sprak hem nogmaals toe, maar hij herhaalde alleen zijn woorden.

ons niet bewust dat de ramp door geen methode gekeerd kon worden.

Bij de razzia werden 600 Joden opgepakt en vandaar naar Westerbork en later naar het Oosten vervoerd.

Aan Asscher en mij werd opgedragen, in het Joodse Weekblad de mededeling te plaatsen dat Joden die waren opgeroepen en niet verschenen, naar het concentratiekamp Mauthausen zouden worden gebracht. Wij plaatsten, gelijk ik zeide, deze mededeling om verdere razzia's zo niet te voorkomen dan toch te trachten af te wenden, ~~wat indig was denk dat wij daarmee alleen de wettelijke Joden in handen gaven.~~

Doch de razzia had een ontzaglijke schrik over de Amsterdamse Joden gebracht en wij mochten toen niet anders handelen.

Onmiddellijk daarna, de 9de augustus, vond op een avond een razzia plaats in de Rubensstraat en omgeving. Asscher en ik gingen dadelijk naar de Zentralstelle, waar de gevangengenomenen werden samengebracht. Ook dr. Sluzker was daar aanwezig met een deel van de staf van de Expositur. De gearresteerden, (de reden dezer nieuwe razzia heb ik nimmer begrepen) werden samengebracht in het gymnastieklokaal van de vroegere school. Zij waren plotseling uit hun huizen gehaald vrijwel zonder bagage en onder hen waren verschillende van de voornaamste werkers van de Joodsche Raad, doktoren van ziekenhuizen en anderen.

Ik zei Aus der Fuentes dat, als hij deze mensen zonder nader onderzoek wegzond, hij de Joodsche Raad en het Joodse leven in Amsterdam zou ontwrichten. Hij legde daarop 20 briefjes voor Asscher en mij en zei dat wij 20 mensen konden uitkiezen die wij onontbeerlijk achtten. Later heb ik mij vaak verbaasd dat ik dit onmiddellijk aanvaardde en mij wel afgevraagd, hoevelen deze keuze op zich zouden hebben genomen. Asscher kon, toen eenmaal de keuze kwam, het niet verdragen en ging weg. Ik zelf bleef staan naast Aus der Fuentes die half dronken was.

De gearresteerden kwamen daarop langs ons en ik moest de keuze doen. Deze was in zoverre aangewezen dat de Joodsche Raad altijd vrijstellingen kon geven voor diegenen die voor de Joodse gemeenschap van belang waren, en daar ik de meesten kende, kon ik deze dus aanwijzen. Maar in mijn leven heb ik later meer gedacht aan hen die ik had afgewezen dan aan hen die ik aangewezen heb.

Er kwam een ogenblik dat ik mijn taak wilde neerleggen.

Er was onder hen een heer Calff, een onmisbare medewerker onzer financiële commissie. Ik wees hem aan. Bij hem waren zijn drie kinderen, zo prachtige mensen, twee zoons en een dochter, als men zelden ontmoet. Aus der Fuentes wilde deze niet met de vader bevrijden. Ik zeide dat dit tegen de afspraak was, doch hij gaf niet toe.

De vader wilde nu met de kinderen meegaan, doch de kinderen smeekten hem, bij hun moeder te blijven, wat hij deed.

Ik wilde Aus der Fuentes zeggen dat ik, omdat hij zijn woord brak, mijn taak neerlegde, maar ik zag mannen aankomen met hun jongere kinderen, die hun ganse leven voor de Joodse gemeenschap hadden gewerkt, dit ook nu deden en die ik derhalve niet aan dit lot mocht overlaten, nu ik eenmaal de kans had, hen te bevrijden. Ik ging dus door en kon inderdaad deze redden, onder wie ook de weduwe van een onzer medewerkers, pas gestorven, die ik met haar kinderen echter niet om dit gemis ook dit nieuwe verdriet mocht aandoen. Prof. Sinzheimer met zijn vrouw bevonden zich onder de komenden. Ik zei Aus der Fuentes, wie hij was en vroeg hem deze beiden vrij te laten buiten de twintig. Hij stemde toe. Zij hebben beiden de oorlog overleefd.

Toen dit was afgelopen, maakte ik er dr. Sluzker een verwijt van dat hij mij alleen had gelaten. Hij zeide: "Ik heb gewacht tot U klaar was en ben toen nog eens aan het werk gegaan en heb nog 18 medewerkers van de Joodsche Raad boven de 20 bevrijd."

Deze 40 vormden een vrij groot deel van de weinigen, die gevangen waren genomen, maar ik wil alleen zeggen dat het beeld van die avond mij nimmer meer heeft verlaten.

In de toenmalige tijd heb ik nimmer één aanmerking op mijn gedrag gehoord behalve deze ten opzichte van de bevrijding dier weduwe wier man een groot vriend van mij was geweest. Het ontbreken dezer aanmerkingen kwam zonder twijfel voort uit het feit dat men eraan gewend was dat zij die voor de Joodse gemeenschap werkten, ten opzichte der deportaties in het algemeen in een uitzonderingspositie verkeerden. Men kan er natuurlijk over twisten en zal het nimmer erover eens worden of men het leven van de ene mens boven dat van de andere mag stellen alleen maar omdat de een van meer gewicht is voor de gemeenschap dan de ander; immers ook de beoordeling daarvan is een subjektieve, maar in een oorlog geschiedt dit in alle kringen en alle landen eveneens. Maar bovendien, niet wij hadden deze regel bepaald, doch de Duitsers hadden ons deze vrijstellingen aangeboden. Daarvoor dienden later ook de Sperrren. Wij konden deze niet weigeren ter wille van de gemeenschap, maar vooral omdat zij redding van mensenlevens betekenden. En wanneer ik nu naast de beelden van hen die ik moest afwijzen, ook de overlevenden van die avond zie, dan zie ik in dat de keuze, nu wij eenmaal op deze verantwoordelijke post ons hadden laten plaatsen, onontkoombaar was.

Op 2 augustus 1942 vond in verschillende plaatsen van het land op een zondag (in mijn "Zwervend en Dolend" heb ik reeds vermeld dat de Duitsers bij voorkeur gewijde dagen of dagen in de buurt daarvan voor hun "acties" uitkozen) een razzia plaats op Katholieke Joden. De reden daartoe werd teruggebracht tot de houding van de Aartsbisschop die een fel protest had geuit tegen de Jodenvervolging, terwijl de Protestanten om redenen die gemakkelijk te vinden zijn, minder streng werden behandeld, integendeel, naar ik nog hoop uiteen te zetten, in een uitzonderingspositie kwamen te verkeren, tenzij het alles een machinatie van Rauter was die ontevredenheid tussen de beide groepen wilde wekken.

Hoe dit zij, de overval was plotseling en zij werden, zo ik mij wel herinner, allen of de meesten van hen in de Joodse Schouwburg in Amsterdam verzameld.

Wij zijn voor hen opgekomen, doch natuurlijk zonder succes. In mijn aantekeningen vind ik met een vraagteken dat zij reeds 4 augustus zijn doorgezonden ten getale van 97 (er waren 3 + 2 of 3 + 1 geestelijken onder). In elk geval echter zijn enkelen in Westerbork gebleven, want ik heb hen daar toen ik het kamp bezocht, zelf gezien.

De reactie op het protest van den Aartsbisschop moest ons na het gebeurde met onze brieven betreffende de geïnterneerden in Buchenwald, nog voorzichtiger maken. Wanneer men niet schroomde de machtige Katholieke kerk op die wijze te behandelen, hoe zou dit dan wel te onzen opzichte zijn? Toch hebben wij ons van protesten en vooral van fel optreden wanneer dit nodig was, niet onthouden. Dit heeft echter zo niet gebaat, toch ook nimmer geschaad, ik vermoed omdat men dit ons goed recht vond, maar bovendien omdat men het Westen heel anders behandelde dan het Oosten, waar ik ^{de}gevolg van elk protesteren de onmiddellijke doodstraf van Joodse functionarissen niet alleen uit de literatuur ken, maar in Theresienstadt zelf heb meegemaakt.

Andere razzia's

In de literatuur vind ik dat in juli 1942 er razzia's waren in Rotterdam en Den Haag. Ik zelf had in mijn herinnering dat deze pas later plaatsvonden, maar wil ze nu bespreken omdat ik mij de data zelf niet meer kan herinneren.

In Rotterdam vonden op de een of andere tijd twee avonden achter elkaar razzia's plaats die uitgingen van de Rotterdamse SD. De SD of Zentralstelle in Amsterdam die zich wel als leider van het geheel beschouwde, was er de eerste avond dan ook niet vertegenwoordigd. Wij kregen natuurlijk bericht en de tweede avond waren dr. Sluzker en ik met een deel van de staf van de Expositur aanwezig. Wij vonden er de vertegenwoordigers van de Joodsche Raad van Rotterdam onder wie vooral dr. Hendrik Cohen, mr. I. Cohen Hzn., de heer Van Daalen en anderen uitmunten. Deze handelden op dezelfde wijze als wij dit gewend waren, door de vrijstellingen eruit te halen.

De verzamelplaats was een grote loods waarlangs de spoorweg liep, zodat zij, die op transport werden gesteld, onmiddellijk in de trein konden gaan.

De tweede avond was Aus der Fuentes er ook met enkele anderen. Hij stond blijkbaar in rang boven de Rotterdamse SS zodat hij ook de leiding kon nemen. Hij ging echter niet tegen genomen beslissingen van deze in, hetgeen hij mij beduidde, toen ik vrijstelling vroeg voor enkelen van wie de Rotterdamse SS of SD al bepaald had dat zij op transport moesten worden gesteld; in Amsterdam zouden wij deze van hem vrij hebben gekregen. Hetzelfde was het geval ten opzichte van een groep kinderen uit het Joodse weeshuis.

Het was niet te vermijden dat onze vertegenwoordigers in andere steden door hun mindere ervaring soms niet geheel op de hoogte waren van de mogelijkheid tot vrijstelling. Juist daarom waren wij erheen gegaan, terwijl Aus der Fuentes zeker aanwezig was om het gezag der Zentralstelle te handhaven.

De toestanden in de grote loods en de stemming onder hen die daar verzameld waren, waren afschuwelijk. Onze Rotterdamse medewerkers die het twee avonden uithielden, daarin te werken, en van wie de meesten zijn omgekomen, verdienen in dankbare herinnering te blijven. Er waren maar weinig vrijstellingen zodat een groot aantal van hier vertrok, zeker een groot deel van de Rotterdamse Joodse bevolking.

Een ander maal, ik kan mij de datum niet herinneren en deze voor het ogenblik ook niet vinden, maar zij was zeker later, werd even onverwachts het Joodse ziekenhuis in Rotterdam op een morgen leeggehaald. Hiervoor

was de OD, de ordedienst uit Westerbork welke ter beschikking van de commandant stond, (dikwijls heeft men ten onrechte hem met de Joodsche Raad in verbinding gebracht; hij was in waarheid een kamporgaan) gerecruteerd. Dit had ons ertoe moeten brengen te denken aan een actie in Rotterdam op het ziekenhuis. Wij hadden ook wel enig vermoeden daarvan, doch durfden daarop niet afgaan, temeer omdat zij van ons, die geregeld op de Zentralstelle kwamen, van enige verbinding van dit lichaam met de OD niets bemerkten.

Toen wij de volgende ochtend uit Rotterdam bericht van de actie kregen en ik er Aus der Fuentes over opbelde, bleek inderdaad dat deze van niets wist. Van wie de actie is uitgegaan, is nooit duidelijk geworden.

Verplegend personeel, patienten en toevallige bezoekers werden wederom - de patienten met behulp van de OD; hiervoor was deze bij dergelijke razzia's dikwijls bestemd - naar de loods gebracht. Aus der Fuentes vroeg ons niet naar Rotterdam te gaan, hijzelf stuurde Streich als waarnemer. Slechts enkelen kwamen vrij onder; wie mijn dochter die er verpleegster was en die als mijn hele familie werd vrijgesteld.

Het verplegend personeel had, omdat dit het eerste ziekenhuis was dat werd leeggehaald, in Westerbork een bevoorrechte plaats. Zij of althans diegenen van hen die ik kende, zijn als een der laatste transporten vertrokken met ons naar Theresienstadt; misschien zijn sommigen ook achtergebleven omdat zij wel tot de A.K. werden gerekend. Vanuit Theresienstadt zijn allen of ~~x~~ in elk geval de meesten naar Auschwitz gezonden met het transport van oktober 1944. De patienten zijn in Westerbork verder verpleegd, tot ook voor hen het uur kwam, ik vermoed in de tijd dat daar het ziekenhuis voor het grootste deel op transport werd gesteld.

In Den Haag kan ik mij een eigenlijke razzia, zoals die hier plaatsvond, niet herinneren. Wel werden daar geregeld mensen als hier uit hun huizen gehaald, zelfs, zo ik dit goed in mijn geheugen heb, in meer geregelde vorm van wijken dan in Amsterdam. Toch is het mogelijk dat er op bepaalde ogenblikken iets als een razzia heeft plaatsgevonden want ik herinner mij een bezoek dat ik er bracht aan het Joods tehuis op de Paviljoensgracht, toen daar velen bijeen waren in dat kleine gebouw dat dienst deed als de Joodse Schouwburg in Amsterdam. Ik weet echter niet meer of zij daar verzameld waren als slachtoffers van het ophalen van elke avond dan wel van een razzia ineens. Een razzia daar herinner ik mij wel in Den Haag van het Joodse weeshuis en het Oude Liedengesticht.

De razzia's en het ophalen werd er geleid door Fisser met wie het onderhandelen niet zo moeilijk was als wegens zijn persoonlijkheid zou kunnen schijnen.

wat meer toegevend

Dit moet echter ook gelegen hebben aan onze uitmuntende vertegenwoordiger in die plaats, mr. Henri Edersheim, die gewoonlijk ook in Amsterdam de wekelijkse vergaderingen van onze staf bijwoonde om van alles op de hoogte te blijven. Dikwijls heb ik gewenst dat hij mijn mede-voorzitter had kunnen zijn in de Joodsche Raad. Hij was, gelijk ik schreef, door de omstandigheden misschien ~~nog wat beter~~ dan ik zelf, maar zijn klaar verstand, zijn takt en zijn gaven als diplomaat zouden hem voor de leiding van de Joodsche Raad een uitmuntende kracht hebben gemaakt. Zijn naam is in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom te gauw vergeten. Hij heeft in de Zionistische beweging al vroeg een zeer belangrijke rol gespeeld en gaf zich aan het Joodse werk met een voor hem vanzelfsprekende toewijding. Dit deed hij ook in Den Haag in die moeilijke tijd tot hij op een dag om redenen die ons nooit geheel duidelijk zijn geworden (men zeide dat hij goederen uit zijn huis had trachten te smokkelen) gevangen werd genomen. In de gevangenis is hij dikwijls verhoord en, naar ik van medegevangenen weet, ook mishandeld tot hij naar Westerbork werd gebracht in een zo speciaal transport, dat ook de leden der contact-commissie hem niet mochten bezoeken. Zij hebben dit toch gedaan, maar weinig meer kunnen doen dan hem en zijn vrouw die zich vrijwillig bij hem had gevoegd, van wat levensmiddelen te voorzien.

De razzia in Rotterdam is vermoedelijk gehouden omdat men de transporten van 3 x 1000 personen uit Westerbork die omstreeks die tijd begonnen, voltallig moest maken.

De Joodse Schouwburg

Eind juli 1942, zo ik mij wel herinner, zocht de Zentralstelle naar een gelegenheid om de Joden te verzamelen vóór zij naar Westerbork werden doorgezonden. Verschillende gebouwen kwamen onder beschouwing en tenslotte werd de Hollandse Schouwburg hiervoor bestemd. Deze stond onder een bestuur of een maatschappij aan welke geregeld huur moest worden betaald. Dit geschiedde door de Joodsche Raad die ook verder alle kosten droeg. Volgens de data in de literatuur was deze Joodse Schouwburg er al toen de methode van oproepen nog bestond. Ik zelf had in mijn herinnering dat zij als verzamelplaats pas tot stand kwam toen de politie elke avond de Joden begon op te halen wat echter, eveneens volgens literatuur, pas in september 1942 het geval was.

Hoe dit zij (mijn lezers kunnen de data gemakkelijker nagaan dan ik zelf), wij namen het beheer van de Joodse Schouwburg naast de SS die er de leiding had, op ons omdat uiteraard wij er veel konden brengen wat het verblijf verlichtte, terwijl de SS het zou hebben verzwaard. Er werd voor voedsel, zo mogelijk ook voor ontspanning gezorgd en Süsskind die er namens de Expositur met de leiding belast was, was een waar wonder om alles uit te vinden wat aan ons doel dienstig kon zijn. Ook zijn staf die zich naar zijn leiding richtte, heeft ware wonderen verricht. Hieronder valt vooral te vermelden mej. Hetty Brandon, evenals Süsskind later omgekomen, maar anders dan hij wel in de pers herdacht. Het is het gemakkelijkst, hier de Joodse Schouwburg als geheel te behandelen zonder bepaaldelijk op data te letten.

Er was een grote zaal waar allen verzameld waren en verder kleinere vertrekken die, als ik mij wel herinner, vooral als slaappleats voor families dienden. Achter het gebouw was een open ruimte en verschillende zijn langs de schutting daar welke van een straat scheidde, ontkomen. Süsskind zelf had voor de ontvluchting een heel systeem bedacht dat voor hem zeer gevaarlijk was, omdat hij de kaarten van diegenen die hij liet ontvluchten, telkens uit de kartotheek moest verwijderen, afgescheiden natuurlijk nog van de kans op ontdekking zelf.

Aus der Fuentes heeft in zijn verhoor gezegd dat hij wel wist dat er ontvluchtingen plaatsvonden, maar dat hij die op de koop toe nam, omdat hij op deze wijze zelf personeel spaarde. Hij heeft echter het getal ontvluchtingen dat wel in de duizenden liep, veel te laag geschat.

Süsskind en zijn staf konden echter helaas niet voor voldoende reinheid zorgen. Er was veel ongedierte en gelijk overal, bleek het onmogelijk, dit te verwijderen wegens de wisselende bevolking. Toch was het verblijf zo goed mogelijk en wanneer wij het vergelijken met de tijdelijke verblijfplaatsen in andere landen als België en Frankrijk, was het zelfs goed te noemen. Er ontstond *natuurlijk* een behoorlijke verhouding tussen de staf van de Expositur en de SS, al moest Süsskind oppassen dat deze niets merkte van het bedrog met de kartotheek.

Voor de Expositur en een enkele maal ook voor ons zelf gaf de Schouwburg natuurlijk een goede gelegenheid om vrijstellingen te bepleiten omdat de Joden die erheen gebracht werden, enige tijd bleven, Aus der Fuentes of iemand van zijn staf op een bepaald ogenblik daarheen kwam en de vrijstellingen aan hem konden worden voorgedragen. Dit gaf de tijd daarvoor die bij razzia's juist werd gemist.

Wat raadzaam is

Een verbinding bestond ter wille van de opgenomen kinderen tussen de Schouwburg en daartegenover gelegen Joodse crèche. De kinderen werden daar ondergebracht en konden vandaar door het verzet gemakkelijk worden weggevoerd omdat zich naast de crèche een kweekschool bevond waarvan de tuin aan die van de crèche grensde. De kinderen werden dan in dozen of wat het zijn mocht, naar die tuin gebracht, door iemand van het verzet in ontvangst genomen en naar de schuilplaatsen vervoerd. De SS kwam wel geregeld in de crèche, maar de directrice, mej. Pimentel, en haar staf (later mijn dochter mej. R.V. Cohen, die mej. Pimentel is opgevolgd) wisten op zo geraffineerde wijze de SS te misleiden dat het gelukt is, velen op deze wijze te redden. Men gebruikte zelfs wel poppen die de moeders droegen als bij de transporten uit de Schouwburg allen werden geteld en het bedrog dus aan het licht zou zijn gekomen, omdat een kind ontbrak.

Süsskind leidde ook dit en ik heb mijn dochter, als zij mij om raad vroeg, altijd gezegd dat zij zich naar hem moest wenden. Vond hij een ontvluchting te gevaarlijk, dan mocht zij deze niet volvoeren, omdat bij ontdekking het gehele systeem vernietigd zou zijn. Süsskind werkte voortdurend met het verzet samen. Hij is slechts eenmaal gevangen genomen, hetgeen bewijst op hoe voortreffelijke wijze hij zijn taak vervulde. Hij was een der geslepenste mensen in de goede zin van het woord die ik heb gekend en voor dit werk de aangewezen man; hoewel men om goede redenen mij buiten deze arbeid hield, kon hij nooit nalaten, mij ervan te vertellen. In bijzondere gevallen riep ik wel zijn hulp in. Hij is met het laatste transport naar Theresienstadt gekomen en het is een mijner droefenissen dat ik hem daar niet heb kunnen redden. Ik heb Murrelstein gebeden en gesmeekt, Rahm te vragen hem te ontvangen, want Süsskind kende Rahm door diens verblijf in Holland, maar Murrelstein weigerde en Süsskind moest dus naar de Schlei in de Hamburg kazerne. Daar is het hem als enige in de geschiedenis dier instelling gelukt, tijdens de transporten dagen lang met zijn gezin zich te verbergen, maar tenslotte moest hij tevoorschijn komen en is op transport gesteld en nooit teruggekomen. Zeer velen hebben hun leven aan hem te danken, doch hem vergeten.

De SS in de Schouwburg was van het laagste gehalte; zij trad wel eens ruw op, maar de invloed van Süsskind en de zijnen die zonder twijfel hen met geschenken overlaadden, was groot genoeg om mishandeling te voorkomen. Enkelen van hen zijn hun straf niet ontsnapt nog in de oorlog. Er heerste, hoe verwonderlijk dit moge schijnen, zelfs in de Schouwburg/onzedelijkheid. Toen eenmaal enkelen van hen, ik moet helaas zeggen, met enige Joodse toezichthouders, zich met een Joodse opgeslotene daaraan schuldig hadden gemaakt (deze Joodse opgeslotene heeft zich later in Westerbork of Theresienstadt daarop nog tegenover mij beremd), is een van de SS-ers in elk geval of zijn wellicht meerderen gevonnist en ter dood gebracht. Dit is echter het enige geval, dat te mijner kennis is gekomen.

Maar, leu

Voor ontvluchting werd gezorgd niet alleen in de Joodse Schouwburg, maar in later tijd ook aan de treinen waarmee de opgeslotenen vanuit, zo ik mij wel herinner, het Oosterdok naar Westerbork werden vervoerd. Daar zorgden enige flinke jongens als Süsskinds staf dat op een ogenblik waarop de geleiders niet toezagen, nog uit de wagons enkelen konden ontvluchten. Op weg naar Westerbork zijn ook sommigen uit eigen beweging ontvlucht; voorzover ik heb kunnen nagaan, waren zij slechts weinige in getal. Een aanval op een trein, door het verzet, als in België wel geschied is, heeft bij mijn weten in Nederland niet plaatsgevonden.

Ik moge hier, hoewel buiten verband, een enkel woord aan toevoegen omtrent de uiteindelijke bestemming van de Joodse Schouwburg, wat ik mag doen omdat ik een der weinigen ben onder de overlevenden die haar heeft gezien toen zij als verzamelplaats voor de te deporteren Joden werd gebruikt. Juist daarom mag ik zeggen dat de wijze waarop men dit gebouw behandeld heeft en behandelt, een schande is voor Amsterdam en voor de Amsterdamse Joden. De Israelische Regering heeft eerst aangeboden, er een museum te stichten waar de cultuur van Israel in afbeelding en boeken en wat het zijn mag, zou worden gevestigd. Naar ik vernomen heb, hebben lieden die nimmer de Joodse Schouwburg hebben gezien in oorlogstijd, ja sommigen die in die tijd in het buitenland hebben vertoefd, de gezant van Israel ertoe gebracht om dit aanbod in te trekken. Niets zou m.i. groter eer voor de nagedachtenis van hen die er hebben vertoefd, zijn geweest dan dit gebouw dienstbaar te maken aan het levende Israel.

Misschien mogen door deze herinneringen deze woorden nog eens vernomen worden. Men doet anders beter, het gebouw af te breken en er een nieuw te stichten dat de herinnering aan het gebeurde niet meer in zich draagt.

Voor ik dit hoofdstuk afsluit, wil ik zeggen dat voor de bagage der vertrekkenden werd gezorgd door een speciale afdeling van de Joodsche Raad, Hulp aan vertrekkenden, die, meen ik, deze in hun huizen gereed maakte en dan via de Schouwburg met hen meezond. Deze afdeling stond althans later onder leiding van mevr. G. van Tijn-Cohn.

De methode van elke avond ophalen

Zoals ik hierboven reeds vermeld heb, werd in september 1942 de methode van het uitzenden van oproepen waarbij de opgeroepen zich naar het Centraal Station (of de Zentralstelle ?) moesten begeven, opgegeven voor het ophalen door politie aan huis. Deze politie bestond uit de politie van het Tulpplein, NSB-ers, Schalkhaarders, maar zeker ook gewone politie. (Dit laatste weet ik omdat zij op een avond ook bij mij verscheen.)

De oproepen hadden zich in de loop van de tijd al niet meer beperkt tot jonge mensen van 16 tot 40 jaar, maar ook ouderen en zieken en zelfs hoogbejaarden werden opgeroepen en nu opgehaald. Zij werden dan naar de Zentralstelle gebracht en daar geregistreerd. Dit geschiedde door typisten van de Expositur, een methode waardoor wij wel aan de ene kant de Duitsers bijstonden, immers hun eigen personeel ontlastten, maar aan de andere kant maakten dat diegenen die men wilde laten ontvluchten, niet op de lijsten kwamen, en ontvluchtelingen waren - doch hierover kan dr. Sluzker beter oordelen - ook uit de Zentralstelle mogelijk. Aan de Expositur werd voortdurend gemeld wie waren opgehaald en zij kon dus reeds vantevoren nagaan voor wie vrijstelling zou kunnen worden gevraagd.

Daar echter het personeel van de Expositur niet ieder kende, waren op voorstel van de heer Eitje op verschillende bureaus posten geplaatst die de namen doorkregen en de Expositur van raad en advies konden dienen. Ikzelf bleef elke nacht tot twee uur op om eveneens op de hoogte te blijven en zo nodig inlichtingen te geven.

Door deze samenwerking werd verkregen dat vrijwel niemand die na de oproepen of na het ophalen nog in Amsterdam bleef en kans op vrijstelling had, naar Westerbork ging, zonder dat zijn geval onder ogen was gezien. En mocht dit geschieden, dan kon de contactcommissie in Westerbork de verdere zorg op zich nemen. Helaas zijn blijkbaar toch enkelen niet onder de aandacht gekomen, vermoedelijk wel omdat zij zichzelf niet meldden. Een enkel geval heb ik in mijn "Zwervend en Dolend" beschreven, al kunnen deze ook het gevolg zijn geweest van razzia's waarbij het verkrijgen van vrijstellingen in de plaats zelf vrijwel onmogelijk was.

Men heeft zich dikwijls verbaasd (en bij een zitting, ik meen, tegen Aus der Fuentes of Blumenthal heeft de advocaat-fiscaal Besier er tegenover mij zijn verwondering over uitgesproken), dat, toen men ouden van dagen opriep, wij nog in een werkverruiming bleven geloven.

Zij die een dergelijke verwondering uiten, weten echter niet dat in Westerbork juist de ouderen en zieken en bejaarden met bijzondere zorg waren omringd. Hetkahn derhalve niet verbazen dat wij ons voorstelden dat in het Oosten hetzelfde het geval was als hier. De jongeren werkend, de ouderen verzorgd in de ziekenbarakken.

In september 1942 geschieden enkele persoonlijke voorvallen welke ik hier moet bespreken.

Onverwacht werden tegelijk de opperrabbijn L.H. Sarlouis en de algemene secretaris van de Joodsche Raad, Max Bolle, gevangen genomen en naar de Joodsche Schouwburg gebracht. Dit geschiedde geheel buiten alle oproepen om, immers zij waren als lid en beambte van de Joodsche Raad van deportatie vrijgesteld. Toen wij hierover Aus der Fuentes bezochten, wilde deze ons alleen medelen dat het op hoog bevel was geschied. Hij toonde ons de brief waarin dit bevel vervat was, liet ons echter tegelijk zien dat er het woord "Geheim" op stond. Zij zelf hebben vermoed, naar zij mij mededeelden, dat de correspondentie met Zwitserland de oorzaak was. Deze correspondentie was volkomen onschuldig, doch men kan niet weten wat de Duitsers er achter gezocht hebben. Zij zijn beiden op transport gesteld met hun gezinnen. Omtrent Opperrabbijn Sarlouis hebben wij nimmer meer iets vernomen. De Joodse gemeenschap in Amsterdam verloor in hem een uitnemend opperrabbijn, die voor de belangen der gemeente heeft gestreden, zolang het hem mogelijk was, en aan de gemeenteleden veel troost heeft geboden en voor het geestelijk leven zeer veel heeft gedaan. Slechts één zoon van hem is overgebleven die door zijn zwakte is gered. Hij is (ik vermoed later) naar Bergen Belsen gekomen waar hij, omdat hij aan tbc leed, in een ziekenhuis is verpleegd en zo de moeilijkheden daar heeft overwonnen. In Amsterdam is de verpleging voortgezet en hij heeft nu een werkzaam leven in het nieuwe land.

Max Bolle was voor de Joodsche Raad vrijwel onmisbaar. Een man met een dergelijk talent tot organisatie heb ik nimmer ontmoet. Geen opdracht was hem ooit te zwaar en hij beheerste het geheel met een kracht en takt die een plaatsvervanger voor hem onmogelijk maakte, al heeft de heer J. Brandon veel van zijn werk overgenomen. Hij zou met zijn compagnon, de heer Jacobson, op het ogenblik de aangewezen leider geweest zijn voor het Nederlandse Jodendom, maar, naar ik vernomen heb, zou dit zelfs als hij niet omgekomen ware, onmogelijk zijn geweest omdat in het kamp waarheen hij werd vervoerd, hij als kapo zich de haat van te velen op de hals heeft gehaald. Ik weet niet terecht of ten onrechte.

In mijn verhoren vindt men een stuk van iemand die er zich op beroemt, na de bevrijding hem brood te hebben geweigerd omdat hij tot de Joodsche Raad had behoord. Het wil mij voorkomen dat deze weigering meer last legt op de weigeraar dan op Bolle.

De heer Jacobson is later naar Theresienstadt gekomen en daar eerst van transport gered, toen ik in de Aeltestenrat gedaan had gekregen dat een aantal Nederlanders zouden worden vrijgesteld omdat zij belangrijk werk hadden verricht en geacht konden worden, dit ook in Theresienstadt te zullen volvoeren. Aan een later transport echter is hij niet ontkomen.

Een der vreselijkste herinneringen aan het brengen naar de Zentralstelle van hen die waren opgeroepen, rust op een avond, toen daarheen werden gebracht de heren dr. D.M. Sluijs, de rabbijn Dünner en nog iemand wiens naam ik niet meer weet. Daar zij vrijstellingen hadden, de heer Sluijs was secretaris van de Joodse Gemeente en de heer Dünner rabbijn, moest hiervoor een speciale reden zijn. Ik begaf mij dus naar de Zentralstelle, vroeg Aus der Fuentes daarnaar, die mij echter de reden niet wilde zeggen. Wij vermoedden dat zij telefonisch mededelingen hadden gedaan omtrent de te verwachten actie die avond, gelijk, wat ik Aus der Fuentes zeide, ik ook zelf wel deed en meerderen van ons. Op mijn vertoog werd de heer Sluijs vrijgelaten, maar van vrijlating van rabbijn Dünner wilde Aus der Fuentes niet weten.

Nu was deze, afgescheiden van zijn andere voortreffelijke persoonlijke eigenschappen, mijn hoop voor de toekomst als rabbijn. De leiding die hij de gemeente gaf in de Synagoge in de Lekstraat, was dusdanig dat de schare die zich aan hem toevertrouwde, bij hem troost en verlichting vond. Hij was als rabbijn een geboren geestelijk leider. Ik had zelfs al met hem afgesproken dat wij op zondagen (een grote concessie voor een rabbijn) bijeenkomsten zouden beleggen waar ook Joden die gewoonlijk niet ter Synagoge komen, zouden kunnen komen om een woord van wijding en troost van hem en anderen te vernemen.

Ik vroeg en smeekte Aus der Fuentes, hem vrij te laten, doch deze was, ik weet niet waarom, onvermurwbaar. De rabbijn Dünner schikte zich al in zijn lot met de berusting die de waarlijk vrome past. Toen echter verschenen op de drempel van de zaal zijn twee kinderen met hun grootvader. De kinderen in nachtkleding zo uit hun bedjes gehaald, met alleen een jas of mantel daaroverheen. Toen kon de heer Dünner zich niet meer beheersen en riep: "Professor, redt mijn kinderen!" Ik smeekte met te meer

kracht Aus der Fuentes in elk geval met hen medelijden te hebben, maar hij bleef onvermurwbaar, al was de aanblik der kinderen zoals ik hem nimmer zal kunnen beschrijven, nog klein en jogg en volkomen verschrikt uit hun slaap hierheen gebracht.

Aus der Fuentes verzocht mij zelfs, naar huis te gaan, wat ik weigerde, maar ik zeide dat mijn plicht hier lag, doch ook Sluzker met wien ik daarna sprak, zeide dat niets te bereiken viel. Even vreselijke tonelen als deze, vreselijker misschien, die ik nog zal beschrijven, heb ik later aanschouwd, maar die tragedie die zich op die avond heeft afgespeeld, is in mijn herinnering als een der somberste en als een der felste aanklachten tegen het Duitse regiem gebleven.

Sperrstempels

Onder de Sperrstempels waarvoor ik verwijs naar Berkley p. 78, kwam die van de Joodsche Raad voor ons het meest naar voren. Reeds bij het aanwijzen der 17.500 in plaats van de 35.000 die wij gevraagd hadden, moesten wij een keuze doen. De medewerkers van de Joodsche Raad die ons deze keuze hebben verweten, toen het in mei 1943 om henzelf ging, vergaten dat hun uitzonderingspositie ook een gevolg was van een keuze. Natuurlijk hadden wij die 17.500 (hierin waren ook de gezinnen begrepen; het aantal "werkers" zal 10.000 zijn geweest) niet nodig. Er werden hiervoor dubbele werkkringen geschapen en met allerlei middelen werd werk gezocht (omtrent de organisatie van de Joodsche Raad volgt een afzonderlijk hoofdstuk). De keuze voor de medewerkers van de Joodsche Raad geschiedde door een commissie van drie (twee ervan waren de heren Eitje en Krouwer van wier onpartijdigheid ik overtuigd was). Het was echter niet te vermijden dat ook het toeval en de relaties bij de keuze een rol speelden, al trachten wij dit te beperken.

Hoe dit in andere steden geschiedde, kan ik mij niet herinneren. Een onvermijdelijk nadeel was dat van het z.g. proletariaat slechts een klein aantal kon worden geplaatst, omdat de bezigheden een geosfendheid eisten in administratief werk. Wij brachten echter zoveel mogelijk van dezen onder in de groenten- en marktafdeling van dr. Van der Laan en als loopjongens en bij dergelijke werkzaamheden. De heer A. Krouwer zou omtrent dit alles het best inlichtingen kunnen geven, maar ik vermoed dat hij dit niet zal doen omdat hij zijn werk aan de Joodsche Raad als een afgesloten stuk van zijn leven beschouwt.

Wat de andere Sperrren betreft: de Sperre voor gedoopten gold voor hen die vóór 1 januari 1940 gedoopt waren. Een tijdlang gold de datum 1 mei, maar toen ik in Theresienstadt door de commandant Rahm hieromtrent aan een verhoor onderworpen werd, zei hij dat 1 januari de officiële datum was.

Gemengd gehuwden hadden officieel alleen recht op de Sperre als zij kinderen hadden uit eigen huwelijk. In de praktijk bleek het mogelijk, hierop uitzonderingen te verkrijgen. (Ik meen mij te herinneren dat dit het geval was bij prof. Van Crevel, die wel in de Schouwburg is geweest, maar daaruit door onze bemiddeling vrijgelaten is, en zo zeker ook bij anderen.)

Omtrent de gedoopte Joden moet ik wel medelen dat zich hieronder verscheidenden bevonden die de doop niet waardig waren naast de velen die uit overtuiging de Christelijke godsdienst hadden aangenomen. In Theresienstadt heb ik als leider van een kazerne met de categorie van de slechten onder hen de meeste moeite gehad.

Wat de neutrale buitenlanders betreft: het standpunt te kunnen opzichte wisselde, speciaal als het burgerschap van Zuidamerikaanse staten betrof waarvan de Duitsers evengoed als wij moesten weten dat de visa dikwijls te koop waren. In Theresienstadt heb ik meegemaakt dat een rabbijn werd gedeporteerd hoewel hij een Zuidamerikaanse pas had, terwijl later zijn vrouw en kind op diezelfde grond mochten blijven. (Dr. Sluzker kan hieromtrent meer meedelen.)

Wat de arisering betreft: ik heb de indruk ~~grks~~ gekregen dat de Duitse arts die hieromtrent een Gutachten moest afgeven, omkoopbaar was. (Ook hieromtrent weet de heer Krouwer die geariseerd is, meer.) Veel moeite hiervoor hebben zich gegeven prof. Ariens Kappers en prof. De Froe. Hun bemoeienissen ten opzichte van de Portugese Joden waaromtrent een uitgebreid rapport bestaat, kwamen eruit voort.

(*Pullbaum*)
Met de Wehrmacht-stempel, de diamant-stempel hadden wij niet te doen. Met een hoge ambtenaar van de Rotterdamsche Bank, die in staat bleek om tegen het afgeven van juwelen vrijstellingen te verschaffen (~~zijn naam kan ik mij op het ogenblik niet herinneren, maar deze is bekend genoeg~~) stonden wij in voortdurend contact. Zijn bemoeienissen hadden, voorzover ik mij herinner, in het algemeen slechts een tijdelijke werking, maar zij konden van belang zijn indien iemand door het uitsstel gelegenheid kreeg onder te duiken.

(Omtrent de vrijstellingen kunnen dr. Sluzker en de leden van zijn staf die nog in leven zijn, nadere inlichtingen verschaffen; onder de laatsten denk ik vooral aan mr. I. Hamburg.)

Verschillende onderwerpen

In mijn aantekeningen vind ik dat ik oktober 1942 verhuizingen naar Oost begonnen. Het was van de Duitsers een vernuftig plan om de Joden samen te brengen in wijken die zij gemakkelijk konden afsluiten. Oost heeft slechts enkele toegangswegen en was daarom voor hun duivels plan zeer geschikt. Ik kom bij de beschrijving der latere razzia's hierop nog terug.

In december 1942 werd een aantal personen die door bemiddeling van de secretaris-generaal, hoofd van het departement van Binnenlandse Zaken, mr. K.J. Frederiks, door de Generalkommissar Schmidt van deportatie naar het Oosten waren vrijgesteld, overgebracht naar kasteel De Schaffelaar en een ander verblijf in Barneveld. De verzoeken werden behandeld door Binnenlandse Zaken, de heer Kloosterboer die samenwerkte met prof. mr. D. Simons (of prof. Kisch aan hem was toegevoegd, weet ik niet zeker, ik vermoed het echter omdat hij de uitzonderingspositie had verkregen dat hij wel op de Barneveld-lijst stond maar niet in Barneveld behoefde te wonen.).

algemeen

Met Barneveld hadden wij niet te maken. Ik meen dat wij eenmaal op verzoek van mr. Frederiks een som van f. 800,- ervoor hebben gegeven, maar de (kosten zijn vermoedelijk uit het Joodse geld van Lippmann Rosenthal betaald. Hoe de keuze geschiedde, is mij onbekend. Ik kan echter niet nalaten erop te wijzen dat ook hier weer van een keuze, en wel een zeer enge, sprake was.

De Barnevelders zijn later ondanks de belofte na een verblijf in Westerbork waar zij een afzonderlijke barak bewoonden, naar Theresienstadt gedeporteerd.

Daar ik zelf in Westerbork op de Barneveld-lijst geplaatst was, en men in Theresienstadt tot omstreeks april 1945 (toen zouden allen zijn gedeporteerd als de toestand aan het front dit niet had verhinderd) aan de belofte van niet-deportereren vasthield, ben ik door deze lijst persoonlijk gered. *[zie p. 89 a*

Een pijnlijk geval deed zich voor toen prof. dr. E. Moresco in Westerbork zou worden gedeporteerd omdat de Sperre voor de Portugese Joden was opgeheven. Hij was echter ook Barnevelder en mr. B.P. Gomperts die wegens de arisering van zijn vrouw gemengd gehuwd was geworden en dus ontslagen werd, bracht dit bij zijn terugkomst onmiddellijk telefonisch aan Binnenlandse Zaken over dat vrijlaten van prof. Moresco en diens zoon die in de gevangenis in Westerbork was of werd opgesloten, eiste. Het verzoek werd ingewilligd. Prof. Moresco is later inderdaad, ik meen met zijn zoon, naar Theresienstadt gekomen, maar mr. Gomperts werd om zijn actie gevangen genomen en naar Auschwitz-gezonden dat hij echter overleefd heeft.

Zelf heb ik eenmaal Barneveld bezocht om met de commandant over enkele interne zaken overleg te plegen.

*Aan de Plantage
Middelaan*

15 januari 1943 werd afgekondigd dat vondelingen zouden worden beschouwd als te zijn van Joodse bloed, een maatregel die men nam omdat Joodse pasgeboren kinderen volgens bewering der Duitsers te vondeling werden gelegd. De kinderen werden, zo ik mij wel herinner, voorzover het Amsterdam ~~uitraf~~ en omgeving betrof, overgebracht naar de crèche. Er waren daarbij verschillende tragedies van mensen die een vondeling bij zich aan huis hadden genomen en deze nu weer moesten afstaan. Mijn dochter, mevrouw V.R. Oudkerk, Prinses Marijkestraat 40, die in de crèche werkzaam was, kan hieromtrent nadere inlichtingen geven.

26 januari 1943 vond de ontruiming plaats van het Apeldoornse Bos. Ik kan hieromtrent niets meedelen omdat wij er niet bij aanwezig waren, maar namens ons mr. Leo de Wolff gegaan was. Zelf had ik een afspraak voor die dag om het kamp te Vught te bezoeken en ik achtte dit zo gewichtig dat ik meende, het boven aanwezigheid in het Apeldoornse Bos waar, naar ik zag, wij niets zouden kunnen uitrichten, te moeten stellen.

Ik moge niet nalaten te vermelden dat wij met Barneveld in zoverre te doen hadden dat wij in Westerbork voor het sperren van hen zorgden, in die zin dat als er zich daar Joden bevonden die op transport waren gesteld, maar reeds door Binnenlandse Zaken of door Onderwijs als Barneveld-candidaat aan de Duitsers waren opgegeven, hun vertrek door onze bemiddeling werd uitgesteld. Prof. Van Dam bemoeide zich met deze gevallen voorzover zij Onderwijs betroffen. Ik heb hem wel in de nacht opgebeld en hij zorgde dan dat er mededeling naar Westerbork werd doorgegeven. Dit was, in zoverre ik mij herinner, altijd een voorlopig succes behalve in het door mij vermelde geval toen de commandant een brief van Binnenlandse Zaken niet behoorlijk vond.

In Theresienstadt werd ik eens door de commandant Rahm ontboden met de mededeling dat Joden die als Barnevelders stonden ingeschreven, maar nooit in Barneveld geweest waren, doch alleen op een lijst voorkwamen, naar zijn mening niet als Barnevelders konden worden vrijgesteld. Tot dezen behoorde ik zelf. (Mijn familielijst, in Westerbork verkort tot diegenen die waren overgebleven, en dus beperkt tot omstreeks acht personen, was in Westerbork tot Barneveld-lijst gemaakt. Hetzelfde was het geval met de bijzondere lijst van de heer Flörshelm. Prof. Simons en prof. Kisch waren ook nooit in Barneveld geweest.) Ik betoogde tegenover Rahm dat de plaatsing op de Barneveld-lijst hetzelfde betekende als het verblijf aldaar. Hij zeide mij, de kwestie nader te zullen overwegen. Ik overlegde met de drie bovengenoemden en wij stelden een memorandum op dat ik zou overleggen als ik weer geroepen werd. Dit is echter niet het geval geweest. Wij zijn ook verder als Barnevelders beschouwd.

Ik deed ook moeite om nog enkelen die in Nederland op de nominatie voor Barneveld hadden gestaan (o.a. de arts Buzaglo en zijn familie) alsnog in Theresienstadt op de Barneveld-lijst te krijgen. Dit mislukte echter. Buzaglo is op transport gesteld, voor zijn vrouw en kinderen had ik vrijstelling verkregen. De Duitsers hebben de lijst waarvan zij en anderen waren afgevoerd, tot de oorspronkelijke omvang teruggebracht waardoor ook zij op transport gesteld zijn. Met de eigenlijke Barnevelders is dit echter, voorzover ik weet, niet het geval geweest. Wel was de uitzondering voor hen opgeheven, toen in april of mei 300 Joden naar een ander land zouden vertrekken (dit zou naar Jo Spier mij later heeft verteld, Tirol geweest zijn, waarheen zij hadden moeten lopen, hetgeen uiteraard hun dood zou hebben betekend). De toestand aan het front heeft echter dit transport verhinderd, omdat de Amerikanen reeds in het westelijk deel van Tsjecho-Slowakije waren doorgedrongen. Zo zijn dezen (ook ik zelf en mijn familie behoorden daartoe) gered.

Het kamp te Vught

Hieromtrent heb ik indertijd een uitvoerig verslag uitgebracht aan mevrouw Hiemstra-Timmenga. Toch wil ik enkele notities hier opschrijven waarvan ik niet zeker weet of ik ze vermeld heb.

Het kamp te Vught, als concentratiekamp opgezet, werd in januari 1943 ook bestemd voor opname van Joden, vnl. buiten Amsterdam, die, ik meen door middel van de dagbladen, in april werden opgeroepen om daarheen te gaan. Voorzover ons oordeel gevraagd werd, rieden wij aan daaraan te voldoen. Wij hadden immers de indruk, welke ook bevestigd werd, dat Lages en Kussurff Aus der Puenten in het kamp te Vught een middel zagen om te betogen dat zij hier Joden voor de Wehrmacht lieten werken onder gunstige omstandigheden voor deze arbeid en dat zij daarom het kamp zolang mogelijk in stand wilden houden. Op die wijze zouden dus, naar onze toenmalige mening, de Joden die er vertoefden, voor deportatie gevrijwaard blijven. Philips die eveneens zijn medewerking verleende, dacht daar blijkbaar evenzo over en het feit dat de Joden er in bedrijven werkten, gaf ook aanleiding tot ons standpunt. Dit standpunt hield ook in dat wij medewerkten aan het verschaffen van materiaal voor de bedrijven. Hoewel wij wisten aan de Wehrmacht medewerking te verlenen, meenden wij dit te mogen doen omdat zowel de Joden hierdoor in Nederland bleven als in Vught sabotage mogelijk was die, naar wij vermoedden, in het Oosten zeker niet kon plaatsvinden. Onze medewerking was trouwens beperkt. Er waren anderen die het eigenlijke materiaal verschafften, onder wie ik met een zekere Elias in aanraking kwam, van wie ik geen gunstige indruk kreeg en die door de heer Blüth die zich speciaal met de zorg voor Vught belast had, verafschuwd werd. Deze verschafte het eigenlijke materiaal in samenwerking met of naast anderen die alleen of in samenwerking zich daarmee bezighielden. Van de hoeveelheid werk die verzet werd, heb ik mij mijn bezoeken een povere indruk gekregen. In de barakken stond iemand op wacht die waarschuwde als een gevreesde SSer aankwam en alleen dan werd korte tijd gewerkt. In de Philips-groep waren bekwame mannen werkzaam aan het speciale werk dat door dezen moest worden verricht met werktuigen die Philips leverde.

Het lag in de bedoeling dat er ook een diamantslijperij zou komen. Om de plannen te overleggen, vergezelde de heer Asscher mij eenmaal bij een bezoek. Er werd toen een gebouw uitgekozen en de inrichting werd besproken, maar van de plannen is nooit iets gekomen.

Er heerste in de omgeving van het kamp een grote angst hiervoor. Toen in januari 1943 de heren Blüth en Sluzker met mij erheen gingen, raadden voorbijgangers ons aan, op onze weg terug te keren. Wij zetten echter door. De commandant Chilowsky (?) met wie wij om 11 uur een afspraak hadden, had dit vergeten. Wij werden om 5 uur toegelaten. Wij besteedden de tussentijd om onze medewerkers in Den Bosch van wie de heer De Winter het best inlichtingen kan geven (de heer Blüth die er alles van weet, woont thans in Herzlia in Israel), overleg te plegen.

(om zelf aan het
kostpunt te ont-
lomen)

(Zee)

Toen wij de commandant spraken, zei deze ons, een scherp onderscheid te zullen maken tussen het concentratiekamp en het Joodse kamp dat als een verblijf zou gelden en waar de Joden hun eigen kledij mochten dragen. (Pas later werden gestreepte pakken voorgeschreven.)

Chilowsky was een brutaal en volkomen ongeschikt om een kamp te leiden, bovendien in alle opzichten corrupt. Zijn staf bestond in het algemeen uit ruwe mannen, echter eveneens omkoopbaar, waarvan de heer Blüth die ik bij bezoeken uitermate bewonderde omdat hij met deze lieden wilde omgaan, steeds gebruik maakte. Bij ons eerste bezoek spraken wij af dat de heer Blüth elke week zou komen om het kamp datgene te verschaffen wat voor de verzorging der bewoners nodig was. Het heeft er dan ook aan kleding, extra voeding en medicijnen nimmer ontbroken. Trouwens ons eerste bezoek aan de commandant was een gevolg van een telefonische oproep aan ons comité of wij voor de verzorging der bewoners zorg konden dragen. /

De brutaalheid en volkomen ongeschiktheid van de commandant uitte zich vooral in de behandeling der kinderen. Toen de heer Asscher en ik het kamp bezochten, had men er de vrouwen met de babies in een kamer bijeen gebracht om ons een goede indruk te geven, maar de kinderen - later bleek dat er zelfs geen gelegenheid was om melk voor de babies toe te bereiden - zagen er zo verschrikkelijk uit en de blik in een aangrenzende kamer waar in bedden driehoog boven elkaar de zieke kinderen waren opgestapeld, telkens drie in een ledikant, was zo hartverscheurend dat zelfs de SS'er die mij vergezelde, mij vroeg wat voor dezen te doen. Ik had van te voren overleg gepleegd en stelde daarom in de namiddag aan de commandant voor dat wij prof. Van Creveld mochten vragen, geregeld het kamp te bezoeken teneinde de kinderen te verzorgen. Gelukkig was Aus der Puenten aanwezig, die aanriep het verzoek in te willigen, en prof. Van Creveld is er dan ook geregeld geweest. Hij moest ervoor overleg plegen met een Duits arts en heeft ook de aanwijzingen gegeven die hem nodig voorkwamen, maar de Duitse arts was zelf een heftig anti-semiet, zodat slechts een lichte verbetering optrad. (Prof. van Creveld heeft hierover geschreven en zal zelf hierover ook uitvoerig kunnen verhalen.) Er zijn dan ook vele kinderen als slachtoffer gevallen. Dit werpt op het kamp te Vught, voorzover het de opname van Joden betreft, de donkerste schaduw die zich laat denken.

De volwassenen hadden het er in vergelijking tot andere kampen, niet slecht. Er waren wel enkele gewoonten die men in Westerbork niet kende, met name het appél, maar de barakken waren goed, zindelijkker dan in Westerbork en ook het voedsel was voldoende.

[Ik heb vergeleed de heer Blüth van Gestellen met de commandant, de Joden Raad en Jintskenden.]

Met de heer Blüth heb ik het kamp vrij vaak bezocht. Ik achtte het dan mijn taak, met de geïnterneerden te spreken en briefjes van hen in ontvangst te nemen om die over te brengen aan hun bloedverwanten. Dit was gevaarlijk (eenmaal heb ik gezien hoe een Nederladdse agent van politie die brieven had binnengebracht, op de appélplaats werd getuchtigd) en Blüth waarschuwde mij er ook voor omdat naar zijn oordeel de voorzitter van de Joodsche Raad zich niet aan ontdekking moest blootstellen. Zelf echter nam hij wel diamanten mee en ik hield met mijn werk dat ik nodig achtte, ook niet op.

In Vught bevond zich een Joodsche Raad die echter met de onze niet anders dan de naam gemeen had. Hij was door de commandant samengesteld uit personen die de zaken goed behartigden met uitzondering van een enkele en van een der voorzitters Süsskind (de andere voorzitter was voortreffelijk), die alles deed om bij de SS in het gevele te komen en zich ook verder onwaardig gedroeg. Deze Joodsche Raad had ook de leiding van de transporten toen deze plaatsvonden, en moest ook de vrijstellingen verlenen op grond van de desbetreffende bepalingen. Gelukkig was ik gewaarschuwd zodat ik samen met de andere voorzitter aanwijzingen geven kon.

De transporten zelf waren een gruwel. Daar de mannen voor het grootste gedeelte te werk waren gesteld in kampen in de buurt die als onderafdelingen van Vught waren gebouwd, bestonden zij voornamelijk uit vrouwen en kinderen, de kinderen doodziek, zodat op wagons werd geschilderd "roodvonk", "mazelen", "dysenterie" en andere kinderziekten om de lijdens daaraan van elkaar te scheiden, uiteraard zonder enig doel, want in Westerbork werden de inzittenden onmiddellijk overgebracht naar treinen naar Sobibor. De aanblik van de moeders met de babies in een der wachtkamers van het station, waar zij dezen nog trachtten de borst te geven, was zo huiveringwekkend dat ik nog niet waag hem voor mijn herinnering terug te roepen.

Medewerkers uit Den Bosch en Amsterdam deden alles wat zij konden om vrijstellingen te verkrijgen, echter slechts met gering resultaat. De transporten vonden op twee avonden plaats en ik vroeg de commandant de eerste avond verlof, de tweede avond doktoren uit Amsterdam te mogen meebrengen om door middel van hen vrijstellingen voor moeders en zieke kinderen te krijgen. Dit werd toegestaan maar het had weinig nut omdat, naar bleek, de meeste zieken de eerste avond reeds waren getransporteerd. Mijn voorstel kreeg zelfs een droevig naspel, omdat ik twee der artsen verzocht, de trein naar Westerbork te vergezellen. Ik kreeg voor hen een vrijgeleide van de commandant, maar tegen mijn wil - ik had uitdrukkelijk op het gevaar en het gebrek aan noodzaak daarvan gewezen, ging ook een verpleegster mee en dit had tot gevolg dat in Westerbork niet alleen deze op ~~xxx~~ transport werd gesteld, maar ook een der artsen, mej. Aronson, die bij aankomst, niet wetend dat de commandant aanwezig was, een bemoedigend woord tot haar had gesproken. Pogingen om haar te bevrijden, mislukten, zodat ook zij op transport is gesteld. Hoewel ik mij niets te verwijten had (immers

de begeleiding door artsen was wegens de aanwezigheid van enkele zwangere vrouwen en de vele zieken noodzakelijk), staat mij dit toch altijd nog als een der vele verschrikkingen uit die tijd voor ogen.

Ik kan mij herinneren, maar weet de datum niet meer, dat ook mannen uit de toegevoegde kampen uit Vught zijn getransporteerd. Hoe dit zij, onze verwachting dat de transporten uit Vught niet spoedig zouden plaatsvinden, is verwezenlijkt, echter niet het uitblijven dezer transporten.

Ik meen dat Rauter aan de aanwezigheid van Joden in Vught een einde heeft gemaakt en dus ook aan de verwachtingen van Lages en Aus der Puenten, voor wie dit echter niet verwijdering naar het Oostelijk front welke zij blijkbaar vreesden, ten gevolge heeft gehad.

(Omtrent Vught kunnen de heren De Winter, Den Bosch, ir. Max Cahen in Vught en prof. Van Creveld nog uitgebreide inlichtingen verschaffen.)

(Inlichtingen kunnen ook worden verschaft door de heer en mevr. Schaap, Rubensstraat, die er geïnterneerd zijn geweest.)

In mijn verslag aan mevr. Hiemstra-Timmenga heb ik nog twee gebeurtenissen vermeld, ten eerste, de opsluiting in een bunker van zo groot aantal vrouwen in letterlijke zin zodanig op elkaar geperst dat enkelen zijn omgekomen, anderen ernstig letsel hebben ondervonden. Dit geschiedde op bevel van de commandant (niet Chłowski), die, meen ik, daarvoor gestraft is. Een andere gebeurtenis was dat men de vrouwen vrijwel geheel ontkleed in een barak verzamelde, z.g. om op ongedierte te worden onderzocht. Een aantal van de bewakers was daarbij tegenwoordig. (Hieromtrent kan mevr. Schaap die het mij verteld heeft, inlichtingen verschaffen.)

Wat het werk van de heer Blüth betreft. Uitdrukkelijk moet nog eens in het licht worden gesteld dat de Joodsche Raad geen of weinig materiaal voor het werk beschikbaar heeft gesteld. Dit werd overgelaten aan de heer Elias en het bovengenoemde consortium. De heer Blüth die hoofd was van de afdeling Uitrusting van de Joodsche Raad, verschafte de geïnterneerden kleding, levensmiddelen, medicijnen (deze ook voor het ziekenhuis) en al wat zij voor hun bestaan nodig hadden. Om dit gedaan te krijgen, moest hij de commandant en de bewakers omkopen met allerlei geschenken. Tegenover de commandant gedroeg hij zich zeer vrijmoedig. Toen deze hem begon te dutzen, deed hij hetzelfde, zich beroepend op het feit dat hij Duits officier was geweest. De kunde en ijver waarmee hij in Amsterdam, in Westerbork en Vught zijn taak vervulde, een ijver waarin hij zijn medewerkers meesleepte, zijn niet genoeg te roemen. Hij kent deze gewichtige tak van de arbeid van de Joodsche Raad het beste. Dr. Sluzker zal wel weten of een van zijn voornaamste medewerkers nog leeft en waar deze te bereiken is. Dit is de moeite waard omdat deze tak van arbeid voor de vatrekkenden naar de kampen een der gewichtigste afdelingen was van de Joodsche Raad. Met vernuftige middelen wist men het benodigde te krijgen en dit is velen tot zegen geweest, zolang zij in Nederlandse kampen vertoefden. Voor de reis zorgde deze zelfde

afdeling voor al wat daar nodig kon zijn: naast kleding, dekens, reismateriaal en al het overige. Grote magazijnen en werkplaatsen stonden ter beschikking, zowel te Amsterdam als in Westerbork en Vught (in Westerbork, wellicht ook Vught waren ook werkplaatsen voor het maken van verschillende goederen evenals te Amsterdam.).

De Keuze

Eind mei 1943 werd de helft van de toen nog ongeveer 13.000 à 15.000 Sperrren van de Joodsche Raad opgeheven. Er waren er 17.500 geweest, doch het getal was ingekrompen door overlijden, door wegvoering en door onderduiken. De aanzegging geschiedde door Aus der Fuentes, die ons mededeelde dat wij degenen die onmisbaar waren, moesten aanwijzen en dus een lijst opmaken van hen die op transport konden worden gesteld. Wij betoogden dat dit onmogelijk was, daar het getal der beampten al was ingekrompen, en dat wij allen nodig hadden, wilden wij de organisatie welke de Duitsers zelf wensten, in stand houden. Aus der Fuentes die de organisatie het beste kende, was blijkbaar hierdoor getroffen en beloofde nader met Den Haag te zullen spreken. Hij ging echter blijkbaar eerst naar Lages die ons mededeelde dat wij gehouden waren, het bevel na te komen. Aus der Fuentes wees erop dat, als wij dit niet deden, het getal van 7500 in elk geval moest worden gevonden en dat hem dan niets anders overbleef dan willekeurige letters te kiezen en de dragers van namen die daarmee begonnen, op transport te stellen. Wij zeiden, ons nader te zullen beraden.

Nu had ik deze maatregel reeds geruime tijd zien aankomen en wij waren dus in de gelegenheid geweest, zowel de Joodsche Raad als de vergadering van leiders van afdelingen omtrent onze houding te raadplegen. De Joodsche Raad was er met een kleine uitzondering voor dat wij zelf de keuze zouden doen, omdat aldus wij hen zouden kunnen behouden die voor de organisatie onmisbaar waren. Ik had in de laatste vergadering uitvoerig uiteengezet dat, als wij de keuze aan het toeval overlieten, wij geen hulp meer aan de kampbewoners, aan de vertrekkenden, gelijk ik dit hierboven geschetst heb, konden brengen, dat de voorziening met levensmiddelen in Amsterdam niet meer kon geschieden, de markten zouden worden opgeheven, het onderwijs geen voortgang kon hebben. De gehele administratie van de Joodsche Raad, nodig voor de vrijstellingen, voor het regelen van het werk der afdelingen, kon niet plaatsvinden. Het werk in de Schouwburg dat velen redding verschafte, moest ophouden of tot een minimum teruggebracht worden. Kortom, indien de Joodsche Raad, gelijk wij geloofden, nog iets kon doen wat het leven van hen die nog in Nederland waren, verlichtte of hen ook voor erger behoedde, zou dit worden lamgelegd. Ik drukte daarom allen op het hart goed te vinden dat wij de keuze die wij altijd aan de Duitsers hadden overgelaten, omdat wij zelf de verantwoordelijkheid er niet voor wilden dragen, nu op ons zouden nemen, nu het niet alleen meer ging om ~~het leven van~~ hen die werden aangewezen, maar om ~~het leven van~~ hen die de werkers van de Joodsche Raad nodig hadden om ~~in~~ ~~leven te blijven~~ of, zolang dit mogelijk was, het bestaan lichter te maken. Wij konden, zo betoogde ik, in dit geval een objectieve keuze doen indien alle leiders van afdelingen hen wilden aanwijzen die door hen voor het werk onmisbaar werden geacht. Dit

vrijstelling te
verkrijgen

zou zeker de zwaarste taak zijn die zij tot nu toe hadden verricht, maar zij was nodig omdat zij de voortgang van het werk mogelijk maakte.

Ik weet nog dat ik dit alles met grote overtuiging uiteenzette en ik weet ook dat ik, wanneer ik voor dezelfde vraag was gesteld, op precies dezelfde wijze mijn standpunt zou bepalen en uiteenzetten. Het ging mij om het belang van het geheel waarvoor in moeilijke tijden het belang van de enkeling moet wijken.

De vergadering van medewerkers deelde mijn standpunt met uitzondering van vier tot wie mevrouw Van Tijn behoorde. De anderen verbonden zich, de lijsten in te leveren. Mevrouw Van Tijn diende haar ontslag in hetgeen ik echter weigerde te aanvaarden, in welke weigering zij berustte.

Ik zei reeds dat ik mijn standpunt waarvoor ik de volle verantwoordelijkheid op mij neem, omdat ik mij bewust ben, de vergadering in sterke mate te hebben beïnvloed, nog steeds/het juiste acht. In mijn verhooren kan men andere argumenten hiervoor nog aantreffen. Ik wil echter, wat ik tot nu toe niet volledig heb gedaan, erop wijzen dat in de geschiedenis van de Nederlandse Joden in de oorlog een dergelijke keuze meermalen voorkwam zonder dat daartegen bezwaren zijn geopperd. Voor de oorlog was dit (zie mijn boek "Zwervend en Dolend") reeds het geval met de Duitse Joden aan wie door keuze verblijfsvergunning in Nederland werd toegekend. Tijdens de oorlog was het het geval ten opzichte van hen die waren uitverkoren voor een verblijf in Barneveld; voor hen geschiedde de keuze door een zeer kleine commissie wier motieven mij niet bekend zijn, maar die zeker voor een nog veel moeilijker taak heeft gestaan dan wij in mei 1943. Ook de commissie in Palestina die heeft bepaald wie een document zou verkrijgen op de eerste, tweede, derde, wellicht vierde lijst dat hem of haar tot verblijf in dat land zou uitnodigen, heeft de keuze gedaan op grond van verdiensten voor de Zionistische zaak en op andere gronden welke mij niet bekend zijn. Ook zij echter heeft, toen het er om ging of te trachten ~~weinig~~ weinigen te redden of niet in staat te zijn iemand te bevrijden, de keuze op zich genomen. Hetzelfde was het geval toen de lijst van hen die in Westerbork vertoefden, en zulk een document/bestaat (waardoor zij van deportatie voorlopig waren vrijgesteld), werd opgeheven. De commissie voor deze documenten kwam toen onder leiding van mevrouw Van Tijn die zich in ons geval verzette, op de Lijnbaansgracht bijeen om de keuze te doen van diegenen van wie het betreffende document niet zou worden opgeheven. (Dit was met behulp van de Antragsstelle in Westerbork mogelijk.) Ook in dat geval zag men dus niet tegen de keuze op. Dit was evenmin het geval in Theresienstadt toen de leiders van de verschillende kazernes en de verschillende afdelingen werden uitgenodigd, lijsten in te dienen van hen die voor het werk onmisbaar waren en derhalve door de Judenältesten voorlopig niet op transportlijsten zouden worden geplaatst. Men zag overal in dat men aan een keuze in moeilijke tijden niet ontkomen kon, ja, dat deze noodzakelijk is, wil men althans enkelen die onmisbaar zijn, of zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt, zo lang mogelijk redden.

L. Van der Meer, het doet de deportaties te kennen,

L. van die lijsten, toen hij het oecel nog niet leed,

T. Beraten

Dat deze keuze in mei 1943 niet alleen zulk een opspraak heeft verwekt, maar mij tot op deze dag wel als mijn voornaamste fout wordt aangerekend, is uiteraard het gevolg van de feiten dat zij/bekend is geworden wat bij de andere genoemde keuzen veel minder het geval was, en bovendien dat zij moest geschieden door de leiders der afdelingen die dus een brevet omtrent de bekwaamheid van de medewerkers met wie zij dag aan dag samenwerkten, moesten afgeven. Van het standpunt van het geheel uit gezien was daartegen niets te zeggen. Zeker de helft van de beampten van de Joodsche Raad was overcompleet, maar het ging om een band die door de arbeid was gelegd en die nu ruw verbroken werd. Het kan dan ook op zichzelf niet verwonderen, al is het te laken, omdat deze leiders zich verbonden hadden en zonder hun medewerking een goede uitvoering onmogelijk was, dat deze leiders er in de meeste gevallen tegenop zagen, zulk een lijst in te dienen en de maatregelen daartoe zelfs saboteerden. Ik had dit niet verwacht, omdat ik zo sterk van de juistheid der maatregel overtuigd was. Misschien had ik het moeten inzien en ook voortdurend op inlevering der lijsten aandringen, maar ik was in de mening dat mijn overtuiging niet alleen door allen gedeeld werd, maar ook tot deze daad moest voeren, waartoe nog niet overgegaan was, toen Aus der Fuentes ons de mededeling deed en toen wij hem antwoordden dat wij bereid waren de keuze te doen. Hij zeide ons dat deze in twee of drie (dit herinner ik mij niet nauwkeurig) dagen moest geschieden. Wij weigerden de oproepen van ons zelf te laten uitgaan waarin werd toegestemd. Wij zouden een aantal, door de Duitsers te geven oproepen van adressen voorzien. Deze waren aldus gesteld dat de opgeroepen zich in de avond van de 25ste mei aan de Polderweg moesten melden.

Ik verzamelde nu de gehele staf van mijn bureau. Wij werkten voortdurend door en toen het bleek dat slechts enkele lijsten ingeleverd waren, maakten wij zelf lijsten op met behulp van ~~afdeling~~ leiders van afdelingen die aanwezig waren, hetgeen mogelijk was omdat wij hen die onmisbaar waren in het werk, hadden leren kennen. Natuurlijk zijn daarbij fouten gemaakt. Ik ben echter overtuigd dat deze op andere wijze zouden zijn gemaakt indien de leiders van afdelingen ze zelf zouden hebben vervaardigd. Dan immers had het subjectieve element een grotere rol gespeeld dan nu het geval was en het niet ging om beampten met wie wij zelf welke dag samenwerkten. Er werd dag en nacht gewerkt. Ik zelf was altijd aanwezig. Mijn grote hulp was daarbij de heer Brandon, de secretaris van de Joodsche Raad die de gehele organisatie kende en over een voortreffelijk organisatietalent beschikte. Ook verschillende leiders van afdelingen en de staf met wie ons bureau steeds samenwerkte, verleenden alle hulp om een zo rechtvaardig mogelijke keuze te doen.

Natuurlijk zal men opmerken dat dit bij een zo groot aantal onmogelijk was. Men mag echter niet vergeten dat dit aantal in een groot aantal afdelingen was gesplitst en dat hetzij nog leiders van afdelingen hulp verleenden, hetzij wijzelf telkens naar afdelingen de belangrijkheid der medewerkers konden bepalen. Er werd echter wel sabotage

*Wat bleef
het de leiders, die
meer than heeft, dat
ij*

van hen

gepleegd. Van één leider heb ik later vernomen dat hij de kaarten van allen van zijn afdeling uit de kartotheek heeft verwijderd, zodat dezen niet voor een oproep in aanmerking konden komen. Ook onze voornaamste accountant, de heer C. Blazer, en zijn staf, deden alle moeite om het fatale getal van 7500 niet te bereiken. Het getal van hen die tenslotte een oproep hebben gekregen, is zeker niet groter dan 5700 geweest.

Daar wij niet van plan waren, ooit een lijst aan de Duitsers te geven, en ze dus van het aantal niet op de hoogte zouden komen, kon ieder daaraan volkomen zijn goedkeuring hechten. Te klein kon het getal niet gemaakt worden, omdat wij immers wilden vermijden dat, zou een te klein getal opkomen, er een razzia zou plaatsvinden die de onmisbaren zou treffen. Uit latere gegevens heb ik de indruk gekregen dat zij die tenslotte aangewezen zijn, behoudens een enkele onvermijdelijke uitzondering, inderdaad niet tot de onmisbaren hebben behoord.

Ik vermijd hier over de vreselijkheid van zulk een keuze, welke zij ook mocht zijn, uitvoerig uit te wijden. De dagen en nacht waarin wij ons aan deze moesten wijden, behoren mede tot mijn vreselijkste herinneringen.

In de avond van de 25ste mei begaven de heer Asscher en ik ons naar de Polderweg. Wij bevonden dat het getal van hen die waren opgekomen, gelijk wij wel gedacht hadden, klein was. Lages, Aus der Fuentes en Böhmcker wandelden er met grimmige gezichten rond en wij vreesden het ergste dat niet op zich liet wachten en zeker wel voorbereid was. In de nacht van 25 op 26 mei werd een grote razzia gehouden door de Grüne Polizei voornamelijk in de oude Jodenbuurt, en, wat ik gevreesd had en getracht had te verhoeden, in de morgen van de 26ste mei bevond zich op het Jonas Daniël Meyerplein al wat wij aan keur van Joden in Amsterdam kenden, de dragers van oude namen in de geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom, de Opperrabbijn, de voorzanger uit de grote synagoge en vele anderen die in onze gemeenschap, al was die reeds gedund, en voor ons werk thans onmisbaar waren, zolang nog Joden in Nederland verbleven. Die aanblik vergeet ik niet. Natuurlijk moet men elk leven van evenveel waarde achten, maar een leven dat waarde heeft ook voor een ander, moet in tijden van oorlog meer beschermd blijven dan het leven van hen voor wie dit alleen voor henzelf belangrijk is. Dit is een harde wet, die echter door hen die de oorlog maken, is bepaald, niet door hen die zijn gesteld op een post waar zij alleen uitvoerders zijn van wat anderen hebben veroorzaakt. Dit was de reden, waarom ik getracht heb het tegendeel te verkrijgen en, hoewel mij dit standpunt euvel geduid is en wordt, meen ik nog steeds dat het het juiste is geweest.

Slechts een enkele van hen die waren gevangen genomen, konden wij bevrijden, waaronder de Opperrabbijn Dasberg. De gewone vrijstellingen hadden geen geldigheid.

Mij de razzia van ook lijf aanwezig.

Men zal wellicht vragen hoe de heer Asscher (die wel had toegestemd in de keuze zelf, maar die het nimmer van zich kon verkrijgen om bij de uitwerking van dergelijke maatregelen aanwezig te zijn) en ik die avond naar de Polderweg hebben kunnen gaan, terwijl daar toch onze medewerkers waren die wij niet hadden kunnen vrijstellen. Ik zelf was zozeer overtuigd, op de juiste wijze te hebben gehandeld, dat ik dit vermocht en wij hebben toen ook geen woord van verwijt gehoord. Dit is pas later gekomen van de kant van hen die niet waren opgekomen, wien wij juist een dienst bewezen hadden omdat wij hen tot med 1943 door het Sperrstempel voor deportatie hadden behoed, terwijl zij toen gemakkelijker dan dit vroeger het geval zou zijn geweest, gelegenheid hadden en vonden tot onderduiken waarvan velen gebruik hebben gemaakt en die verschillenden heeft gered.

Wil men mijn gedragslijn in die dagen op de juiste wijze beoordelen, dan heb ik, naar ik geloof, het recht te vragen dat men tracht zich in die tijden te verplaatsen, toen wij gebukt en wanhopig door alles wat wij zagen, slechts één doel kenden, al dat te redden of te behouden wat mogelijk was. Daartoe zagen wij niet op tegen datgene wat in gewone tijden onmogelijk schijnt, maar juist daarom is het zo moeilijk omtrent daden en gebeurtenissen uit die tijden een rechtvaardig oordeel te geven. De moeilijkheid daarvan is mij bewezen door het feit dat de haat, door die dagen gewekt, mij zeker altijd zal blijven treffen, hoewel ik juist mijn best heb gedaan om te redden en te verlichten. Ik zie echter in dat het voor anderen onmogelijk is, zich het beeld dier tijden nog voor ogen te stellen en ik heb daarom leren berusten.

Een lijst van hen die door ons voor een oproep waren aangewezen, hebben wij, gelijk ik reeds zeide, nooit ingediend. Aus der Fuentes heeft mij daar enige malen over opgebeld, maar ik zei steeds dat de lijst nog niet gereed was omdat ik het grote gevaar van het inleveren inzag. Men kon dan de namen en adressen van hen die niet waren opgekomen, te weten komen, hen zoeken en arresteren. Ik rekende er echter op dat men de lijst zou vergeten en dit is inderdaad zo uitgekomen. Voor het geval dat Aus der Fuentes haar zou komen halen, had de heer Brandon een lijst gereed gemaakt van Joden die alken waren gestorven of gedeporteerd. Deze zou ik dan aan Aus der Fuentes overhandigen. Wanneer men het ontdekte (wat echter niet zeker was), dan zou dit natuurlijk de dood voor ons betekend hebben, maar wij waagden dit omdat wij in geen geval wilden dat door onze schuld Joden zouden worden gevonden.

Ten onrechte heeft mr. Wiessing in Propria Cures mij dus het inleveren van die lijst verweten. Ik heb deze juist niet ingeleverd en hiervoor het gevaar geriskeerd.

Enkele bijzonderheden

De 31ste december 1942 herdacht ik mijn zestigste verjaardag. Daar het mij euvel geduid is, dat ik in die vreselijke tijden in een viering daarvan heb toegestemd, wil ik niet nalaten hier neer te schrijven dat ik alle moeite gedaan heb, daaraan te ontkomen, maar dat verscheidenen uit de organisatie betoogden, dat ik dit niet mocht doen omdat, door mij in het middelpunt te plaatsen, men het gevoel van saamhorigheid zou verstevigen. Ik ben hiervoor gezwicht. In de redevoeringen welke men die dag te mijner ere heeft gehouden en die bewaard zijn gebleven (ik zal ze aan mijn zoon afstaan), komt naast ~~kritiek~~ lof ook kritiek naar voren. Het was uiteraard niet mogelijk, over die dag verheugd te zijn, maar velen hebben mij toch in alle moeilijkheden toen een vriendelijkheid bewezen die mij aangenaam was.

Arrestatie van Opperrabbin Frank - Vroeger, de datum herinner ik mij niet meer, valt het ter dood brengen van drie van onze vertrouwenslieden in Haarlem als wraak voor de aldus genoemde moord op een Duits officier in die stad waarvan nimmer bewezen is of zij een moord gold en door wie hij is bedreven. Gevangen genomen werd een aantal z.g. communisten onder wie de jonge opperrabbin Frank, alsmede onze vertegenwoordiger Drilsma en de voorzitter der Joodse gemeente. Opperrabbin Frank was een man die zich ten volle aan zijn zaak wijdde en nu, ware hij blijven leven, een der leiders van het Nederlandse Jodendom zou zijn geweest. De twee anderen waren in verre kring bekend om hun toewijding aan de Joodse zaak. Wij stelden ons bij het vernemen der gevangennamen onmiddellijk met Lages in verbinding; terwijl wij echter nog bezig waren te beraadslagen wat wij verder konden doen, kwam in de vergadering van het landelijk apparaat, die toen plaats vond, een andere van onze afgevaardigden uit Haarlem binnen die de woorden sprak welke worden geuit als iemand overleden is: "Geloof ~~de~~ zij Hij, die rechtvaardig richt." Wij wisten nu de vreselijke tijding en bogen het hoofd zonder spreken.

Later vertelde Lages aan Asscher dat Opperrabbin Frank als een held was gestorven, hetgeen mij met haat tegen Lages vervulde die blijkbaar de executie van 20 onschuldige mensen had geleid.

Wij vroegen het stoffelijk overschot onzer drie medewerkers te mogen begraven, hetgeen echter niet werd toegestaan. Zij waren reeds verbrand.

Opperrabbin Dasberg en ik brachten de tijding aan de ouders die al hun trots in hun zoon hadden gesteld. Wij konden slechts ons bekommeren om de familieleden. Lages beloofde mij dat hij de echtgenoten en kinderen van de omgebrachten voor deportatie naar het Oosten zou behoeden. Mevrouw Frank had mij om deze laatste gunst gesmeekt. Lages heeft zijn belofte niet vervuld. Ik vermoed dat hij minder met schaamte daarover vervuld was dan ik, toen ik later in Westerbork mevrouw Frank ontmoette en zij mij verweet dat de belofte niet gehouden was. Uit het Oosten is, voorzover ik weet, geen van hen teruggekeerd.

L. Chapin (?)

Razzia te Groningen - Op een datum die ik mij niet meer herinner, werd ik naar Groningen geroepen waar een razzia zou plaatsvinden. Met Opperrabbijn Dasberg bezocht ik de Befehlshaber der Sicherheitspolizei die in het Scholtenhuis resideerde. Wij wilden gedaan krijgen dat wij een lijst van vrijstellingen mochten opstellen. De Befehlshaber stond dit toe. Bij de besprekingen waren aanwezig een Nederlandse nationaal-socialist, ik meen Veenman, die zich buitengewoon onaangenaam, speciaal tegenover Opperrabbijn Dasberg, gedroeg. Ik hoop en geloof dat hij zijn gerechte straf niet ontkomen is.

Des avonds kwamen wij in het administratiegebouw der Nederlands-Israëlitische gemeente bijeen en stelden de vrijstellingen vast op grond van onze gewone gegevens van onmisbaarheid en verdiensten.

De volgende dag vond de razzia plaats. Dat zij van te voren bekend kon zijn zonder dat er in grote massa onderduikingen plaatsvonden, is een bewijs voor de opvatting die niet alleen bij mij maar bij vele anderen heerste dat de meeste Joden bevreesd waren voor onderduiken en daartoe niet gemakkelijk overgingen.

Rotterdam en Groningen zijn, voorzover ik mij herinner, de enige plaatsen buiten Amsterdam waar wij voor of bij een razzia aanwezig waren. In de overige heeft de plaatselijke afdeling de taak van vrijstellingen op zich genomen.

Verhuizing naar Oost - Ik kan voor deze naar de ter beschikking staande gegevens verwijzen, terwijl ik reeds uiteenzette dat de concentratie een duivels plan was omdat Oost gemakkelijk kon worden afgesloten. Men leefde er in meer benarde omstandigheden dan men gewend was, maar het leven was er in het algemeen dragelijk en ook de houding der medebewoners was, voorzover ik hierover ben ingelicht, sympathiek. Zelf heb ik deze sympathie ook inderdaad ondervonden.

Hoe slecht de kartotheek der Duitsers door hen werd bijgehouden, bleek wel uit het feit dat zij de 29ste september verschillenden die naar Oost verhuisd waren, niet konden vinden. Ook mij lieten zij ongemoeid. Vermoedelijk zijn zij nog aan mijn oude adres geweest, waar zij een leeg huis vonden. Daar ik niet andere Joden aan gevaar kon blootstellen (de Duitsers zouden, als ik mij niet had opgegeven, zeker rancune-maatregelen hebben genomen), heb ik mij in de ochtend van de volgende dag gemeld, hetgeen blijkbaar een grote verlichting voor Aus der Fuentes was. De indruk van de slechtheid der kartotheek die ik steeds had gehad, was echter bevestigd. Het is zonder twijfel verschillenden gelukt, hierdoor te ontsnappen. Ik vermeldde trouwens, naar ik meen, reeds dat in alle tijden der deportaties politie-agenten elke nacht terugkwamen met een stapeltje adressen waarvan zij de bezitters niet hadden kunnen vinden. Ook dit was een gevolg van de onjuiste gegevens. De beampten van de Expositur die op de Zentralstelle aanwezig waren, namen een deel dezer teruggebrachte oproepen elke dag mee zodat dezen ook niet weer zijn lastig gevallen en, naar ik hoop, de gelegenheid tot onderduiken hebben aangegrepen. Na de bevrijding hebben verschillenden mij dan ook meegedeeld dat de politie bij hen nimmer is verschenen,

vermoedelijk een gevolg van de onjuistheid der opgaven in de kartotheek en de tactiek onzer beampten. De onjuistheid was, vermoed ik, vooral daarin gelegen dat adreswijzigingen welke de burgerlijke stand opgaf, niet werden overgenomen. Ik meen dat dr. Sluzker mijn opvatting niet deelt, doch de feiten, o.a. aan mijzelf bewezen, geven mij gelijk.

De grote razzia van 20 juni 1943

Dat er een razzia zou komen, was ons gewoonlijk van te voren bekend. Dr. van der Laand die speciale contacten had met Joodse ambtenaren die op de Zentralstelle werkten, (misschien ook met anderen; hij verried zijn bron nooit) deelde ons gewoonlijk mede dat er iets zou plaatsvinden omdat er een ongewone drukte op de Zentralstelle was opgemerkt. Dit was ook dagen voor de grote razzia van 20 juni het geval en zijn voorspelling kwam opnieuw uit. Op die zondagochtend werd ik 's morgens om 5 uur gewekt door een telefoon van dr. Sluzker die mij mededeelde dat de razzia in Zuid was begonnen. Ik begaf mij dadelijk naar de Expositur. Ik herinner mij nog dat op de brug van de Breitnerstraat slechts één Grüne Polizist stond en hoe ik wenste dat het verzet nu zou komen om die ene man te verwijderen en zo deze toegang voor de Joden in Zuid zou vrijmaken, maar het verzet was toen nog niet op deze daden voorbereid. Men zou in het algemeen trouwens minder gemakkelijk daartoe overgaan dan in Frankrijk, België en landen in Oosteuropa. In België heeft men wel de transporttreinen met Joden aangevallen en de Joden daaruit gehaald, hetgeen hier nimmer het geval is geweest. Mijn hoop was dus ijdel ~~maxim~~, maar ook als gebeurd was wat ik hoopte, zouden slechts enkelen de moed hebben gehad te ontvluchten en bovendien bevonden zich overal in de straten soldaten of politie om de Joden te halen. Misschien heeft het verzet hier dus terecht gewerkt met andere middelen waaraan vele Joden hun behoud hebben te danken.

In de Expositur vertelde men mij dat de verzamelplaats voor de Joden uit Zuid het Olympiaplein was. Ik begaf mij dus met de staf van de Expositur daarheen, vond er Blumenthal en Aus der Fuentes met hun helpers (of Lages er was, kan ik mij niet herinneren) en was er getuige van dat de Joden werden verzameld in het Zuidelijk deel dat naar de Stadionweg is gekeerd. Vrijstellingen golden niet meer. Joden met wie ik steeds voor de Joodse zaak had kunnen werken, zag ik er binnen voeren met hun families en plaatsnemen op de trappen, bij andere gelegenheden voor toeschouwers bestemd. Loudspeakers hadden in alle straten van te voren meegedeeld dat de Joden zich voor vertrek gereed moesten houden. Met alle straten bedoel ik die van het eigenlijke Zuid aan de overkant van het kanaal, niet nieuw Zuid. Ik kan mij niet herinneren of ook de buurt waar ik zelf woonde, n.l. de Van Breestraat en omgeving, ertoe behoorde. Ik vermoed echter van niet, omdat speciaal de bruggen over het kanaal waren afgezet.

In Nederland

der Antelbaan

Tot hen die op het Olympiaplein werden binnengebracht, behoorde ook Asscher die bij zijn pogingen om bij ons te komen, ruzie had gekregen met een soldaat of Grüne Polizist en door deze was opgebracht. Blumenthal, Aus der Fuentes en de anderen begroetten zijn binnenkomst met veel gelach en raadden hem aan naar huis te gaan, hetgeen hij deed. Hij had gelijk, want hij kon bij razzia's niet helpen, omdat hij er volkomen bij overstuur raakte, zoals bij alle werk dat hem in onmiddellijk aanraking met de deportaties bracht.

Aus der Fuentes gaf mij de raad, ook naar huis te gaan. Ik weigerde echter, zeggende dat mijn plicht hier lag. Ik geloof te mogen zeggen dat ik mij van de gebeurtenissen niet minder aantrok dan Asscher, maar ik had het sterke gevoel dat, nu deze taak op mij was gelegd, ik de volle consequenties daarvan moest aanvaarden en aanwezig zijn waar ik misschien iets ten goede kon witruchten.

Dit was echter op die morgen en in het algemeen die dag nauwelijks het geval. Wel bracht ik met Sluzker verschillende gevallen naar voren, doch alles werd afgewezen. Zeker was er uit Duitsland bevel gekomen om een grote groep naar het Oosten te zenden en men wilde blijkbaar niet het gevaar lopen dat door toegeeflijkheid deze te klein zou zijn. Er waren velen onder de gearresteerden die voor de Joodse gemeenschap onmisbaar moesten worden geacht. Mannen, die in waarheid hun leven eraan gewijd hadden, doch onze betogen baatten niet en in de loop van de morgen werden, ik vermoed alle, maar anders zeker bijna alle aanwezigen naar de Polderweg overgebracht en vandaar in treinen naar Westerbork vervoerd.

Het vervolg van het drama vond plaats op Het plein dat thans Victorieplein heet (het toenmalige Daniël Willinkplein). Hier waren velen uit nieuw Zuid samengebracht, die er moesten staan. Ook voor hen pleitte ik vergeefs daar en, naar ik mij meen te herinneren, ook aan de Polderweg waarheen ik mij per tram begaf. Ik herinner mij nog hoezeer ik getroffen werd door het feit dat, toen ik met deze tram ging of trachtte te gaan, ik het stadsbeeld nauwelijks veranderd vond. Er was zonder twijfel deernis met de Joden (ik herinner mij nog hoe diep begaan men zich op de stations toonde toen ik zelf naar Westerbork werd vervoerd), maar het was niet een dergelijk medeleven dat de gewone zondagsdrukte behalve dan op de plaatsen waar de razzia zelf plaatsvond en de omgeving daarvan, zou hebben verminderd. Ja, op het Olympiaplein werd op het veld, gelegen naast de ruimte waar de Joden waren verzameld, zelfs sport beoefend. (Abel Herzberg, aan wien ik dit verteld had, heeft het meegedeeld in zijn *Onderdrukking en verzet* en iemand heeft het toen in de Groene tegengesproken, omdat ik Herzberg had verteld en deze dit had weergegeven, dat er tennis gespeeld werd, maar ik weet het zeker.)

Ik vermeld dit alles niet als een aanklacht tegen de Amsterdamse bevolking die moeilijk beschuldigd kan worden, omdat zij immers geheel onmachtig was iets te doen, maar wel omdat mij deze passieve houding altijd zeer heeft getroffen. Zij was trouwens aanleiding dat de Duitsers in hun rapporten konden melden dat de bevolking van Holland "sich ruhig verhält" ten opzichte van het wegvoeren van Joden.

*Zij het dan niet
de aard van het
fel.*

De derde fase die dag vond plaats in het Sarphatipark, toen Bollandpark geheten. Daar werden de Joden verzameld uit de omgeving van de Ceintuurbaan. Het waren er weinigen die werden binnengebracht, misschien omdat er nog maar weinig Joden woonden, wellicht ook omdat velen zich schuil hielden.

Maar vreselijker dan de dag, op zichzelf al afschuwelijk om de tonelen die zich afspeelden, om de onmacht, iets te doen, was de avond. Zij die overdag waren opgehaald, vertrokken nog in de loop van de dag naar Westerbork. Wij hadden mededeling gekregen dat in de avond Oost zou worden ontzuimd van Joden. Ik was tegen 6 uur aan de Polderweg aanwezig, omdat het daar de verzamelplaats zou worden. Groepjes Joden werden telkens binnengebracht en moesten staan in afwachting van wat zou komen. De staf der Expositur was er eveneens en terwijl wij wachtten op het eigenlijke begin, barstte er een hevig onweer- en regenbui los die ons dwong, allen tezamen te schuilen onder een afdak. Onze Lieve Heer maakte daar geen onderscheid tussen Joden en Ariërs. Wij zaten er tezamen op stoelen aan kleine tafeltjes. Tegenover mij zat iemand die ik niet kende. Ik was gewend, bij razzia's altijd mee te nemen een boekje "Die Tröstung Israels", de troostprofetieën van Jesaja, het Hebreuws aan de ene en de vertaling van Buber-Rosenzweig aan de andere kant. Daarin zat ik te lezen in het al schemerende licht, toen de mij onbekende man aan mijn overkant mij vroeg wat ik las. Ik vertelde het hem en hij begon toen plotseling met diepe stem "Tröste, tröste Jerusalem" aan te heffen. Daar hij iemand van de Zentralstelle moest zijn, was ik vooral verbaasd en begon met hem te spreken over het antisemitisme, over de vreselijke gevolgen daarvan en over al wat wij meemaakten. Later bleek mij dat hij vroeger predikant was geweest en nu hoofd van de Calmeyer afdeling van de Zentralstelle. Hij heette, meen ik, Schellinger.

Ik heb dit vermeld om de verbijsterende indruk weer te geven welke men soms van deze lieden kreeg. Schellinger zelf was bij volgende razzia's altijd naast mij, mij aansporend mijn taak van troosten te vervullen. Hoe weinig kon ik helaas daarmee bereiken, want juist toen begon die vreselijke tragedie van de avond die ik nauwelijks waag te beschrijven.

Wij waren, nadat uit Oost de Joden die men vinden kon, waren samengebracht, ~~verzameld~~ verzameld in de hal van het Muiderpoortstation. Telkens wachtten groepjes buiten om te worden binnengelaten. Zij werden dan geregistreerd door onze beambten (ik vermeldde reeds, dat wij dit op ons hadden genomen om te kunnen doen vluchten en moesten dit doorzetten ook die avond toen er van vluchten geen sprake was) en moesten de sleutels van hun huizen afgeven aan de NSBers die daarvoor zorgden. In de hal van het Muiderpoortstation waren nu ouden en jongen verzameld, van wie ik velen kende als vrienden ~~om~~ ons gezamenlijk werk voor de gemeenschap en ik kon niet anders doen dan hun bagage dragen door de controlehekken die scheidden van de perrons waar de treinen voor vertrek gereed stonden. De vreselijkheid van de tonelen die zich afspeelden onder de wanhopigen die geen redding meer zagen, laat zich niet

10/11/40

beschrijven. Nog op het perron smeekte ik Lages om vrijlating van deze en gene, zocht ik gronden voor vrijstelling voor hen aan te voeren, alles vergeefs. Zo vertrokken ook deze laatsten in ellende en armoede, bepakt en beladen naar hun laatste bestemming.

Het heeft lange tijd geduurd, voor ik het Muiderpoortstation heb kunnen betreden. Nog altijd als ik er voorbij kom, leeft de herinnering aan die avond als een der gruwelijkste in mijn leven.

Sterilisatie

Op een bepaalde datum die ik mij niet herinner, werd afgekondigd dat gemengd gehuwde Joden van wie kon worden aangenomen dat zij geen kinderen zouden verwekken, bevrijd konden worden van de Jodenster en van verschillende bepalingen die hun leven bemoeilijkten (uitgaansverbod, verbod tot kopen in niet-Joodse winkels, op de markt enz.). Aangezien voor de vaststelling hiervan een onderzoek nodig was, werd een bureau hiervoor ingericht in de Centraal Israëlitische Ziekenverpleging, Jac. Obrechtstraat 92. Hoofd van dit bureau was een arts, tegelijk Hauptsturmführer of Sturmbannführer, Meyer of Mayer, die met een ondergeschikte werkte.

Er was, zo ik mij wel herinner, bij verschillende leden van de Joodsche Raad bezwaar om hiaraan mee te werken, omdat men een dergelijke handelwijze in strijd achtte met de geest van het Jodendom en zeker met de Joodse wet. Om die laatste reden kwam het verzet wel vooral van orthodoxe zijde. Persoonlijk meende ik dat, al erken ik ten volle de bezwaren, wij niet mochten weigeren althans administratieve medewerking te verlenen, omdat geen dwang werd opgelegd (dit was in mijn herinnering slechts eenmaal in Westerbork het geval doch op een weigering van de betrokkenen werd dit niet verder doorgezet), maar de aanvraag door de gemengd-gehuwden zelf moest geschieden en de verantwoordelijkheid dus voor hun rekening kwam. Toch moet ik erkennen dat het geheel mij afkeer inboezemde en dat ik mij hier uitsluitend door mijn gevoel van plicht tegenover Joden die op deze wijze een verlichting zochten, liet leiden.

Aan het hoofd der administratie stond de heer Duizend (deze is, meen ik, nog in leven; mej. F. de Lange, Ruysstraat 41, kan zijn adres verschaffen). Dit bureau was gevestigd in de Centraal Israëlitische Ziekenverpleging en ik liet mij om bovengenoemde redenen door Aus der Fuentes uitdrukkelijk bevestigen dat de voor dit alles bestemde vertrekken in het gebouw door de Duitsers in beslag waren genomen en dat wij dus niet op eigen terrein, en gedwongen dit werk verrichtten. De administratieve afdeling die zeer klein was, stond dan ook geheel buiten het andere apparaat. Ik meende dat door deze voorwaarden de bezwaren van hen die ze hadden geopperd, waren weggenomen.

De Stabarzt Meyer bleek in de praktijk een gemakkelijk man. Ik meende te bespeuren dat hij sterk tegen de SS was.

De vrijstellingen geschieden op twee manieren. Voor vrouwen boven 45 en voor mannen boven een leeftijdsgrens die ik mij niet herinner, kon volstaan worden met een verklaring van onvruchtbaarheid. Voor alle anderen werd een operatie geëist. De operaties op vrouwen geschiedde door de gynaecoloog Van der Hoeven uit Leiden die later gevangen is genomen, wellicht ook veroordeeld. Er is mij gevraagd, te zijnen gunste aan te voeren dat de Joodsche Raad zijn honorarium betaalde. Ik heb dit toen te goeder trouw ontkend, doch later in de stukken gezien dat het geschied is en ik herinner mij nu dat ik het geweigerd heb, maar dat de dwang werd opgelegd die de Beauftragte over wie dit blijkbaar liep, gemakkelijk kon opleggen omdat hij toch over de financiën beschikte. Ik herinner mij, nu de stukken dit in mijn geheugen hebben gebracht, nog duidelijk hoe ik

met Rombach hierover streed. Door onze administratie werd beekgehouden van de verschillende gevallen en werden de verklaringen opgemaakt die door Meyer werden ondertekend. Ik kreeg de indruk dat deze nimmer of bijna nooit iets weigerde en dat hij zelfs graag meehielp om het lot der Joden te verzachten, maar daar ik mij zoveel mogelijk buiten het gehele werk hield, kan ik niet met zekerheid in dit opzicht iets verklaren.

Razzia van 23 juli 1943

Na de razzia van 20 juni had Aus der Fuentes ons meegedeeld dat, aangezien het aantal Joden zo sterk verminderd was, het apparaat van de Joodsche Raad op gelijke wijze kon worden verminderd en wel in verhouding tot het cijfer der aanwezige Joden tot 10% kon worden teruggebracht. Dit betekende van 17.000 dus 1.700, maar hij noemde een aantal van 170 en wilde, toen ik hem op zijn vergissing opmerkzaam maakte, daarop niet terugkomen. Wij deden echter al ons best, het aantal te vergroten en vonden een willig oor toen Aus der Fuentes een tijdje op reis was, bij zijn plaatsvervanger Wörlein.

Meer dan 170 hadden wij op zichzelf zeker niet nodig. Het werk van de afdelingen van de Joodsche Raad ging automatisch door. Ik herinner mij dat ik mijn medewerkers zeide dat de tijd gekomen leek om, nu wij in praktische zin weinig meer konden doen, het geestelijke werk aan te vatten, wilden wij handelen in overeenstemming met de oude Joodse leer, doch daarvan kwam weinig. Wij waren allen te zeer gepreoccupeerd om wat kon volgen en ik zelf was sterk aangepakt door de herinnering aan de razzia van de 20ste juni, die mij jarenlang niet heeft verlaten, naar ik mij later bewust ben geworden. Toch vond het noodzakelijke werk regelmatig voortgang met de kleinere, maar uitstekende staf die wij behouden hadden.

Toen Aus der Fuentes van zijn reis terugkwam - ik vermoed dat hij naar Keulen was geweest en de verwoesting van die stad had aanschouwd - was hij woedend omdat Wörlein boven het getal van 170 was uitgegaan. Daaruit verklaar ik de razzia van 23 juli die bepaaldelijk medewerkers van de Joodsche Raad betrof. Deze werden samengebracht naar de Polderweg op een vrijdagochtend. De moeilijkheid bij de behandeling van de gevallen school hierin dat ik niet wist wie van de gearresteerden tot de 170 behoorden, en een lijst die Brandon mij bracht, onoverzichtelijk bleek. Dit is echter hersteld omdat allen die op die lijst voorkwamen en naar Westerbork waren gebracht, later van daar terugkwamen op ons verzoek, behalve in één geval dat iemand met zijn familie zich verborgen had gehouden in een der toiletgelegenheden en daardoor in een transport naar Vught terecht kwam waaruit wij niemand konden bevrijden. Aus der Fuentes was sterk opgewonden en hetzelfde was met mij het geval, omdat ik in grote drift er hem op moest wijzen dat hij zijn belofte van de 170 schond. Dit baatte echter niet, maar gelukkig werd, zoals gezegd, later de fout hersteld. Ik vergeet echter niet de aanblik van hen die moesten vertrekken, uitstekende werkers en werksters met wie ik nauw had samengewerkt en wie ik nu alleen een laatste woord van afscheid op de Polderweg en later aan

de trein kon toespreken. Onder hen bevond zich mej. Pimentel, de voortreffelijke directrice van de crèche, voor wie wij later in Westerbork nog alle moeite hebben gedaan om haar hier te houden, tot ook zij op de transportlijst kwam te staan.

Ook was, als ik mij wel herinner, bij dit transport de heer M. Petson met wie ik voor de vluchtelingen had samengewerkt, toen oppervoorzanger in Haarlem. Hij was toen de laatste schrijver van wetsrollen die nog in Nederland verbleef.

het laatste

Andere gevolgen razzia 20 juni 1943

Na de razzia van 20 juni begaf ik mij zo spoedig mogelijk naar Westerbork op een dag waarop ik wist dat ook Aus der Fuentes er zou zijn. Ik trof uiteraard allen in grote verslagenheid (de toestanden in de behuizing en voedselvoorziening waren er wel bijzonder slecht hetgeen tot de depressie medewerkte) en mijn vroegere medewerkers deden mij vele verwijten omdat ik hen niet had kunnen redden en ook nu geen hoop op redding kon geven. Zij zeiden dat zij het leven in Westerbork niet konden verdragen en dat de moeilijkheden die zij bij de internering moesten doorstaan, hun einde betekenden. Uiteraard hebben zij zich later opgericht (toen ik zelf er geïnterneerd was, leerden wij samen het verdragen), maar hun woorden en houding maakten toch diepe indruk op mij.

Ik vroeg een onderhoud met Aus der Fuentes en de commandant en trachtte alsnog vrijstellingen voor verschillenden te verkrijgen. Aus der Fuentes echter zeide dat hij er slechts 10 kon toestaan. De toestanden in het kamp zouden volgens de commandant zo goed mogelijk geregeld worden. Dit is ook geschied, maar dat hij het vermocht, was mede een gevolg van de transporten die de overbezetting deed ophouden.

Ten opzichte der 10 besloot ik een vergadering van de naaste medewerkers bijeen te roepen in de avond. Deze vond plaats en er ontstond een meningsverschil tussen Asscher en mij over de vraag wie wij moesten kiezen. Asscher meende dat die leden van de Joodsche Raad moesten zijn, ik zelf dat het jongeren moesten wezen, die de arbeid droegen. De Joodsche Raad was veeleer een adviserend lichaam geweest, waarvan slechts enkelen in de arbeid waren opgenomen, terwijl de taak van de meesten beperkt was tot het geven van hun oordeel in de vergaderingen. Mijn denkbeeld werd gesteund door de hoofden der afdelingen die ik ter vergadering kon oproepen. Wij maakten dus een keuze. De lijst werd doorgegeven naar Westerbork en de gekozenen die allen een belangrijke plaats in de organisatie hadden bekleed, keerden terug.

Toch gaat tot de huidige dag de vraag in mij om of wij juist gehandeld hebben. In theorie zeker, maar in de praktijk hadden de ouderen van wie verschillenden zich voor de Joodse gemeenschap verdienstelijk hadden gemaakt, meer recht op terugkeer dan ik hun die avond toekende. Onze fout lag natuurlijk elders. Wij hadden het getal van 10 in het geheel niet moeten aanvaarden. Er waren ook andere jongeren die terugkeer verdienden en naast leden van de Joodsche Raad ook leden van de Beirat die zich zelf naast de Joodsche Raad als een adviserend lichaam hadden geconstitueerd, bestaande uit Duitse vluchtelingen onder leiding van de voortreffelijke professor Brahn en die, waren de leden van de Joodsche Raad teruggekomen, zich hadden kunnen beklagen dat Hollanders waren uitverkoren boven Duitse Joden.

Dit probleem is (ik heb er vele nachten waarin ik erdoor gekweld werd en word, over nagedacht) onoplosbaar. Hadden wij de 10 geweigerd, dan hadden wij ons dit ook kunnen verwijten. Er is, zover ik weet, niemand van hen behouden gebleven, hetgeen de herinnering aan die dag nog verzwaart. Maar wat betekent het lot van deze 10 tegenover de duizenden die wij zonder troost konden laten? En ten opzichte van de keuze der 10 voer ik tot eigen verontschuldiging tegenover mijzelf aan dat de razzia van 20 juni mij in een toestand had gebracht waardoor ik tot ~~de~~ rustige overdenking dikwijls niet in staat was en tot een passiviteit was gekomen die mij ook in Westerbork en Theresienstadt vaak is bijgebleven. Ik koesterde alleen nog maar de hoop, ook zelf het lot te mogen delen van hen die ik had zien vertrekken.

De ziekenhuizen

Doch vóór die dag aanbrak, hadden nog rampen plaats waarvan ik, als ik er nu aan terugdenk, niet kan begrijpen dat ik ze heb kunnen bijwonen. Ik bedoel de ontruimingen van het Nederlandsch Israëlietisch Ziekenhuis op 13 augustus 1943 en die van de Joodsche Invalide op 17 ~~oktoba~~ september. Aus der Fuentes was bij beide aanwezig en ik zelf trachtte te doen wat mogelijk was. Bij de ontruimingen moesten de verplegers en verpleegsters helpen, ik vermoed, al heb ik dat niet meer in mijn herinnering, ook de OD uit Westerbork. In het NIZ werden de zieken naar de grote hal gebracht; zo ik mij wel herinner, werden de meeste ernstige zieken nog niet naar Westerbork getransporteerd, maar overgebracht naar de Joodsche Invalide. Wij konden niet anders dan trachten op de gewone wijze vrijstellingen te verkrijgen. Zij waren bitter weinig.

De ontruiming van de Joodsche Invalide was zo mogelijk nog gruwelijker, omdat daar ook de ernstige zieken aan de beurt kwamen, die met de lift naar beneden werden gebracht en dan in auto's naar de trein vervoerd. Ik zie de tafelen nog voor mij, maar kan ze niet beschrijven, thans nauwelijks begrijpend, gelijk ik zeide, dat ik tot het einde dit heb kunnen meemaken. Men is echter op zulke ogenblikken niet meer een persoon, maar alleen de drager van het werk en daar dit tot blijven verplicht, kan men zichzelf overwinnen. Hoe degenen die zelf de daden bedreven, deze hebben kunnen verrichten, is een vraag waarvan de beantwoording en de beoordeeling bij anderen ligt dan bij mij.

De enige troostende gedachte is dat in Westerbork de ziekenhuizen als men in aanmerking neemt dat zij deel uitmaakten van een interneringskamp, behoorlijk waren, toegerust met uitstekende medische hulp, medicijnen, behoorlijke verpleging en niet al te slechte ligging.

Hieraan kon onze afdeling die daarvoor bestemd was, haar krachten blijven wijden omdat aan de heer Blüth en een kleine staf het verblijf in Amsterdam, later in Westerbork, is toegestaan gebleven. Maar het is mijn lezers bekend dat de zieken in Westerbork in groepen op transport zijn gesteld en dat hun uiteindelijk lot alle zorgen teniet heeft gedaan.

Razzia van 29 september 1943

Deze laatste razzia maakte een einde aan de geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom. Allen die waren overgebleven, werden in één nacht opgehaald, naar het Amstelstation gebracht en vandaar gedeporteerd.

Ook nu was het ons al enige dagen van te voren bekend dat er iets zou geschieden, al wisten wij niet dat het het einde zou zijn. In de vroege nacht werd ik opgeroepen door een van onze jonge medewerkers die mij zeide dat de sleutelmannen (dat waren, gelijk ik zeide, NSBers die de sleutels der opgehaalden in beslag namen en bewaarden voor huiszoeking) waren opgeroepen. Ik bleef nu waakzaam bij de telefoon maar kon al spoedig geen verbinding meer krijgen, noch met de Expositur noch met het huis van Dr. Sluzker. Wel echter werd ik zelf gewaarschuwd dat het Amstelstation de vergaderplaats was en dat niemand meer werd uitgezonderd.

Ik begaf mij dus in de nacht naar het Amstelstation waar ik Aus der Fuentes vond die mij zeide dat dit de totale "Liquidation" was. Asscher bevond er zich met zijn familie, Sluzker en allen die vroeger nog waren vrijgesteld.

Aus der Fuentes verzocht mij naar huis te gaan en af te wachten tot ook ik werd gehaald. In het halfduister begaf ik mij door de verlaten stad waar ik op verschillende plaatsen soldaten of Grüne Polizisten op de deuren hoorde kloppen om volgens lijsten die zij hadden, de bewoners te wekken en mee te nemen.

In de loop van de morgen gingen verschillende treinen naar Westerbork. Ik besloot, na gepakt te hebben en nog wat in veiligheid te hebben gebracht, mijzelf te melden gelijk ik heb verhaald. Aus der Fuentes liet mij, blijkbaar van vrees verlost, in zijn eigen auto halen en ik nam plaats met alle anderen in de laatste trein welke die dag naar Westerbork vertrok. Een groot gevoel van opluchting maakte zich van mij meester omdat ik nu eindelijk niet meer afscheid behoefde te nemen van hen die ik moest zien vertrekken, maar zelf van een transport deel uitmaakte. Ik dacht niet na over datgene wat zou kunnen komen en was bereid alles te doorstaan mits het met de anderen mocht zijn en ik mocht blijven werken voor hen voor wie ik gewerkt had, naar ik meende, volgens mijn plicht en naar mijn vermogen.

Het einde van het Amsterdamse Jodendom was gekomen. Wij waren ons toen daarvan niet bewust, zeker heeft dit het ons mogelijk gemaakt te leven zoals wij dit verder gedaan hebben, de werkers onder ons in de gedachte en het vertrouwen dat zij eens aan de opbouw zouden mogen meewerken.

In Westerbork werd Asscher en mij in een onderhoud met Aus der Fuentes en de commandant meegedeeld dat de Joodsche Raad had opgehouden te bestaan. Wij waren nu kampbewoners, zo zeide men ons, zonder andere plichten dan die van ieder ander.

Het einde van het Nederlandse Jodendom, want dit moet in het bovenstaande onder Amsterdamse Jodendom worden verstaan, nu alle Joden in Amsterdam waren geconcentreerd, bracht tevens het einde van de Joodsche Raad.

Westerbork

Aangezien een mijner lezers zich speciaal met Westerbork heeft beziggehouden, lijkt het mij niet nodig, daarvan hier uitvoerig te vertellen. Ik wil daarom slechts spreken over kwesties die wellicht anderen niet bekend zijn, en ben uiteraard gaarne bereid om alle verdere informatie te verstrekken.

De commandant - De commandant had een zo grote macht omdat hij uiteindelijk besliste wie op transport mee zou gaan, dat hij met een soort hofhouding omringd was, en ieder die toegang tot hem kreeg, daarom beneden werd.

Tijdens mijn internering heb ik hem alleen in de eerste dagen gesproken. Later, daar ik geen ambt vervulde, niet meer. Uit de tijd vóór mijn internering is mij één avond sterk in gedachten gebleven, waarop enkele kunstenaars uit het kamp een cabaretvoorstelling gaven. Zij waren in dat genre zeer beroemd. De commandant had de leidende figuren uitgenodigd en ook mij een uitnodiging gezonden waaraan ik niet kon nalaten te voldoen. Hijzelf zat met zijn hofhouding, voor een deel uit dames bestaande, vooraan en had blijkbaar veel genoeg om al wat werd voorgedragen. Ik mag niet ontkennen dat dit ook de andere aanwezigen en ook mijzelf in alle lugubere omstandigheden tot vrolijkheid wakte, al heb ik, toen ik geïnterneerd was, dus niet gedwongen, nooit een voorstelling bijgewoond.

Werd

Het droevig einde kwam aan het slot. Er had één artiest, ver buiten de grenzen van zijn vaderland beroemd, meegezongen en de leider van de troep (ik herinner mij zijn naam niet hoewel ook hij zeer bekend was) fluisterde mij in "Der hat um sein Leben gespielt". Het bleek dat hij van transport zou worden vrijgesteld als zijn prestatie de commandant behaagde. Ik begreep nu het verwrongen gelaat van den man en het karakter van den commandant.

(Omtrent hem kunnen echter Dr. Sluzker, Bial en anderen verder veel meer vertellen.)

De staf - De rechterhand van de commandant was Schlesinger die de gehele organisatie in het kamp leidde. Deze immers was aan de geïnterneerden zelf toevertrouwd, hetgeen uiteraard vele voordelen bood, ook al werd daardoor de taak van de commandant en de bewakingstroepen zeer sterk verlicht.

Schlesinger was verbonden geweest aan de afdeling Emigratie van het Vluchtelingencomité welk onder leiding stond van dr. Wachtel. Hij (Schlesinger) was een man zonder scrupules. Hij had een volkomen gezag, maar het was er hem vooral om te doen dat alles goed liep zodat hij geen conflicten kreeg met de commandant. Om de mensen bekommerde hij zich niet, al was hij wel toegankelijk wanneer ik zijn hulp inriep. Hij deed dit echter, naar het mij voorkwam, meer om mij die zijn vroegere chef was geweest, ter wille te zijn dan om de mensen. Hij bevond zich uiteraard in een dwangpositie en men mag hem daarom zijn daden niet al te zeer euvel duiden, maar er liepen vele geruchten omtrent geschenken/die hij aannam, met name van vrouwen waarvoor hij dan vrijstellingen of andere gunsten verleende. Deze geruchten zijn mij bevestigd door iemand die zijn handelwijze van nabij kon beoordelen. Het is echter, naar mijn lezers beter dan mij bekend is, in de kampen dikwijls geschied dat geïnterneerden die tot enige post waren verheven, daarvan misbruik maakten. Schlesinger was zeker niet de enige, maar er waren loffelijke uitzonderingen; tot deze behoorden de meeste leden der Antragsstelle aan wier hoofd, zo ik mij wel herinner, de voortreffelijke Ottenstein stond, een man die alles deed wat hij kon om het lijden der geïnterneerden te verzachten.

Een typisch voorbeeld echter van de gevaren welke belangrijke ambten in het kamp meebrachten, vormt de Contact Commissie. Deze waren in oorsprong de vertegenwoordigers van de Joodsche Raad in Westerbork. Zij stonden met ons in voortdurende verbinding en woonden ook alle *taal* vergaderingen van de leiders onzer afdelingen bij. Zij waren toen behoorlijke mensen die ook alles deden wat zij konden om vrijstellingen te verkrijgen en lijden te verzachten, maar later werden zij meegesleurd in de stroom van corruptie omdat zij van laag tot hoog waren gekomen, toen zij niet meer een afdeling van de Joodsche Raad vormden maar als Contact Commissie een orgaan waren van het kamp en als zodanig geregeld besprekingen voerden met de commandant. Ik was, toen ik geïnterneerd was,

L of andere gunsten.

vrijwel elke dag bij hen en kon ook alles van hen verkrijgen voor hen die ik wilde bijstaan, wat redelijkerwijze mogelijk was, maar ik wist dat zij daarnaast ook toegankelijk waren voor geschenken en gunsten en heb dit zeer betreurd omdat ik erin zag hoe depraverend een kamp op het karakter van mensen werkt.

Zij hadden kort na mijn aankomst kans gezien, dr. Wachtel, een volkomen integer mens, uit de commissie weg te werken en hadden er nu het rijk alleen. Zij deden, gelijk ik zeide, ook een goed werk door ieder die een wens had, te woord te staan en voor hen te doen wat zij konden. Dat Meyers op hun bureau ook nog onder dr. Wachtel lange tijd adviserend medewerker kon zijn, is bewijs te over hoe zeer nuttig werk deze afdeling van de Joodsche Raad, later de Contact Commissie, verrichtte. Maar zonder smet mocht dit alles helaas niet blijven.

De figuur van dr. Spanier mag ik niet onbesproken laten, omdat hij, naar mijn mening, verkeerd beoordeeld is. Hij had veel invloed op de ~~commandant~~ commandant omdat hij uit dezelfde stad als deze afkomstig was, en maakte daarvan ten goede gebruik. Ten opzichte van internering in Ellecom heb ik al verhaald dat dank zij zijn ingrijpen bij de commandant toen de eerste zieken vandaar in Westerbork aankwamen, een einde aan dat kamp gemaakt is.

Een ander maal riepen J.H. Kann en ik zijn hulp in voor diens vroegere schoondochter die naar Amersfoort, dat betekende Ravensbrück, zou worden overgebracht, hoewel zij slechts half-Jodin was. Zij was echter met een Jood, de zoon van Kann, getrouwd geweest en had haar dochters (driekwart-Jodinnen dus) laten onderduiken en kostbaarheden van dezen verborgen. Spanier gaf haar nu een middel dat haar drie of vier weken koorts zou bezorgen, gedurende welke tijd zij dus niet op transport zou worden gesteld wegens haar ziekte, in de hoop dat de Duitsers haar zouden vergeten. Dit was helaas niet het geval en zij is omgekomen. Ik geef het echter als een der verschillende bewijzen dat Spanier tot helpen bereid was. Hollandse doktoren, die onder hem gewerkt hebben, oordelen daarover anders, m.i. echter ten onrechte.

Ook het ziekenhuiswezen was, gelijk ik reeds zeide, uitstekend georganiseerd. Ik herinner mij dat Spanier in Amsterdam kwam om medicijnen en gebruiksvoorwerpen voor het ziekenhuis van ons te vragen. Inderdaad kon men er toen medicijnen krijgen die elders in het land nauwelijks meer verkrijgbaar waren. Operaties vonden plaats en al wat tot de genezing kon bijdragen, werd verschaft.

De advocaat-fiscaal Besier heeft mij als getuige in een der processen gevraagd hoe ik aan werkverruiming kon geloven, daar toch cuden van dagen en zieken op transport werden gesteld, maar het was juist die goede

behandeling in Westerbork van deze categoriën die ons op een dwaalspoor leidden. Wij meenden dat er in het Oosten naast de werkverruiming die immers ook in Westerbork plaats vond, op dezelfde wijze voor dezen werd gezorgd. De toestanden in Westerbork waren althans in de tijd waarin ik er geïnterneerd was, wat behuizing en voedsel betreft, dragelijk, terwijl het werk in ruime mate kon worden gesaboteerd.

Asscher en ik waren met onze families eerst op bevel van de commandant (althans zo verzekerde men mij) in een der grote barakken gehuisvest. Het leven was daar dragelijk en alleen op sandrang mijner vrienden die mij zeiden dat ik niet weigeren kon, ben ik overgegaan eerst naar een speciaal voor ouderen ingerichte barak waar men wat ruimer lag, later naar een der woningen die wij met Asscher deelden, die nog in de vluchtelingentijd gebouwd waren. Doch ook over het leven in de grote barak beklagde ik mij niet, al was het er uiteraard woelig.

Het vreselijke waren de transportnachten en de transporten. De Antragsstelle moest deze verzorgen onder leiding en toezicht van de commandant, en de meeste functionarissen, ook van de andere afdelingen, waren dan in actie.

Het leven in Westerbork was zo vol van belevenissen dat het mij moeilijk valt, daaruit verdere onderwerpen te kiezen omdat ik niet weet wat door mijn lezers reeds verzameld is en wat niet. Liever wil ik dus die in een gesprek verder behandelen, tenzij in de loop der nadere mededelingen mij nog iets van groot belang in de gedachten komt.

Westerbork (toevoeging)

Ds. W.N. van Nooten, Zuideinde 59, Meppel, die ik toevallig ontmoette, vertelde mij dat daar in de oorlog een organisatie had bestaan om op een groentenkar Joden uit Westerbork te halen. Zij gingen terug onder de kisten die gevuld met groenten daarheen werden gebracht. Hij zei dat hij mij ook had willen laten ontvluchten omdat hij in Leiden nog colleges bij mij had gelopen, maar dat ik zou hebben laten weten dat ik alleen wilde gaan als allen gingen. Ik kan mij dit niet herinneren, maar zou het zeker hebben gezegd. Hij vertelde mij dat verschillenden, voor wie dit beginsel uiteraard niet gold, door zijn hulp zijn gered.

Vervolg Westerbork

Omtrent Westerbork moet ik nog medelen dat ik, vóór ik er geïnterneerd werd, verschillende malen kwam. Ik had dan telkens een onderhoud met de commandant en met onze Joodsche Raad, de latere Contact Commissie, om verschillende aangelegenheden te bespreken. Bij de conferentie met de commandant waren gewoonlijk Schlesinger, enkele leden der Contact Commissie, soms ook Dr. Spanier, Blüth en Sluzker aanwezig.

Hoewel ik mij de onderwerpen niet kan herinneren, moesten deze van algemene aard geweest zijn, omdat individuele gevallen door de instanties in Westerbork werden besproken, gelijk in mijn onderhoud met Aus der Fuentes ik mij tot algemeenheden beperkte in het algemeen en individuele gevallen aan Sluzker overliet. (Asscher kwam bij Aus der Fuentes meestal voor individuele gevallen op en Aus der Fuentes beklagde zich daareover omdat hij met ons juist de algemene kwesties behandelen wilde.)

Uit de gesprekken met Gemmeke herinner ik mij één dat belangrijk was; bij de behandeling daarvan was Aus der Fuentes aanwezig. Het betrof de vraag of de doden in Westerbork begraven zouden worden/of verast. Lange tijd waren dezen op de Joodse begraafplaats te Assen ter aarde besteld, maar plotseling kwam het bevel dat zij in Westerbork moesten worden verast. Als motief werd aangehaald dat de begraafplaats te Westerbork welke wij voorstelden, de waterleiding in de provincie Groningen zou verontreinigen. Ik verschafte mij een rapport hieromtrent van de directie der waterleiding die dit met tal van argumenten bestreed. Het baatte echter niet. Toen probeerde ik het nog eens in die bespreking met de commandant. Aus der Fuentes zeide dat het juist een eer voor de Joden was indien hun as werd verspreid als op het zwaard van Attila. Ik antwoordde hem dat hij niet wist wat hij deed, dat, al kon men geen algemene regels stellen, in de oudheid de Semieten hun doden begroeven, de Ariërs ze verbrandden en dat hij dus op deze wijze de Joden tot Ariërs maakte. Ook dit, hoewel hij anders voor een dergelijke wijze van handelen van zaken wel gevoelig was, hielp echter niet. De verbranding werd in het Duitse gebied in alle kampen toegepast en dit was natuurlijk ook het motief voor Westerbork.

Toen ik zelf in Westerbork geïnterneerd was, heb ik wel de plechtigheden bijgewoond, het begeleiden naar het crematorium geschiedde met grote pieteit. Verwanten en vrienden volgden de baar. De as is blijkbaar aan een instantie ter hand gesteld, immers toen een mijner broers daar gestorven was, is deze naar zijn vroegere woonplaats Deventer overgebracht en daar op de Joodse begraafplaats bijgezet.

*van de Joodse
riten*

Het is merkwaardig te beseffen hoe de Duitsers om de schijn te bewaren, zieken en ouden van dagen in Westerbork met zorg omgaven en ook de doden de hun toekomstige eer bewezen. Het overbrengen naar het crematorium geschiedde, voorzover ik weet, nog op de dag van het overlijden.

Het culturele leven was in kringen die daarvoor eerbied hadden, goed ontwikkeld. Er waren scholen ingericht en vele cursussen waartoe zonder twijfel anderen inlichtingen hebben verstrekt. Dresden en ik zelf hielden elke zondagochtend een voordracht, hij over Franse literatuur voornamelijk Baudelaire, ik zelf over oude geschiedenis, beiden voor een vrij groot en belangstellend gehoor. Elke woensdagavond kwam in de woning van Blüth een kleine kring bijeen: Dresden, Kisch, Flörsheim, een enkele maal David en ik zelf. Om beurten hielden wij een voordracht waarbij zich discussie aansloot. Het initiatief was genomen door prof. Brahn, de Duitse medicus en filosoof, een man van ongewone begaafdheid. Toen deze naar Theresienstadt was gebracht (vandaar is hij op transport gesteld hoewel hij meer dan 65 was, omdat zijn vrouw die leeftijd nog niet had bereikt), heb ik de leiding op mij genomen. Het was in alle druk en moeilijkheden een ware verkwikking, aan dit alles mede te werken. Met Dresden en Kisch las ik Plato. Als ik mij niet vergis, las Meyers met enkele belangstellenden middeleeuwse handschriften. Vele voordrachten, hoewel deze in beginsel verboden waren of onder censuur gesteld werden, georganiseerd onder het mom dat zij van godsdienstige aard waren.

Door een gelukkig toeval (Aus der Fuentes had na mijn wegvoering uit Amsterdam mijn woning bezocht en was vol verbazing over de omvang van mijn bibliotheek, niet wetend dat die met een grote van een vriend was gecombineerd) meende de commandant dat de handbibliotheek van de Barnevelders die naar Westerbork was overgebracht, mijn bibliotheek was en hij belastte mij met de katalogisering daarvan, dus brachten Kisch, Cronheim en ik zelf onze dagen daar door zonder iemands toezicht, veel lezend en gesprekken voerend.

Al het andere omtrent Westerbork, hoewel natuurlijk over het dagelijks leven daar ik veel zou kunnen verhalen, laat ik ter zijde omdat, naar ik meen, dit van andere zijde voldoende is belicht. Er zou een monografie over te schrijven zijn indien iemand het geduld daartoe opbracht dat Adler aan zijn "Theresienstadt" heeft besteed.

De Joodsche Raad en zijn organisatie

Algemeen - Er is over de Joodsche Raad zoveel geschreven dat ik aarzel dit onderwerp aan te roeren. In al het bovenstaande heb ik trouwens telkens de motieven welke hem bij bepaalde gelegenheden leidden, uitvoerig uiteengeset. Persoonlijk wil ik aan dit alles nog toevoegen dat ik het werken in de Joodsche Raad en dus voor de Joden van Nederland altijd als iets vanzelfsprekends heb beschouwd en dat ik nog steeds niet begrijp waarom wij aangevallen zijn, laat staan gevangen genomen, tenzij men - wat inderdaad het geval is - elk contact met Duitse autoriteiten niet alleen afkeurenswaardig, maar ook veroordelelenswaardig vindt. Ik kan ook dit echter niet begrijpen. De Duitsers waren de vijanden en moesten als zodanig bestreden worden. Dit was de juiste overtuiging van het verzet dat zijn daden daarnaar bepaalde, maar aan de andere kant waren zij de machthebbers en men moest dus naar mijn mening met hen omtrent de maatregelen welke zij namen, onderhandelen, gelijk men dit met elke regering moet doen. Ik had dit mijn gehele leven gedaan met onze eigen regering. Uiteraard zag ik de Duitsers als vijanden, maar de capitulatie die nu eenmaal een vol-dongen feit was en waar ik in actieve zin toch waarlijk buiten stond, had gemaakt dat zij ook het bestuur voerden van Nederland. Het was, naar mijn mening, onvermijdelijk toen ons de kans geboden werd, om bij dit bestuur voor de belangen der Joden in Nederland op te komen, zoals ik dat mijn ganse leven voor Joden buiten Nederland had gedaan.

Zoals gezegd, kan ik nog altijd niet begrijpen waarom dit standpunt onjuist was. Had men de Joden zonder enige zorg, enige verdediging van Joodse zijde moeten laten? Men heeft wel gevraagd hoe ik nog heb kunnen leven na al wat er geschied is. Voor mij geldt veeleer het omgekeerde. Indien ik niets had gedaan, althans niets had getracht, zou ik niet meer kunnen leven. Nu heb ik althans het gevoel dat wij ons best hebben gedaan, zowel om te verzorgen als om te redden en te rekken. Ik heb uiteraard na de bevrijding wel leren inszien dat het de Joodse Raden in alle landen evenzo vergaan is als ons en dat hiervoor een reden moet bestaan, een reden die ~~wilt~~ gelegen is in het feit dat wij onze daden en hun motieven niet altijd bekend konden maken, dat men achter ons contact met de Duitsers het nastreven van persoonlijke belangen zoekt en dat, wat als sterkste argument geldt, onze pogingen, voorzover zij de redding betroffen, mislukt zijn. Maar men vergeet dat, indien de oorlog korter had geduurd, voor duizenden deze pogingen de redding ~~waxxhax~~ zouden hebben betekend, dat ook nu velen hun redding aan ons te danken hebben, maar bovenal dat voor hen voor wie dit mogelijk was, altijd een instantie aanwezig was die althans de redding beproefde. Hoe dwaas daarnaast in bijzonderheden de aanvallen zijn, kan men begrijpen bij het nalezen van de

verhoren, afgenomen in verband met de tegen ons ingezette vervolging.

Maar ook wat het algemene beginsel betreft: er moest toch een instantie zijn die voor het dagelijks brood, voor de armen en zieken en ouden van dagen zorgde, die hen terzijde stond met voorlichting, als hulp bij aanklachten, die zorgde voor het onderwijs, voor verlichting van moeilijkheden, die inlichtingen gaf in alle zaken waarin dit nodig was, die zorgde voor de vertrekkenden, voor de geïnterneerden met alles wat eerst recht zij behoeften, die te allen tijde op de bres stond als er maar een gaatje kon worden gevonden om iemande moeilijkheden te verlichten, die zorgde voor vakopleiding, voor minderjarigen, voor algemene ontwikkeling, voor juridische bijstand, voor het verschaffen der nodige financiën voor ieder gezin, voor ontwikkeling der volwassenen, voor het behandelen van pedagogisch moeilijke gevallen, voor de verenigingen, voor medische hulp, en al wat tot het besturen ener stad behoort. Want men vergeste niet dat, nu de Duitsers zich op het standpunt hadden gesteld dat de Joden een afzonderlijke gemeenschap vormden, de Joodsche Raad gelijk was aan het bestuur van een stad van 140.000 inwoners of zoveel als daar telkens waren, behalve het bevolkingsregister. Alle zorgen die zulk een stad aan haar inwoners besteedt, kwamen voor de Joden aan de Joodsche Raad. Vandaar haar grote organisatie, te groot zeker om de uiteengezette redenen, maar ook zonder deze, zonder een beambtenschaar van vele duizenden niet te verwezenlijken. Had men de Joden zonder dit alles kunnen laten? Ik kan mij in de situatie niet indenken. Zeker moesten wij de Duitsers wel eens enige hulp verlenen met administratieve werkzaamheden, maar wij hebben altijd geweigerd, de oproepen van ons te laten uitgaan, altijd geweigerd behalve de 26ste mei 1943 om, gelijk dit in andere landen het geval was, de te transporteren Joden aan te wijzen, altijd als enig belang dat der Joden in het algemeen voor ogen gehad. Ik mag dit van mijzelf getuigen en heb daarom ook alle aanvallen die ik volkomen onverantwoord acht, kunnen weerstaan. Natuurlijk heb ik in individuele gevallen wel fouten gemaakt, maar juist dat deze mij nog altijd kwellen, is mij voor mijzelf het bewijs dat mijn gedragslijn in het algemeen de juiste is geweest, omdat ik daarover niet alleen geen wroeging heb maar mij ook niet kan voorstellen dat ik anders had kunnen handelen. Dit zou zeker het geval zijn geweest indien ik geweten had ~~wat~~ welk een lot de getransporteerden wachtte, niet omdat dan de zorg voor hen niet nog groter had moeten zijn, maar omdat het mij onmogelijk zou zijn geweest te onderhandelen met lieden die ik als moordenaars moest beschouwen. Daar dit niet het geval was - pas in het

voorjaar 1945 heb ik in Theresienstadt de waarheid vernomen en nog in de zomer van 1944 heb ik Aus der Fuentes laten vragen, in Westerbork te mogen blijven met de bedoeling dat ik voor de terugkerenden wilde zorgen zoals ik dat voor de vertrekkenden had gedaan, lijkt mij een organisatie als de Joodsche Raad nog steeds noodzakelijk.

Ik moet daarbij opmerken dat vrijwel niemand in Nederland zich aan dit werk heeft onttrokken, dat zij, die de leiding ervan hadden, in het bijzonder de leden van de Joodsche Raad, in het algemeen dit deden op grond van dezelfde overtuiging als ik had. Ik moet dit wel naar voren brengen omdat van mijn vroegere medewerkers na de bevrijding bijna niemand zich naast mij heeft gesteld, soms zelfs zich bij de aanvallers hebben gevoegd. Ik beklaag mij daarover niet omdat ik hun motieven begrijp, maar ik ben wel gedwongen te zeggen dat zij in die jaren naast mij hebben gestaan, ook al ontkennen enkelen dit, maar ik wil als leider der organisatie de verantwoordelijkheid wel op mij nemen, vooral omdat ik zelf mijn gehele leven, zij het in andere omstandigheden, dit werk had gedaan en deze arbeid dus als een voortzetting van die levensarbeid beschouwde, terwijl dit voor de meesten van hen niet het geval was.

Mijn lezers zullen mij, hoop ik, dit persoonlijke woord vergeven dat ik wil plaatsen naast de uitvoerige uiteenzetting omtrent de Joodsche Raad die in hun bezit is.

Om het begrip verantwoordelijkheid nog te verklaren: ik ben mij bewust, de organisatie een sterk persoonlijke kleur te hebben gegeven in mijn overtuiging dat gehandeld moest worden zoals wij deden, en ik ben overtuigd dat deze gedachte daarom als een vanzelfsprekende door velen mijner medewerkers is aanvaard. Dat maakt, naar ik mij bewust ben, mijn verantwoordelijkheid het grootst, tegenover die van anderen. Maar, gelijk gezegd, ik durf deze verantwoordelijkheid ook dragen, omdat ik geloof in het algemeen op de juiste wijze te hebben gehandeld.

De organisatie van de Joodsche Raad | De organisatie van de Joodsche Raad kan het best gekend worden uit de Gids welke in het bezit is van mijn lezers. Zij zullen daar ook de verschillende afdeling goed kunnen leren kennen, omdat in de rubriek "taken" telkens uitvoerig de werkzaamheid van elke afdeling is vermeld. Ik wil daarop dus niet uitvoerig ingaan, temeer omdat, zou ik daaraan beginnen, ook hiervoor een monografie nodig ware. Ik moge daarom, mij beschikbaar stellend voor vragen, voor zover mij dat mogelijk is, enkele bijzonderheden vermelden.

Als voorzitter stond naast mij de heer A. Asscher. Hij was een man van grote capaciteiten die echter de vraagstukken waarom het ging, niet doorzag. Als leider van het kerkgenootschap was hij voortreffelijk. Dit had zijn routine, zijn uitstekende beambten en hij kon de vraagstukken die ermee verbonden waren, omvatten. Maar de moeilijke problemen waarvoor de Joodsche Raad was gesteld, waren voor hem te groot. Daarom bemoeide hij zich ook weinig of niet met de verschillende afdelingen, liet de dagelijkse leiding aan mij over en had, gelijk ik zeide, in onze besprekingen met de Duitsers meer oog voor de individuele gevallen dan voor het geheel. Een eigenlijke steun in de oplossing dier problemen had ik in hem niet en ook daarom moet ik de verantwoordelijkheid voor het geheel aanvaarden. Ook in de leiding van de vergaderingen van de Joodsche Raad schoot hij tekort, juist omdat hij de problemen niet doorzag en ook van bijzonderheden meestal niet op de hoogte was omdat hij elke dag slechts enkele uren in het gebouw van de Joodsche Raad vertoefde. Zijn invloed bij Lages achtte hij zelf zo groot dat hij mij dikwijls verzocht, hem alleen te laten gaan. Hij kreeg ook wel wat van hem gedaan, maar, naar mijn mening, niet meer dan wij ook tezamen zouden hebben bereikt. Zijn liefde voor Joden en Joodse belangen was ongetwijfeld zeer groot, maar voor het volvoeren van deze taak was het bezit daarvan niet meer voldoende, zoals dit in het werk voor de vluchtelingen het geval was geweest.

Belangrijke zaken placht ik in de dagelijkse vergaderingen van ons secretariaat te bespreken, vóór hij aanwezig was, omdat zijn aanwezigheid onmiddellijk het behandelen van individuele gevallen en minder gewichtige aangelegenheden meebracht. Daartegenover stond dat hij tegenover sommige verzoeken van de Duitsers, gelijk in mijn verhaald reeds uitgekomen is, meer afwijzend stond dan ik en enkele malen de Joodsche Raad wilde ontbinden terwijl ik om de motieven die ik hierboven heb uiteengezet, deze wilde behouden, behalve dan dat ik aarzelde, toen de transporten werden aangezegd.

Na de bevrijding heeft hij mij echter gezegd, dat hij nu inzag dat mijn pogingen tot behoud van de Joodsche Raad, ook al leek het voldoen aan de eisen der Duitsers soms onmogelijk, juist waren geweest. Deze verandering was een gevolg van zijn sterke impulsiviteit, want op de, zij het niet dikwijls geuite voorstellen om de Joodsche Raad op te heffen, was hij ook zelf telkens teruggekomen.

Al wat ik hier heb gezegd, doet natuurlijk niet af aan de bewondering die ik heb voor zijn persoonlijkheid, voor de toewijding waarmee hij zich aan deze ondankbare taak wijdde en voor al wat hij in zijn leven voor algemene en Joodse belangen heeft gepresteerd, maar ik mocht het niet onbesproken laten ook al omdat ik daarmee de verantwoordelijkheid voor wat gedaan is, naar waarheid het sterkst op mij zelf laat vallen. Men moest trouwens, anders dan dit bij hem het geval was, altijd voor de belangen van het Jodendom als geheel hebben gewerkt om dit werk te kunnen omvatten en bovendien gewend zijn aan het leiden van een grote organisatie, waarbij men veel aan de beambten moest overlaten zonder zelf de leiding uit handen te geven.

Om tot deze organisatie terug te keren: vele voortreffelijke mannen stonden aan het hoofd der afdelingen. Men heeft mij wel aecaparent genoemd omdat ik al te veel werk zelf in handen had genomen. Dit is echter niet het geval. Als het om bekwame mannen ging, heb ik hen de volle vrijheid gelaten, waartegenover zij mij uit vrije wil raadpleegden. Alleen daar waar onbekwamen de leiding van een afdeling hadden, kwam het verwijt aan mij in hun kringen te voorschijn, hetgeen echter in die tijd niet schaadde, omdat de meerderheid er anders over dacht.

De bekwaamste ambtenaren waren naar mijn mening Max Bolle, gelijk ik zeide ongeëvenaard als organisator, J. Brandon, een man van bedachtzame wijsheid die de gehele organisatie voortreffelijk verzorgde, mij met zijn adviezen in moeilijkheden terzijde stond, en dr. E. Sluzker, wiens eigenschappen ik heb geschetst; naast hen Meyer de Vries die leider was van vele afdelingen en die op uitstekende wijze verzorgde, met grote kennis van zaken die hij had opgedaan in een hoge functie aan het ministerie van Sociale Zaken. Zonder hem zou, indien ik het in één woord mag noemen, het sociale werk dat wij verrichtten, onmogelijk zijn geweest, en naast hem dr. A. van der Laan, oud-marktmeester van Amsterdam, die door zijn kennis het aangewezen hoofd was van de afdeling Voedselvoorziening en als zodanig voor het welzijn der Amsterdamse Joden op onovertreffbare wijze heeft gezorgd. Hij had een grote staf van deskundige medewerkers van wie het mij steeds een raadsel is geweest en blijft waar zij de levensmiddelen in die moeilijke tijden vandaan haalden. Men mag echter zeggen dat door hun toedoen geen Jood in Amsterdam in die tijd honger heeft geleden.

De verdiensten van mevrouw G. van Tijn-Cohn en R.H. Eitje heb ik in mijn "Zwervend en Dolend" reeds geschetst. De eerste had een bijzonder talent voor organisatie en voor de controle van financiën, welke beide zij toepaste in haar bureaus aan de Lijnbaansgracht omtrent wier werkzaamheid de Gids inlichtingen geeft. De moeilijkheid was dat zij ook op ander gebied invloed wilde uitoefenen en het niet verdragen kon dat andere medewerkers door hun adviezen meer invloed op mij hadden gekregen dan zij voor de oorlog door haar deskundige adviezen had.

Daardoor wierp zij zich op als tegenstandster van mijn beleid en als tegenstandster van de Joodsche Raad hoewel zij daarin medewerkte. Zij was vooral geprikkeld omdat ik haar niet toeliet tot de dagelijkse vergaderingen van ons secretariaat. Dit echter was onmogelijk omdat bij velen van haar naast medewerkers een dergelijk wantrouwen tegen haar bestond dat door haar aanwezigheid in die vergaderingen de grootste verwickelingen zouden zijn ontstaan. Mijn medewerkers waarschuwden mij sterk tegen haar omdat zij, waarvan ik mij pas later bewust ben geworden, eerst later omdat haar pogingen geen resultaat hebben gehad, van nature sterk intrigeerde. Ik achtte echter haar werk van zo groot gewicht dat ik haar uitschakeling nimmer heb gewild. Zij heeft dit alles belbond door het uitbrengen van een rapport in oorlogstijd waarin zij ook mij, maar sommigen van onze medewerkers die haar vrienden waren, heftiger dan mij, heeft aangevallen. Het stuk dat aan de Londense regering is toegezonden, staat vol gemakkelijk herkenbare leugens; ik kan ze niet anders dan als zodanig betitelen, omdat zij over een uitnemend geheugen beschikte en haar rapporten voor de oorlog in onze Joodse organisaties beroemd waren om hun feilloosheid. Daarmee heeft zij na de oorlog voor mij afgedaan. Haar pogingen om zich aan verantwoordelijkheid voor de daden van de Joodsche Raad te onttrekken, zijn trouwens volledig mislukt. Er is bij de Joint en in het algemeen tegen haar een veel groter wantrouwen dan tegen mij. Het doet mij leed dat dit zo gegaan is, want, gelijk gezegd, zij beschikte, beschikt wellicht nog, over uitstekende kwaliteiten op organisatorisch en financieel gebied die haar voor een organisatie en inderdaad waardevolle kracht maakten. In die zin heb ik van haar diensten dan ook altijd ~~en~~ graag en met voldoening gebruik gemaakt.

De heer R.H. Eitjs, eveneens uit het Vluchtelingencomité afkomstig, wijdde zich met mej. Marianne van Stedum aan sociaal werk. Hun verdiensten heb ik in "Zwervend en Dolend" beschreven.

Een belangrijke afdeling onder een belangrijk man was Onderwijs. De leiding had de heer I. van der Velde, thans inspecteur van het Lager Onderwijs te Haarlem, toen reeds oud-inspecteur. Ik zelf was in naam voorzitter van deze afdeling omdat de Duitsers dit eisten, doch hij deed het werk. Het onderwijs was ingericht van kleuteronderwijs tot voorbereidend hoger en middelbaar. Uiteraard kan de heer Van der Velde, Spoorzichtlaan 25, Heemstede, het beste hierover inlichtingen geven, voor het kleuteronderwijs mevr. Joosten (Montessori-onderwijs), voor het voorbereidend hoger en middelbaar, naast een mijner lezers, de heren W.S.H. Elite en I. Jacobs. De kosten werden eerst door de plaatselijke gemeenten, later door de Joodsche Raad betaald. Het gold in het algemeen als voortreffelijk en het was geheel ingericht op de voet van het onderwijs in Nederland. Daarnaast werden, als ik mij wel herinner, ook speciaal Joodse vakken gedoceerd. Het ontzenuwende was natuurlijk dat telkens zowel leerkrachten als leerlingen werden weggehaald. De afdeling Onderwijs en de hoofden der verschillende scholen hadden de grootste moeite om het onderricht zo geregeld mogelijk te doen plaatsvinden; wat hiervoor gedaan kon worden, werd gedaan.

Voor bijzonderheden verwijs ik naar bovengenoemde heren.

Ik moge slechts twee voorvallen vermelden waarin ik zelf betrokken was.

Het ene gold de vraag of ook gedoopte Joden leerkrachten konden zijn. Deze wekten veel beroering omdat de gedoopte Joden als de andere Joden werden behandeld. Derhalve ontving ik op een middag een haastig bezoek van prof. Kohnstamm die uit de bespreking in de vergadering der Synode hiervoor was afgevaardigd. De Synode bleek de kwestie hoog op te vatten: gedoopte kinderen waren leerlingen en dus moesten ook gedoopte leerkrachten kunnen zijn. Ik gaf als mijn mening te kennen dat, aangezien het aantal niet-gedoopte kinderen verre in de meerderheid was, het aantal gedoopte leerkrachten gering kon zijn en dat dezen alleen moesten worden aangesteld indien zij boven de niet-gedoopten uitmuntten. Bij gelijkheid van begaafdheid moesten wegens die meerderheid de niet-gedoopten voorgaan. Kohnstamm bracht dit aan de Synode over welke er tot mijn vreugde genoeg mee nam. Ik zou niet gaarne een twistpunt hebben gehad met dit lichaam dat op zo voortreffelijke wijze telkens voor de Joden opkwam, toen behalve de Aartsbisschop en het verzet vrijwel iedereen ons in de steek liet.

Het tweede voorval speelde zich na de oorlog af. Er waren eindexamens afgenomen op het Joodse gymnasium en de Joodse HBS door gecommitteerden die vooral door toedoen van de inspecteur der lycea, J. van Andel, door de regering waren aangewezen. Na de oorlog wilde de toenmalige inspecteur der gymnasia deze diplomata erkend zien. Met de heer Elte bracht ik hem een bezoek. Wij waren tezamen van oordeel dat dezelfde eisen als op de andere gymnasia en HBS'en waren gesteld en de diploma's werden derhalve achteraf erkend.

In de heer Van der Velde moet ik nog prijzen dat, hoewel hij het niet eens was met de algemene politiek van de Joodsche Raad, hij toch ter wille van de hem toevertrouwde belangen loyaal daarin werkte en ook over de verschilpunten, behalve bij één gelegenheid waarvan ik mij het onderwerp niet meer herinner, nimmer sprak. Onze besprekingen waren zuiver zakelijk en ook wienschappelijk. Hij is gemengd gehuwd en zijn verdienste is daarom des te groter.

Bij Onderwijs behoorde ook de Buitenschoolse Jeugd-zorg, de cursussen, de Sociaal-pedagogische Zorg, het Nijverheidsonderwijs (dat o.m. gegeven werd in de B.M. Nijkerkschool waar zoveel mogelijk ambachten werden onderwezen) en het Land- en Tuinbouwonderwijs, waarvan ik in mijn "Zwervend en Dolend" heb verhaald. Omtrent deze alle geeft de Gids uitsluitel.

De afdeling Geldelijk Beheer stond onder de voortreffelijke leiding van de heer A. Krouwer. Daar de heer Krouwer alle inlichtingen weigert, weet ik niet wie ik voor informatie zou moeten aanwijzen, daar de medewerkers allen of bijna allen zijn overleden.

Geldelijk Beheer had te maken met de verdeling van de gelden die, gelijk ik verhaald heb, elke maand volgens een begroting bij Rombach moesten worden aangevraagd en van Lippmann Rosenthal de commissie bereikten. Zij werden verdeeld over de afdelingen van de Joodsche Raad, de verenigingen en over personen als salaris of voor onderhoud. De daarvoor vast te stellen bedragen werden door de commissie betaald, dus ook de uitkeringen die werden berekend in overleg met de betrokkenen. De commissie had een bijzonder moeilijke taak, maar ik heb weinig klachten omtrent haar vernomen. Zij oefende ook met hulp van accountants controle over de uitgaven van afdelingen en verenigingen en vervulde, daar zij met de uitkering ook met particulieren te maken had, een nog moeilijker taak dan de afdeling Financiën ener stad van meer dan 100.000 inwoners.

De commissie voor de verenigingen had toezicht op al het werk dat verricht werd door vroegere Joodse verenigingen die nu tot één lichaam waren verenigd. Zij had een groot doch dankbaar werk omdat zieken- en armenzorg onder haar vielen. Officieel heette zij Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging (JVvVV). Haar voorzitter mr. S.J. van Lier zal vele inlichtingen kunnen verschaffen, en voor de afdelingen Weeshuizen dr.

R. Leydehndorff, ik meen thans te Utrecht (mr. J. Slijper, Graaf Florisstraat 36, Rotterdam, weet zijn adres), en voor de ziekenhuizen de arts S. Spijker, thans directeur Gemeentelijke Gezondheidsdienst te Rotterdam.

De leider der afdeling Oudeliëdengestichten, notaris A. van den Bergh, is na de oorlog overleden. De commissie stond nominaal onder voorzitterschap van de heer Asscher, die door de Duitsers was aangewezen en ook de vergaderingen presideerde.

Naast de zorg voor de ziekenhuizen behartigde een medische commissie de belangen van de zieken daarbuiten.

Voor de overige commissies en het overige werk moet ik naar de Gids verwijzen en mij voor vragen van mijn lezers beschikbaar stellen. Er is hierover nog veel te zeggen en ook met de leiders van commissies en afdelingen te bespreken.

Ik herinner mij, de Gids nagaande, de zorg van S. Broekman voor de lichamelijke ontwikkeling, van G. Bolle, thans Bank van Onroerende Zaken, voor de culturele commissie, en vooral ook van de Beirat. Deze was samengesteld uit en door niet-Nederlandse Joden en stelde zich tot taak om aan de Joodsche Raad adviezen uit te brengen wanneer die gevraagd werden en ook zonder verzoek. Ik had de gewoonte, in elke vergadering van de Beirat te komen en daar mededeling te doen van bijzondere gebeurtenissen en de ontwikkeling der aangelegenheden. Onder de leden muntten vooral uit prof. dr. M. Brahn, filosoof en medicus, een der knipste mensen die ik ooit heb ontmoet, dr. H. Eisner (thans in Berlijn), die vooral met juridische aangelegenheden uitstekend op de hoogte was, dr. G. Fränkel, die de dagelijkse berichten samenstelde, dr. H. Goslar, en zijn schoonvader dr. A. Klee, beiden behorend tot de oudste Zionisten van Duitsland en daar strijdend zowel voor de beweging als voor de Oostjoden, dr. J. Luss, vroeger advocaat in Dortmund, die met prof. Brahn mij terzijde stond met adviezen die ik zeer hoog schatte om hun kennis van de Duitse mentaliteit, dr. B. Mahler en dr. J. Taubes, die vertegenwoordigers waren van de Oostjoden. De Beirat had geen officiële functie, maar had door de bekwaamheid van zijn leden en de verstrakte adviezen veel invloed op de gedragingen van de Joodsche Raad.

Juridische kwesties werden behandeld door de z.g. Juridische Commissie waarvan mr. Kisch voorzitter was. Deze zegt dat hij daarmee het werk voortzette van de Juridische Commissie der Coördinatie Commissie. Wij zelf hebben het steeds als werk voor de Joodsche Raad beschouwd, doch ik vermag deze kwestie niet op te lossen.

Ik wil hierbij vermelden dat mevr. Van Tijn zich later op het standpunt stelde dat zij op de Lijnbaansgracht bureaus beheerde afgezonderd van de Joodsche Raad. Hier geldt hetzelfde als ten opzichte van de Contact Commissie. Wij hebben ons altijd op het standpunt gesteld dat al het werk onder de Joodsche Raad was samengevoegd.

(Financiële)

Mevr. van Tijn verrichtte uitermate nuttig werk evenals trouwens mr. Kisch die ons voor juridische adviezen wel naar Lippmann Rosenthal vergezelde. Mevr. van Tijn beheerde het ressort voor emigratie dat altijd nog bepaalde personen kon laten emigreren (hierover mijn "Zwervend en Dolend"). Als zodanig was zij ook hoofd van het Palestina-ressort dat te maken had met de certificaten of ~~certificaten~~ beter de aanwijzingen voor emigratie naar Palestina. In haar rapport is hieromtrent een afzonderlijke nota opgenomen van de heer Helmuth Mainz. Deze beweerde dat hij de ontdekker is geweest van de mogelijkheid, toen hij op het Zwitserse consulaat werkte (de heer Mainz is na de oorlog overleden). Een commissie in Israel onder leiding van de heer L. de Leeuw en mevr. M. de Leeuw-Gerzon stelde de lijsten vast van hen die in aanmerking kwamen voor een verklaring dat zij op grond van vroegere of latere verdiensten naar Palestina konden emigreren. In Bergen Belsen hebben de Duitsers zich aan de voorrang dezer lijsten niet gehouden, maar voornamelijk ouderen uitgekozen voor het ene transport dat heeft plaatsgevonden. Ook indirect echter zijn de lijsten van belang geweest omdat zij die zulk een toelatingsbewijs bezaten, gespeerd werden tot op een dag deze vrijstelling werd opgeheven en een aantal van hen die in het bezit der verklaring waren, op transport werd gesteld. Dit was echter slechts het geval met hen die zich reeds in Westerbork bevonden, zodat later op grond van de verklaring nog een aantal naar Bergen Belsen werd getransporteerd. (Omtrent de toestanden daar het rapport van de heer Mainz) en verschillende overlevenden onder wie mej. F. de Lange, Ruysstraat 41.)

Mevr. van Tijn was ook hoofd van de afdeling Hulp aan Vertrekkenden, die de bagage gereed maakte voor hen die op transport zouden worden en waren gesteld. Of zij zelf ook goederen inzamelde dan wel dit overliet aan de afdelingen van de heer Blüth (zie Gids), kan ik mij niet herinneren. Deze door de heer Blüth beheerde afdelingen, voornamelijk bestemd voor het verschaffen van al wat diegenen die in Westerbork en Vught vertoefden, nodig hadden, hebben uitermate zegenrijk werk verricht. Zoals ik reeds zeide, verstand deze afdeling de kunst om van fabrikanten, uit magazijnen, van particulieren alles te verkrijgen wat zij nodig hadden. De voorraad was of leek onuitputtelijk. Ateliers in Amsterdam, Westerbork, wellicht ook Vught zorgden voor het nodige herstel der goederen, die, gelijk ik reeds vertelde, ook bestemd waren voor het omkopen van Duitse beampten in de kampen.

Omtrent het sociaal-economische werk: De heer Blüth woont thans te Herzlia in Israel en zou, kon hij worden bereikt, een onuitputtelijke vraagbaak omtrent deze arbeid wezen.

Omtrent het sociaal-economische werk kan het beste inlichtingen geven drs. A. Veffler (die ook het z.g. ghetto-rapport samen met de heer Brandon had samengesteld). Zijn adres, dat buiten Amsterdam is, is mij echter niet bekend. Wellicht kan mej. de Lange voornoemd het opsporen. Maar ook de heer Meyer de Vries wiens adres ik gaf, is daartoe in staat.

De verbinding met de afdeling Joodsche Raad in Westerbork was toevertrouwd aan de afdeling Lijnbaansgracht met haar onderafdelingen, eerst onder leiding van mevr. van Tijn die echter onder invloed van een stemming tegen de Duitse Joden bij de Joodsche Raad bedankte en vervangen werd door de heer A. de Hoop, die geregeld in Westerbork vertoefde en daar de leiding dezer afdeling op zich had genomen. Hij verrichtte dit werk op uitnemende wijze en streed met inzet van al zijn krachten voor al wat ginds aan de Joodsche Raad was toevertrouwd, dus het verder verkrijgen van vrijstellingen, het geven van adviezen en het ter zijde staan in alles wat de geïnterneerden nodig hadden. Hij werd met zijn familie plotseling op transport gesteld, vermoedelijk als oud-directeur van de bioscoopbond. In Westerbork schatte men hem hoger dan mevr. van Tijn wegens zijn takt om met mensen om te gaan. De heer Eduard Spier, thans weer notaris, nam na zijn vertrek zijn plaats in. Hij kan omtrent deze arbeid uiteraard meer verhalen dan ik.

Uit de vele gebeurtenissen herinner ik mij één dag, toen ik naar Westerbork werk geroepen omdat dertien leden der afdeling met transport bedreigd werden daar zij zich onhoffelijk tegenover de commandant/hadden gedragen. Ik herinner mij nog de wanhoop dezer mensen en de wijze waarop de Hoop voor hen opkwam. Inderdaad is het transport afgelast, zij het helaas alleen uitgesteld. (Nu van zijn afdeling niemand meer over is, zal wellicht mevr. Jenny Pront (zie Spits' Typebureau) die secretaresse was van de heer de Hoop, omtrent deze arbeid inlichtingen kunnen geven, naast de heer Spier.)

Ik moge nog vermelden de Centrale Voorlichtingsdienst onder leiding van de heer Spier en mr. dr. W. Diamand die algemene inlichtingen gaf omtrent de arbeid in Westerbork. (Nu mevr. van Tijn niet meer te bereiken is, kan ook haar secretaresse mevr. F. de Vries-Tal, echtgenote van mr. I.S. de Vries, die zelf omtrent Westerbork veel vertellen kan, inlichtingen verstrekken.)

leuzen of bellen

1 Londen hebben

1 Fein

De afdeling Inkwartiering was officieel een orgaan van de gemeente, maar de Joodsche Raad had beambten gegeven voor de afdeling die zich met de inkwartiering van Joden bezig hield. Deze inkwartiering kon voor lange of kortere duur zijn. Van de laatste werd wel gebruik gemaakt als om de een of andere reden het nodig was dat men bij iemand anders logeerde. Men was met dit laatste vrij gemakkelijk, terwijl de lange termijnen werden gebruikt voor de inkwartiering van hen die geen eigen woning konden vinden. Aan het hoofd van de Joodse afdeling die onder leiding stond van Brandon, was een bekwaam ambtenaar, de heer J. de Miranda, die van de beginne af in het Vluchtelingencomite had gewerkt en met wie ik ook na de bevrijding nog in contact ben geweest. Zijn tegenwoordige adres is mij echter niet bekend.

De Expositur gaf vergunningen uit om na 8 uur op straat te zijn, uiteraard voornamelijk aan beambten van de Joodsche Raad; deze moesten door de Duitsers worden ondertekend en golden in het algemeen voor een lange termijn. Een deel hiervan werd uitgegeven voor de bescherming van rusthuizen en voor het brengen van hulp en verrichten van noodzakelijke boodschappen. Uiteraard waren deze in het bezit van allen die op de een of andere wijze bij de transporten betrokken waren. Dit was naast vele anderen het geval met posten die op verschillende plaatsen zich bevonden in gebouwen van de Joodsche Raad om inlichtingen te verschaffen omtrent personen die waren gearresteerd. Het bleek immers dat de Expositur onmogelijk allen die van gewicht konden worden geacht voor de Joodse gemeenschap, konden kennen. Daarom werd het wenselijk geoordeeld, ook anderen die vanouds de zaken der Joodse gemeente kenden, in te schakelen. Zo herinner ik mij dat de heer Eitje geregeld 's avonds en een deel van de nacht in het hoofdgebouw van de Joodsche Raad, Nieuwe Keizersgracht, vertoefde.

De Expositur was eveneens belast met het uitgeven van reisvergunningen met onderschrift van de Zentralstelle. Deze werden gegeven voor noodzakelijke reizen zowel in dienst der organisatie als voor het uitoefenen van beroepen zolang dat mogelijk was. Zij waren telkens geldig voor één reis heen en terug. Gelijk bekend is, mocht alleen derde klasse gereisd worden en moesten Joden staan zolang als niet iedere Ariër een zitplaats had.

Permanent of voor zes maanden waren de vergunningen voor vervoer per tram. Asscher en ik hadden ook een vergunning, van taxi's gebruik te maken om de Duitse instanties vlug te kunnen bereiken. Ook vergunningen om te fietsen werden als permanente uitgegeven, maar op een bepaalde dag moesten de fietsen worden ingeleverd op daarvoor bestemde plaatsen in de stad. Slechts die van de Joodsche Raad mochten worden gehouden, maar na een poosje moesten zij naar de Zentralstelle worden gebracht alle of bijna alle en zij zijn daar verbeurd verklaard.

Omtrent dit alles kan dr. Sluzker uitvoeriger mededelingen doen.

Het bureau Werkverruiming stond onder leiding van Meyer de Vries. Het diende na het transport van de Joden verder voor gemengd gehuwden.

Een voor de betrokkenen belangrijke afdeling was die welke voor de post zorgde naar en uit de kampen. Met Westerbork kon, als ik mij niet vergis, buiten deze om een regelmatig postverkeer plaatsvinden. Naar de kampen in het buitenland echter alleen via deze afdeling. Er werd (zie mijn verhoor in het proces-Aus der Fuentes) telkens gezegd dat brieven konden worden verstuurd. Deze moesten censuur ondergaan welke was opgedragen aan daar ook aanwezige Joodse beampten. (Aus der Fuentes zeide mij dat dezen zeker een scherpere censuur zouden uitoefenen dan zijn eigen.) Afgesproken was dat na deze censuur de brieven konden worden doorgestuurd. Aus der Fuentes echter bepaalde plotseling dat zij eerst nog in de Zentralstelle moesten worden nagezien. Beroep op de afspraak baatte niet. Ik heb de indruk dat de brieven nooit verstuurd zijn.

Omtrent het tehuis Oosteinde dat diende om de Joden bezig te houden en hun cursussen te verschaffen, heb ik in mijn "Zwervend en Dolend" gesproken. Een commissie was ervoor aangesteld.

Omtrent Asterdorp over het IJ waar een aantal Joden geïnterneerd was, kan ik mij niet voldoende herinneren. Mej. van Stedum bemoeide er zich veel mee. Ik heb de indruk behouden dat de geïnterneerden er goed leefden.

Omtrent de zorg voor Joodse cultuur kan de heer G. Bolle (adres: zie boven) het best inlichten.

Omtrent de inspectie van het onderwijs de heer A. Bartels, Madurastraat 18, Den Haag, de heer Van der Velde, voornoemd.

Van het Joodse Weekblad heb ik de voor- en nadelen reeds uiteengezet. De organisatie was aldus dat de heer S. Joachimsthal elke week een ~~afdruk~~ afdruk aan Asscher en mij voorlegde waarop wij censuur konden uitoefenen. Later moest ook de Zentralstelle bij deze worden ingeschakeld. Censuur onzerzijds was uiteraard in het algemeen niet streng. Het conflict met mr. Herzberg dat echter ontstaan was uit een anti-Zionistische stemming bij de Joodsche Raad, waarmee wij rekening moesten houden, heb ik reeds vermeld. De uitgave geschiedde door de firma Joachimsthal die het drukken en de exploitatie op zich had genomen, oorspronkelijk gesteund met geld dat wij te hunner beschikking stelden. Later bracht door de vele advertenties de exploitatie zeker winst. De samenwerking met de heer Joachimsthal was bijzonder goed. Ware hij blijven leven, dan zou zeker het schandaal (ik weet geen ander woord) dat na de bevrijding plaatsvond, achterwege zijn gebleven. Toen immers gaf de firma Joachimsthal het Nieuw Israë-

lietisch Weekblad uit en liet erin door de redactie en inzenders de Joodsche Raad sterk beledigen. Ik heb de toenmalige directeur de Vries onder het oog gebracht dat hij en zijn mede-directeur zowel de winst in de oorlog als de Sperre die hun leven had gered, aan de Joodsche Raad te danken had gehad en dat het niet aanging, nu de Joodsche Raad aan te vallen in een orgaan van dezelfde firma Joachimsthal. Hij zeide mij dat de directie van een courant zich moest schikken naar zijn publiek, dat het publiek dit nu verlangde, zoals het tijdens de oorlog andere dingen had verlangd en dat hij er dus niet mee zou ophouden de Joodsche Raad te laten aanvallen. Dit is sedertdien voortgegaan. Ik heb het steeds als trouwelooheid beschouwd.

Een dagelijks bulletin werd uitgegeven door dr. G. Fränkel. Dit viel echter buiten de competentie van de Joodsche Raad.

In de loop der tijden werden in de Joodsche Raad ook enkele leden opgenomen van buiten Amsterdam. Dit geschiedde toen de werkzaamheden van de Joodsche Raad zich over Nederland hadden uitgestrekt. Ik herinner mij dat mr. M. Wolff te Arnhem, Opperrabbin Frank te Haarlem en S. Menko uit Enschede daartoe behoorden. Ook prof. Brahn als voorzitter van de Beirat woonde de vergaderingen bij.

Daarnaast werden de provincies buiten Amsterdam in het werk vooral betrokken door het z.g. landelijk apparaat dat georganiseerd was door Brandon en onder mijn leiding stond. Daarin hadden, als ik mij wel herinner, afgevaardigden van provincies, misschien daarnaast ook van de grote steden, zitting. Wij vergaderden vrij vaak omdat wij ook de Joden buiten Amsterdam aan wier verdiensten ik in mijn "Zwervend en Dolend" aandacht heb geschonken, aandeel wilden geven in het werk. Er waren uitstekende krachten onder van wie verschillenden met het verzet in verbinding waren. Deze afdeling zorgde ook dat overal de administraties konden werken als in de hoofdstad. Zij vertrouwde dit werk aan de daarvoor geschikte personen toe. Het was een omvangrijke arbeid welke kon rekenen op de steun van velen in den lande. Misschien kunnen mr. De Haas te Utrecht, S. Menko te Enschede, mr. M. Wolff te Arnhem nog nadere inlichtingen verschaffen of adressen waar deze te krijgen zijn.

Door de omstandigheden werd tot een van de belangrijkste afdelingen de Expositur. Er bestaat hieromtrent een uiteenzetting welke, meen ik, in mijn aan U overgedragen archief berust. Zeker over haar werk zou een monografie te schrijven zijn. Nu gelukkig dr. Sluzker nog leeft (ook zijn vrouw heeft een werkzaam aandeel in het werk genomen), kan ik mij ontheven achten van de taak, over dit bureau uitvoerig te verhalen. Ik kwam er uiteraard veel mee in aanraking, maar de werkzaamheden waren zo veelomvattend dat ik ze niet meer kan overzien, immers zij omvatten geheel het verkeer met de Zentralstelle. Ik heb de Expositur altijd als een noodzakelijke instelling beschouwd al ware het alleen omdat zij een muur vormde tussen de Zentralstelle en de Joden van wie zij de verzoeken konden overbrengen zonder dat dezen zelf erheen behoeften te gaan. Door hun ervaring konden zij ten onzichte

der transporten een plaats innemen voor het verkrijgen van vrijstellingen, voor het contact met de autoriteiten, voor een behoorlijke behandeling der gearresteerden, voor de Schouwburg, welke de Joden niet had den kunnen missen. Met dr. Sluzker voerde ik geregeld besprekingen. Zoals ik reeds, zeide, was hij een man met diplomatische gaven, steeds nauwkeurig wetend wat hij wel en wat hij niet kon bereiken en op het eerste zijn volle aandacht richtend. Hij had het strikte vertrouwen van Aus der Fuentes wat uiteraard zijn arbeid ten goede kwam. Hij vergezelde Asscher en mij vrijwel altijd naar Aus der Fuentes, echter niet naar Lages en naar de civiele autoriteiten, omdat de arbeid van de laatsten buiten zijn bemoeienis lag en hij met de eerste minder goed kon onderhandelen dan met Aus der Fuentes.

Toen alle Joden uit Amsterdam verdwenen waren, bemoeide hij zich sterk met Westerbork, maar had nog contact met de Zentralstelle, toen deze naar Arnhem was verplaatst.

Hij bracht mij omtrent zijn bemoeienissen geregeld verslag uit. Wij bespraken tezamen de algemene lijnen van handelen en ik behandelde met hem ook individuele gevallen. Hij had een uitstekende staf die hem zeer was toegeedaan. Voor het overige verwijs ik liever naar zijn mededelingen omdat uiteraard het dagelijkse werk buiten mij omging en omdat aan de Expositur zeker een afzonderlijk hoofdstuk in het te verwachten boek zal worden gewijd.

De Nederlandse en Geallieerde regeringen en de Joden in Nederland

Toen de vervolgingen in Nederland begonnen, bezocht een der meest geziene Nederlanders in Londen de minister-president Gerbrandy en legde hem de vraag voor: Wat denkt Uwe Excellentie te doen? Antwoord: Wat kan ik doen? De Nederlander zeide: Wat zou Uwe Excellentie doen, als het om Friezen ging? Er ligt in dit antwoord een onbillijkheid. Minister Gerbrandy was zeker geen anti-semiet, maar het vraagstuk der Joden vormde voor hem evenmin als voor andere staatslieden een brandend vraagstuk die dagen. Zij was "of secondary importance", zoals het aan het licht gekomen oordeel der Engelse regering luidde. Ik heb den heer Meyer Sluizer wel gevraagd waarom niet de gebouwen in Auschwitz waar de "final solution" plaats vond, door de RAF zijn beschoten. Hij antwoordde mij dat de Engelsen op het standpunt stonden, dat de militaire doeleinden als eerste moesten komen en dat men daarnaast niet voldoende materiaal had om de Joden te helpen. Toen ik de Nederlander die ik noemde, vroeg, mij in te lichten omtrent de vraag wat onze regering voor de Joden in Nederland had gedaan, zei hij: "Mijn antwoord kan kort zijn: niets." Als ik zelf in de oorlog mij bewust was, dat verschillenden mijn beleid afkeurden, legde ik de vraag voor: Wat doet dan de Nederlandse regering anders dan het uiten van enige woorden van beklag? En als wij van buiten af geen hulp krijgen, moeten wij dan niet trachten zoveel mogelijk onszelf te helpen? Aanwijzingen dat wij verkeerd handelen en wat wij dan wel moesten doen, hebben wij nimmer ontvangen. De aanwijzingen voor ambtenaren waren ons niet bekend gemaakt en waren voor ons trouwens niet bestemd. Wat dan wel?

Prof. van den Bergh heeft na de bevrijding in een blaadje, ik meen "Peraat" geheten, verteld dat hij in een oede zijn zwager Andriessen die in New York vertoefde, had gevraagd waarom men niet tegenover de arrestaties van Joden in de bezette landen Duitsers arresteerde in Amerika, met het verzoek, dit aan Amerikaanse instanties door te geven. Wij allen hebben ons vergeefs afgevraagd waarom niet Duitsers in de Geallieerde landen met dezelfde behandeling als de Joden werden bedreigd. Immers dat was toch bekend wat met hen, althans met de Poolse Joden, geschiedde. Waarom, zo vroegen wij, heeft men niet het verzet in de verschillende landen opdracht gegeven, zoveel mogelijk Joden uit treinen en kampen te bevrijden? Dit is nu met kleine getallen geschied, maar op eigen initiatief terwijl als de regering iets beval (ik denk aan de Spoorwegstaking) aan het verzet tegen de te werk stelling van niet-Joden, het op veel krachtiger wijze geschiedde. Ik weet niet hoe dikwijls en hoe intens dit vraagstuk door de Nederlandse regering is behandeld. Ik kan slechts met de genoemde Nederlander zeggen dat vanuit Londen door onze regering niets is geschied. De heer L. de Leeuw in Jerusalem heeft mij kort na de bevrijding verteld dat minister Gerbrandy een aanbod

om Joden uit Bergen Belsen vrij te krijgen voor enige millicoenen had afgeslagen, niet om het geld maar om het potentieel der Duitsers niet te vergroten. Ik zou mij bij deze beslissing moeten neerleggen indien men mij niet had verteld dat hij deze beslissing buiten onze regering om alleen heeft genomen. Het ware toch de moeite waard geweest haar te bespreken. Velen van onze besten hebben er hun dood aan te wijten.

De heer H. Denz heeft een boekje open gedaan over de nonchalance waarmee een aanbod der Zweedse regering is behandeld. Hoewel zijn bewering is tegengesproken, houdt hij eraan vast en zij ligt geheel in de lijn van de onverschilligheid dier dagen.

Ik ben tot mijn spijt niet door de Parlementaire Enquête Commissie opgeroepen; anders had ik dit alles daar naar voren gebracht. Mijzelf opgegeven heb ik niet omdat in al wat ik heb bijgewoond aan beschuldigingen deze andere altijd verkeerden in beschuldigingen tegen de Joodsche Raad.

Ik kan uiteraard geen uiteindelijk oordeel over dit alles geven (ook niet over datgene wat de pas laat door de regering ingestelde Commissie voor Joodse Aangelegenheden heeft gedaan), maar weet wel hoe wij in de oorlog uitzagen naar hulp die van Londen zou komen en hoe deze niet kwam. Het wil mij voorkomen dat hierover in het te verwachten boek uitvoerig moet worden geschreven, omdat de historie ongunstig hierover moet oordelen en zo er een verdediging is, deze naar voren moet worden gebracht. De heer Gerbrandy had zeker geen recht, een verwijt aan de Joodsche Raad te richten, zolang hij zelf niets deed of niet bij machte was, iets te doen.

Maar ook de Geallieerden deden niets. Ik heb na de oorlog met pijnlijke verbazing kennis genomen van de literatuur die laat zien dat alle Geallieerden volkomen in gebreke zijn gebleven tot de tijd dat Roosevelt veel te laat zijn War Refugee Board oprichtte die trouwens ook weinig tot stand heeft gebracht.

Op de St. James Conference noch op de conferentie op Bermuda is, voorzover ik weet, het Joodse vraagstuk behandeld. In zijn bekende verklaring in december 1942 over de gruwelen die plaatsvonden, heeft Eden gedreigd met strenge bestraffing der schuldigen, maar van afkondiging van enige maatregel die de Duitsers ontzag zou inboezemen, is geen sprake. Toch hebben de internationale Joodse organisaties nimmer opgehouden, bij de Geallieerden hierop aan te dringen.

Uitvoerig zijn deze vermaningen en voorstellen beschreven in de jaarverslagen van de Board of Deputies Of British Jews, van het American Jewish Committee, van het World Jewish Congress (speciaal het boek "Unity in dispersion"). Zij vormen het meest droevige

relaas van vergeefse pogingen in een aangelegenheid waarin het om leven en dood ging.

Een brochure "Let my people go" van Victor Gollancz of "Rescue the perishing" van Eleanor F. Rathbone (alle in mijn bezit) zijn een opeenstapeling van aanklachten tegen de Geallieerden.

Ik neem aan dat het moeilijk was, middelen te vinden, maar ik heb sterk de indruk dat daartoe ook geen poging is gedaan en dat het ook aan de ernstige wil om deze te vinden, heeft ontbroken. Gelijk ik reeds zeide, is de Spoorwegstaking afgekondigd veertien dagen nadat de Joden uit Nederland verdwenen waren. Pas toen het om niet-Joodse Nederlanders ging, heeft men zich op ernstige wijze tegen de werkverruiming verzet, afgescheiden van de Februaristaking die te vroeg kwam.

Het lijkt mij een der vreselijkste uitspraken die men ten opzichte van de uitmoording der Joden moet doen, dat noch onze regering noch de Geallieerden iets hebben gedaan of pogen te doen of uit te denken om deze te verhinderen.

Een typisch voorbeeld van de toegevendheid der Nederlandse regeringsambtenaren is een brief van de heer Grevelink, thans, meen ik, hooggeplaatst ambtenaar bij de Koninklijke Marechaussee. Deze brief bevindt zich in mijn archief. Er wordt in meegedeeld dat uit eigen beweging in de provincie Gelderland de registratie van niet-Nederlandse Joden al is ter hand genomen. De Duitsers behoeven hiervoor niets te doen.

Theresienstadt

Begin september, ik meen de 6de, 1944 werd een groot aantal Joden uit het kamp Westerbork dat voor het grootste deel zou worden opgeheven, naar Theresienstadt vervoerd. Waarom dezen daarheen, anderen enige dagen later naar Auschwitz en Bergen Belsen, is in het algemeen mij niet duidelijk geworden. De heer Asscher ging met zijn familie naar Bergen Belsen omdat men daar een diamant-industrie wilde vestigen. Maar in de trein naar Theresienstadt zaten in het geheel niet alleen bevoorrechten. Dit is wel duidelijk uit de omstandigheid dat een groot aantal van hen enige weken later uit Theresienstadt op transport is gesteld. De bevoorrechten waren de Barnevelders, de gedoopten en, ik denk, als in het verleden oud-strijders en bezitters van eretekens. De trein bestond uit de bekende goederenwagens (niet veewagens, zoals men vaak zegt), die vroeger bij de Russische transporten waren gebruikt en ook bij de transporten uit concentratiekampen gebruikt werden.) In de wand van de goederenwagens bevonden zich boven enkele openingen, de enige luchtverversing. Men moest op de grond zitten of op een koffer en kon alleen tegen de wand steunen. Als toilet waren één of twee emmers aanwezig, die zo nu en dan werden leeggemaakt aan de kant van de weg. Brood werd verstrekt en ieder moest zich redden zoals hij kon. De reis duurde 1½ etmaal.

Het verwonderlijke is dat in mijn wagon een goede stemming heerste. Verschillenden speelden kaart op een geïmproviseerde tafel, maakten grappen en zongen liedjes. (Aurich, nu leider van de Hofstadoperette, was met zijn (thans overleden) vrouw in mijn wagon.)

300 bevoorrechten bleven achter, voornamelijk alte Kampinsassen en zij (zoals Blüth en Sluzker) die verder het kamp diensten konden bewijzen en ook enkelen, die door geschenken en gunsten (in elke zin) dit van Schlesinger gedaan kregen.

Onderweg werden door SSers die de trein begeleidden, vulpenhouders en kostbaarheden afgenomen; velen echter onttrokken zich daaraan.

Bij aankomst in Theresienstadt werden wij naar de Schleuse gebracht (dat is een deel der Hamburg-kazerne voor de transporten bestemd) en daar geregistreerd. Jo Spier en dr. Diamand waren aanwezig en waarschuwden ons geld en kostbaarheden niet achter te houden. Dit zou onaangename gevangenisstraf kosten. Inderdaad was dit laatste het geval, zoals b.v. mevr. Kisch ondervond. Wij werden de gehele nacht van aankomst blootgesteld aan medisch onderzoek, moesten gemeenschappelijk van de douches gebruik maken en tenslotte werd ieder een verblijfplaats aangewezen, voor de meesten in de Hamburg-kazerne die daarvoor werd ontruimd en gereserveerd, voor sommigen in de Dresden-kazerne. Het stelsel van bevoorzorging dat in Theresienstadt een sterke rol speelde, kwam hierbij reeds naar voren. Ik zelf kreeg op grond van mijn werk voor de vluchtelingen met mijn familie een kamer toegewezen en maakte in de eerstvolgende dagen kennis met verschillende leiders in het kamp van wie ik sommigen nog uit dat werk kende. Ook werd ik op grond daarvan vertegenwoordiger der Nederlandse Joden in de Aeltestenrat. Epstein, de Judenaelteste, toonde mij het kamp en begeleidde mij naar de commandant Rahm die mij wilde spreken. Een onderhoud van geen betekenis.

Epstein was anders dan dr. Adler hem voorstelt, (ook het oordeel over Edelstein van dr. Adler is m.i. en ook naar het oordeel van Poliakov in het Wiener Bulletin uitermate onbillijk) een voortreffelijk man die weliswaar (men mag niet vergeten dat hij als gevangene voor gevangenen onderhandelde) veel moest toegeven, maar hij kwam sterk voor de belangen der geïnterneerden op en heeft dit (de aanleiding is duister gebleven) met de dood moeten bekopen.

Als lid van de Aeltestenrat werkte ik na het oplossen van enige moeilijkheden samen met Jo Spier die vanuit Doetinchem veel vroeger naar Theresienstadt was gekomen en de toestanden goed kende. Hij gaf ook zijn medewerking aan een film die spoedig na onze aankomst werd opgenomen om aan de wereld te kunnen tonen hoe goed de Joden behandeld werden. Daar de Duitsers geloofden dat ik in de Joodse wereld goed bekend was, werd ik dikwijls gefilmd in huiselijke kring, in de bibliotheek, waaraan ik mij evenmin als anderen kon onttrekken.

De Nederlandse Joden waren bij de leiding spoedig berucht omdat zij de Hamburg-kazerne niet goed in orde hielden, met name de zalen en kamers waar zij waren gehuisvest. De leider der Hamburg-kazerne, de Tsjech Hermann, stond er machteloos tegenover. Hij riep vaak mijn hulp in die ik hem echter niet kon bieden. Utitz wijt deze geestesgesteldheid aan het feit dat de Joden al uit een ander kamp kwamen; zeker was de netheid, welke die der Duitse militairen moest nabootsen, hun vreemd. Toen ik zelf leider was van de Hamburg-kazerne, heb ik haar ook niet kunnen doorzetten, zeker omdat zij met de Hollandse geest in strijd is die elke dwang in dit opzicht verafschuwt. Ik moet trouwens zeggen dat ik zelf ook er geenszins mee overweg kon en dus ook moeilijk anderen ertoe kon brengen, hetgeen echter aanleiding gaf tot grote moeilijkheden.

In oktober 1944 werden transporten aangekondigd. Als lid van de Aeltestenrat moest ik nu het werk, dat ik in Nederland had gedaan, weer opvatten, trachten vrijstellingen te verkrijgen en wel nu bij de Judenaelteste. In de vergadering van de Aeltestenrat wees ik op de onbillijkheid dat Nederlandse Joden die nog niet in staat waren geweest, gelijk anderen om hun nut of onmisbaarheid voor de gemeenschap te tonen, daardoor niet op gelijke voet met de anderen zouden worden behandeld. Ik kreeg daarop verlof 15 Nederlandse Joden aan te wijzen die voor het kamp van nut zouden kunnen zijn. In overleg met enkele vrienden maakte ik een lijst op. Desniettegenstaande ging het bij deze keuze als bij de andere: de gedachte of goed gekozen is, benauwt mij nog heden. Wij kwamen nu met enkele vrienden tezamen om een lijst op te maken van hen die vrijstelling verdienden opdat ik daarvan ook bij de volgende transporten gebruik kon maken. Ook hier kwam dus de keuze waarover ik vaak gesproken heb, naar voren en enkelen deden daaraan mee die mij nu in woord en geschrift van de keuze op de 25ste mei 1943 heftige verwijten maken.

Ik bleef nu samen met Jo Spier werkzaam bij de transporten vrijstellingen te verkrijgen. Dit gelukte in vele gevallen maar meestal zijn zij bij een volgend transport teniet gedaan. Zo moesten verschillenden onzer besten, Jacobson, Brandon, Hendriks, Süskind, Brahn en anderen, de moeilijke weg op gaan. Spier en ik bezochten in de Schleuse geregeld de Nederlanders maar wij konden niets voor hen doen.

Verschillende treinen zag ik vertrekken (omtrent het lot van niet-Nederlanders als Zucker, Friedmann, Stahl en anderen geeft Adler verslag). En de treinen voerden naar Auschwitz of andere plaatsen van verderf, hoewel werkverschaffing en zelfs het bekleden van hoge posten waren voorgespiegeld.

Na de transporten was in het kamp de leiding veranderd. Murrelstein, de derde van de drie die de leiding gehad hadden, werd nu Judenaelteste. Hij was vroeger rabbijn in Wenen geweest en naar mijn overtuiging een slecht mens, hoewel hij een voortreffelijk organisator was. (Hij is na de bevrijding van Theresienstadt gevangen genomen maar vrijgekomen en leeft nu, naar ik meen, in Wenen.)

In de Aeltestenrat werd tengevolge van vele intriges Meyers in mijn plaats gekozen. Van deze intriges was uiteraard Meyers zelf niet op de hoogte die mij zijn excuses aanbood dat hij op bevel der Duitsers, zoals men hem had gezegd, mij moest vervangen. Zelf ~~had~~ ik de post aan van leider der Hamburg-kazerne, niet beseffend dat ik hiervoor geheel ongeschikt was omdat ik niet vertrouwd was met het beheer van een groot gebouw.

Er kwam als moeilijkheid bij dat een Tsjechische dame naast mij stond die wel voor de administratie deugde, maar niet voor de leiding, en bovendien de geestesgesteldheid der Nederlanders zelf die ik schetste. Natuurlijk diende ik, toen ik merkte dat ik ongeschikt was, mijn ontslag in, maar Murrelstein weigerde mijn aanvraag over te brengen aan de Duitsers. Omtrent de daaruit ontstane catastrofe waarbij de Duitsers dreigden met overbrenging van alle Hollanders naar een concentratiekamp, en de hulp die Günther daarbij bracht, heb ik vroeger reeds

L. Gouman

gesproken. Hulp had ik van Rudolf Blik, ook thans nog leider van een groot bedrijf in Den Haag, en enkele anderen onder wie mevrouw Bosman uit Rotterdam. Sommige Nederlanders onder wie notaris Eduard Spier, hadden belangrijke functies.

Zonder hen zouden de toestanden nog moeilijker zijn geweest. Dat deze moeilijkheden voortkwamen uit gebrek aan zindelijkheid op zalen en kamers, strekt niet tot verontschuldiging, maar laat wel zien hoe belachelijk zij waren wanneer men ze achteraf beschouwt. Een moeilijkheid leverde ook op het feit dat ieder er naar streefde met zijn gezin op een kamer te mogen wonen. Het was niet mogelijk daaraan te voldoen, maar als ik het iemand weigerde, die geloofde er recht op te hebben, ontstond een vijandschap tegen mij die de moeilijkheden vergrootte en soms voortduurt tot de huidige dag.

De Nederlanders moesten als alle inwoners van het kamp werken en saboteerden daarbij met de anderen al was dit moeilijker dan in Westerbork omdat het toezicht strenger was.

De kazerne was onderverdeeld in groepen zalen en kamers; aan het hoofd van elke groep stond een dame en dezen vormden met mij en mijn helpers het bestuur der kazerne. De leiders der kazernes kwamen elke dag samen onder voorzitterschap van de leider van alle gebouwen. In deze bijeenkomsten werden de lopende zaken besproken. Over de bijzonderheden kan ik niet uitwijden omdat deze een monografie zouden vullen ook naast datgene wat Adler eromtrent heeft meegedeeld.

In februari 1945 werd een uitwisseling aangekondigd naar Zwitserland. De keuze geschiedde door een commissie van de Duitsers onder leiding van Günther. Uitgesloten waren in het algemeen zij die geacht werden eens tegen belangrijke Duitsers te kunnen worden uitgewisseld. Zelf mocht ik niet gaan, mijn kinderen echter werden aangewezen. Wij waren daarmee tevreden omdat wij voor onszelf niets meer verwachtten en hoopten.

Een later transport van 300 dat, ik meen, in maart of april werd aangekondigd, ging niet door, naar ons later bleek omdat de Amerikanen toen al in Tsjecho-Slowakije waren binnengevallen en de tocht dezer 300 die, zoals ik vermeldde, naar Tirol zou gaan, daardoor niet kon plaatsvinden. Tot hen behoorden juist zij, die van het vorige transport waren uitgesloten.

Vanaf april 1945 kwam de vreselijke intocht van diegenen die uit de concentratiekampen naar Theresienstadt waren vervoerd. Het Roode Kruis kreeg in die tijd het beheer over het kamp en na de bevrijding in mei kwamen de Russen. De uit de concentratiekampen gekomen werden ondergebracht in ziekenhuizen en in de Hamburg-kazerne, die daarvoor ontruimd werd. Ik zelf was ondertussen van mijn leiderschap ontheven, maar bleef in de leiding van de kazerne werkzaam, naast een Tsjech Stiasná en ~~een~~ de dame met wie ik had samengewerkt.

Wat wij toen aanschouwd hebben, tart elke beschrijving. Niet levende mensen kwamen binnen, maar half dode geraamten. Ik heb eens getracht de tafelen te beschrijven in een gedicht dat ik wellicht nog eens zal omwerken voor publikatie en dat ik "Inferno" heb genoemd. De vlektyphus heerste nu in de kazerne. De Russen brachten de lijdenden over naar ziekenhuizen die na de bevrijding nu in de gehele stad, dus ook in het vroeger afgesloten gedeelte, beschikbaar waren, en zij namen bovendien sterker maatregelen voor ontsmetting der kazernes, maar velen vielen als slachtoffer vooral tengevolge van de doorstane uitputtingen. De vlektyphus zelf droeg niet het boosaardige karakter van elders. Toch waren ook onder het verplegend personeel verschillende slachtoffers, ook Nederlanders.

De inwoners der Hamburg-kazerne die het na het vertrek der daartoe uitgekozenen naar Zwitserland veel beter hadden gehad wat woonruimte betreft, waren ondertussen over de gehele stad verspreid. In de Hamburg-kazerne mocht buiten leiders en geneesheren niemand meer komen, maar de bewaking was onder de Russen zo slecht dat verschillenden uit de kazerne naar buiten kwamen en de ziekte over de gehele stad zouden hebben verspreid als niet een niet na te gaan wonder de inwoners daarvoor had behoed.

De toestanden in de Hamburg-kazerne waren, ^{hoër}dat de uit de concentratiekampen gekomen er werden gehuisvest, verschrikkelijk. De dood waarde er rond. Ik verbeelde mij wel dat ik hem tussen de geraamten der halfdoden zag rondwaren, van dezen niet te onderscheiden. Jong en oud werd door de ziekte aangetast en viel als slachtoffer ervan.

De Nederlanders namen in de nieuwe gemeenschap nog altijd een afzonderlijke plaats in. Meyers had een commissie ingesteld die voor hun belangen zorgde en hun terugkeer voorbereidde. Zelf nam ik, omdat dezen niemand anders hadden, de zorg op mij voor de Belgen van wie velen aan vlektyphus ~~lijden~~ leden. Ik bracht hun wat ik kon en zorgde ook voor de terugkeer, wat voor de meesten gelukt is. De zorg voor de Fransen had Baron Hirsch op zich genomen. Ik weet nog hoe ik hun de tijding der bevrijding heb mogen brengen, hoe zij plechtig de Marseillaise aanhieven en daarna elkander en mij de accolade gaven, maar de tafelen uit die bewogen dagen zijn zoveler dat ik moet nalaten te trachten ze te beschrijven.

Meyers vervulde zijn taak op uitstekende wijze. Voor de terugkeer werden lijsten opgesteld. Wie daarop voorkwamen konden gebruik maken van de gelegenheid om via de Kleine Festung die nu als verzamelplaats diende, te vertrekken. Meyers zelf had besloten het langst te blijven maar de Nederlanders maakten in het algemeen van de geboden gelegenheid gretig gebruik. De Nederlandse regering liet ons daarbij volkomen in de steek; hoewel zij op de hoogte was gebracht (door Meyers dan wel door Blok en een zijner vrienden, die ervoor naar Praag waren gereisd, en in elk geval door de laatste; ook de namen van de Nederlanders die zich in Theresienstadt bevonden, waren doorgegeven), kwam zij veel te laat

*leuk een liederken,
ik besocht, lopen de
ers of lieren, elken
de grond; de ruinde
roping was pad, van
den stieren)*

laeren

met haar hulp. Wanneer niet de Fransen en Amerikanen deze op zich hadden genomen, had alles veel langer moeten wachten dan nu het geval is geweest en wel tot de tijd dat eindelijk een Nederlandse ambulance kwam. (Ik moet hierbij vermelden dat ook het Rode Kruis in de gehele tijd van ons verblijf niets voor de Nederlanders gedaan had. Alle nationaliteiten ontvingen pakketten behalve wij.)

Zelf ging ik met mijn familie met een transport naar een in de nabijheid van Karlsbad gelegen plaats, ik meen Frankenau, en vandaar met een lange trein onder geleide van Franse en Amerikaanse officieren naar Nederland. De ouderen waartoe ook wij werden gerekend, gingen in ambulance-wagens, de anderen in goederenwagens. Na een reis van zes dagen kwam ons transport in Amsterdam aan waar wij op de gebruikelijke wijze werden ontvangen.

Ik ben mij bewust, in deze herinneringen veel te hebben weggelaten. Zou ik een boek hebben geschreven, het zou gebaseerd zijn geweest op aantekeningen die ik in de loop der jaren heb gemaakt. Daar het echter in de bedoeling lag dat ik deze herinneringen als persoonlijk weergaf, heb ik niet naar volledigheid gestreefd en waarschijnlijk ook in plaats van steeds de algemene zaken te behandelen te vaak het persoonlijk element op de voorgrond gesteld. Ik hoop echter dat mijn lezers die de objectieve feiten kennen of uit andere bron kunnen leren kennen, juist hierdoor nut zullen kunnen hebben van een relaas van iemand die van nabij veel heeft meegemaakt en dat thans met droefenis daarop terugziet.

Wel meent hij ondanks gemaakte fouten zijn plicht tegenover de gemeenschap te hebben vervuld, maar de ramp welke de Nederlandse Joden heeft getroffen, is zo onafzienbaar dat het begrip daarvan nog nooit ten volle tot hem ~~is doorgedrongen~~ en ook het bewustzijn getracht te hebben zijn plicht te vervullen, daartegenover in het niet zinkt en geen troost meer biedt in de smart die ons ganse verdere leven bij ons blijft.

Tan doordringen